

М.Р. БАЛТЫМОВА

**ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ ТАРИХИ РОМАНДАРЫ:
ШЕБЕРЛІК ПЕН КӨРКЕМДІК**

Монография

Алматы, 2015

ӘОЖ 821.512.122.0 (035.3)

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

Б 22

Пікір жазғандар:

***Ә.М. МОЛДАХАНОВ**, филология ғылымдарының докторы, профессор
А. ХАМРАЕВ, филология ғылымдарының докторы, профессор
Б.С. ЖУМАГУЛОВА, филология ғылымдарының докторы, профессор*

Балтымова М. Р.

Б 22 Илияс Есенберлиннің тарихи романдары: шеберлік пен көркемдік. Монография /М.Р.Балтымова. – Алматы: «Отан» баспасы, 2015. – 168 бет.

ISBN 978-601-7860-22-6

Монографияға көрнекті жазушы Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясындағы тарихи шындық, одан туындайтын тарихи сана, тарихи таным, уақыт пен кеңістік мәселелері, автордың "Алмас қылыш", "Жанталас", "Қаһар" романдарында ел билеушілер тұлғасын сомдауы мен фольклор мен ауыз әдебиеті жанрларын қолданудағы суреткерлік шеберлігі өзек болған.

Монография оқытушыларға, докторанттарға, магистранттарға, студенттерге, көпшілік оқырманға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0 (035.3)

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған.

ISBN 978-601-7860-22-6

© Балтымова М. Р., 2015

© «Отан» баспасы, 2015

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы ретінде тарихи оқиғалардың көркем бейнесін жасау үшін әдебиетте тарихи роман жанрының алатын орны ерекше. Тәуелсіздік кезеңінде тарихты қайта зерделеу проблемасы күн тәртібіне енгізілді. Бұл ретте әдебиетімізде ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап қарқынды жазылған тарихи романдардың маңызы зор.

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық, ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды, яғни жазушы Ғ.Мүсіреповтің сөзімен айтсақ: «...әдебиет пен өнер ұлы болмаған жағдайда ұлт ұлы болып есептелмейтінін ұмытпайықшы. Үлкен өнердің үлкен таза мінезі болуға керек», – екені даусыз [1, 4-б.].

ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ұлттық әдебиетіміз идеялық-эстетикалық өзгерістерге ұшырады, бұл тарихи романдарға да қатысты болды. Романның бұл түрінде эпикалық полотнолардың сюжеттік-композициялық ағынында орын алған объективті баяндаулар жалпылау мен типтендірудің субъективті-аналитикалық принципімен алмасты. Бұл кезеңде тақырыптар мен көкейтесті мәселелердің көкжиегі кеңейіп, жазушының шешуші ұстанымын, оның әлем мен адам туралы концепцияларын анықтап берді. Прозаиктер шынайы өнердің әрқилы тәсілдерін тиімді қолданды, олардың арасында мифологиялық және көркемдік танымдар басты орын алды. Мифологиялық, эпсаналық, аңыздық әдістерді қолдану прозаның философиялық бояуын қалыңдата түсті. Осындай әдіс, тәсіл ерекшеліктерімен байытылған қазақ әдебиеті әлем әдебиетінің дәстүрлерін өзіне қабылдап, классикалық деңгейге көтерілді.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырып проза жанрымен бірге қалыптасты. Қазақ тарихи романының тұсауы ХХ ғасырдың басында кесілді. Оның бастауында тұрған М.Дулатов, С.Көбеев, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин және т.б. романдарында тарихилық белгілері көрініс тапты. Тарихи роман жанрын көркемдік тұрғыдан өнер туындысы дәрежесіне жеткізген М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы қазақ тарихи романын әлемдік деңгейге көтерді.

Қазақ әдебиетіндегі қазіргі тарихи романдардың арасында қамтитын уақыт кезеңінің, сипатталатын тарихи оқиғалары мен тұлғаларының, халық ауыз әдебиеті үлгілерін қолдануының молдығы жағынан танымал жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын айрықша атауға болады.

Тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын көркемдік тұрғыда ашу, уақыт бедерін жаңғырту, қоғамдық-тарихи факторлардың көркем әдебиеттегі ролі мен мәнін ашып

көрсету болып табылатыны белгілі. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Ретроспективті әдіспен жасалған тарих суреті хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленді. Демек әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың сөз даналығы мен ақын-жырауларының мұрасы, тарихи деректері мен этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Олай болса, тарихи шығарманың осындай элементтері мен құрамдас бөліктерін зерттеу ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі болып отыр.

Қазақ әдебиетінің қазынасындағы тарихи романдардың алдыңғы қатарында саналы шығармашылық ғұмырында он жеті роман, екі повесть, алты дастан, көптеген өлеңдер жазып, тынымсыз еңбек еткен І.Есенберлиннің қазақ халқының мемлекеттік құрған кезеңін, тарихымыздағы күрделі оқиғаларды, тарихи шындықты көркем бейнелеп, шынайы пайымдаған «Көшпенділер» трилогиясы әдебиетіміздегі үздік туындылар қатарынан орын алады. Жазушының бұл шығармасы қазақ елінің бес жүз жылдық тарихын тірілтіп, тарихымыздағы танымал тұлғалардың сом бейнесін жасауға арналғандықтан, кеңес идеологиясының үстемдік құрған уақытында жарыққа шығуы қиын болды. Осы қиындықтарды сезген жазушы трилогиясын соңынан бастап, алдымен «Қаһар» романын жазады. Бұл туралы жазушы: «Тарихи эпопеяны жазуды соңғы кітаптан бастауымның себебі – жиналған архив деректерінің молдығы, қамтылатын дәуірлер ауқымының кеңдігі, ойлаған, жоспарлаған кітаптарды түгел жазуға ғұмырым жете ме, жетпей ме деген күдік». Жазушы трилогияға арқау болған деректерді 1943 жылдан бастап тірнектеп жинаған. «Көңілімде, іс жоспарымда халқымыздың бес жүз жылдық тарихын қамтитын трилогия болып қалыптасты. Бірақ трилогияны ең соңынан бастауыма себеп болды. Ең алдымен тіршіліктің кейбір тауқыметін тартқандықтан ба, үшеуін бірден қамтып жазуға өмірім жете ме, жетпей ме деп қауіптендім. Содан болар халыққа, болашақ үрім-бұтаққа айтпақ болған ойымның тарихи оқиғаларға деген жазушылық тенденциям мен позициямның айқын көрінісі болған басты темір қазығым – «Қаһар» еді. Егер алдындағыларымды айта келіп, көксеген негізгі ойыма қол жетпей қалса, өмір бақи арманда, орны толмас өкініште өтуім мүмкін ғой. Ойға алған, көңілге түйген трилогияның ең әуелі соңынан бастап жазылу сыры осы еді», – деп өз ойын анық білдіреді [2].

Жазушы Ілияс Есенберлин қазақ әдебиетінде қаншалықты мол мұра қалдырса, оның шығармаларының жарыққа шығуы да соншалықты тартысты болды. Себебі жазушы сол кезең әдебиетінде тыңнан түрен салған еді. Жазушының тағдыры да, шығармашылық ғұмырбаяны да өте қиын әрі сынға толы болды.

Ілияс Есенберлиннің тағдыры талайлы трилогиясы әдебиет зерттеушілерінің де, жазушы қауымының да арасында бірден қолдау таппады, бұл шығарма туралы «Қаһар» романы жарыққа шыққан 1969 жылдан бері көптеген қайшылықты қарсы да, қолдаған да пікірлер көп айтылды. Бұл ретте «Қаһар», «Алмас қылыш» романдары баспадан шыққаннан кейін ғалымдар М.Дүйсенов («Қаһар» романы жайында // «Жұлдыз» журналы, 1969, №9; «Қазақ әдебиеті» газеті, 1971, 19 қараша), Ш.Елеуқенов (Рост национального самосознания и исторический роман // «Дружба народов» журналы, 1970, №6) романға оң баға берді. Ал М.Дүйсеновтің пікіріне қарсы шығып, «Алмас қылыш» романына қатты сын айтқан сыншы З.Серікқалиевтің «Тарихи шындық бұрмаланбасын» («Социалистік Қазақстан» газеті, 1972, 16 апрель), жазушы шығармасына ұлтшылдық кінә таққысы келген коммунистік идеологияның жетекші көсемдерінің бірі А.Яковлевтің «Против антиисторизма» («Литературная газета», 1972, 15 ноябрь) атты мақалалары трилогияның болашағына балта шапқандай әсер етті. Ал 1972 жылы жазылған «Жанталас» кітабының 500 беттік қолжазбасын баспаға жіберу үшін бір жыл көлемінде бір емес, бірнеше рет талқыланып, қолжазбаның жүз бетке дейін қысқартылуы, жазушының тарихи образдарына шабуыл жасалуы, шығармадағы ұлттық бояуды әлсіретіп, жалған халықтар достығын әрлендіруге күш салынуы (Жанталас. Тарихи романның жарыққа шығу тарихы // «Жұлдыз» журналы, 1990, №1) да қажырлы қаламгердің тарихи трилогиясының оқырман халыққа жету үшін бұралаңы көп күрделі жолмен жүргенін көрсетеді. Дегенмен қазақ әдебиетінің жанашырлары М.Қаратаев (Ғасырлар үндесуі // «Революция рухымен» кітабында. Алматы, 1978), Ш.Елеуқенов (Тарих және көркем шындық // «Замандас парасаты» кітабында. Алматы, 1977), Р.Бердібаев («Қазақ тарихи романы» кітабында. Алматы, 1979) осы әділетсіз сыни пікірлердің уытын қайтару үшін біраз еңбектенді және туындыны оқырманына жеткізуге күш салды. Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі тарихи романдарды алғаш зерттеушілердің бірі және «Көшпенділер» трилогиясының әдеби және ғылыми айналымға еніп, оң бағасын алуына үлес қосқан ғалым Ш.Елеуқенов жазушының қайратты да қажырлы еңбегі мен шеберлігі туралы: «Ілияс Есенберлин шығармалары – әдебиетіміздің қоржынындағы асыл мүліктің бірі... Жазушының ең қиын шақта, партиялық, мемлекеттік қатаң бақылауға қарамастан, көркем сөз ағысын ұлттық тақырып арнасына бұруын ең бағалы жетістігі деп бағалауымыз керек. Ол әлі ақталмаған Мағжан мұрасын ретін тауып көркем әлем дүниесіне қайта кіргізді. Стилi мен тiлiн көркем публицистика қайрағына жанып, от сөз тудыратын Есенберлин поэтикасы өз алдына жеке зерттелуге тиiстi үлкен тақырып. Оның шығармаларындағы мәтел боп кеткен көне сөздер мен тiркестердiң түсiндiрiлуi, т.т. мәдени мұраны игеруге құштар бүгiнгi қоғамымыз үшiн пайдасы мол дүние. Ілияс Есенберлиннің тынымсыз шығармагерлiк еңбегi ерлiкке пар-пар. Кешегi тоталитаризмнің қыспағына төтеп берiп, ұлт тақырыбын өрiстеткен бұл жазушының арман еткен

тәуелсіздік таңы атты. Тамаша туындыларының актуальдылығын жоймағаны, бүгінгі заманымызбен үндес келетіні осы себепті», – деп толғанады [3, 200-201 бб.].

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында өткен ғасырдағы әдеби мұраны жинақтап, соны түсініктермен жариялаумен қатар, оны ғылыми тұрғыдан негіздеу маңызды мәселенің бірі екені айқын. Солардың ішінде, әсіресе, тарихи романдардың жанрлық сипаты мен поэтикалық табиғатын соңғы талаптарға сәйкес анықтау бүгінгі әдебиеттану ғылымының күн тәртібінде тұрған елеулі мәселе.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы арқылы қазіргі қазақ прозасы тарихи шындықты көркем пайымдау тұрғысынан жоғары дәрежеге көтерілді, бұл туындылар өткен күннің бейнесін терең түсініп, көркемдікпен ашуға мүмкіндік береді.

I. ІЛІЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНДА

§1. «Көшпенділер» трилогиясы – тарихи роман жанрының жанды үлгісі

Қазіргі кезде қоғамдық санада орын алған күрделі өзгерістер, бұрынғы идеологиялық және теориялық стереотиптерден алшақтау, жалпы адамзаттық құндылықтардың артықшылығын айқындау өткеннің классикалық мұраларын қайта қарап, тарихи прозаға деген жаңа дүниетанымдық және эстетикалық көзқарастарды қалыптастырды. Мемлекеттің тәуелсіздік заманында қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты қарқынды меңгеру кезеңі басталды. Ұлттық тарихтың шынайы дамуын жарыққа шығаруға ұмтылу қазақ әдебиетіндегі көрнекті тарихи романдардың дүниеге келуіне түрткі болды. Бүгінгі күні жазушылар уақыт жалғастығын, өз халқының тарихи тағдырын танып, жеке тұлғаның тарихтағы орнын саралауға талпынуда. Тарихи романдарда зерттеушілік бастау бар, авторлар тарихтың өткенін ой елегінен өткізу арқылы өздерінің тарихқа деген көзқарасын көрсетуге ұмтылуда.

Қазіргі уақытта тарихи тақырып – әдебиет пен өнердегі орталық мәселелердің бірі. Әдебиеттегі бұрынғы заман туралы шығармаларда халық тарихын әлеуметтік-философиялық тұрғыдан кең тануға ұмтылыс бар. Тарихи жанрдағы ең бастысы тарихи дәуірдің типтік жақтарын ашу, өткен замандағы адамдардың шынайы бейнесін жасау, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін көрсету болып табылады.

Тарихты білмей адам білімді болуы мүмкін емес. Қазіргіні өткеніміз арқылы түсініп, саралауға болады. Тарихи роман жазушылар әдетте қысқа уақытқа сыймайтын, бір ұрпақтың ғұмырымен өлшенбейтін қайшылықты жағдайларды суреттейді. Бұл ретте тұтас дәуірді қамтитын қайшылықтар – әртүрлі соғыстар, әлеуметтік катаклизмдер, олардың бұқара халық тағдырына тигізген әсері алғашқы орында тұрады. Романшылар түйінді қайшылықтардың сахнасы ретінде кейіпкердің жеке тұрмысын да көрсетеді. Олар әдеттегі қарапайым тұрмыстың тасасында қарастыра отырып, адам өмірінің әмбебап бастауларын табуға ұмтылады, бұл жерде жазушы тұрмысты суреттеуші ғана емес, соғыс және бейбітшілік, өмір мен өлім, жеке тұлғаның тарихтағы, халық тағдырында алатын орны туралы пайымдаушы философқа айналады. Үлкен жазушы өмірді сүреңсіз тіршіліктің тізбегі деген бір жақты көзқараспен шектелмейді, оның суреткерлік қырағы көзқарасы осы тіршіліктің тереңінде қандай да бір үндестік, тұрмыстың жоғары заңдарына бағыну болатынын анықтауға бағытталады.

Тарихи романдар – халықтың өткен өмірі туралы тарихи деректерді көркем шындыққа айналдырып, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған жазушының шығармасы. Тарихты дерек түрінде бергенде

шындыққа бойлай алмасаңыз, көркем шығармада тарихтың бар шындығы өз бояуымен ашылады.

Тарихсыз халық, ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды. Ал тарихилық мәселесі әдебиетте белгілі бір халықтың қалыптасып, даму жолдарын көрсетіп, тарихи тұлғаларын тереңірек танып, сол ұлттың жалпы адамзаттық тарихын тереңірек тани түсуге көмектеседі. Яғни әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, деректі материалдары, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Тарихи романның авторы тарихи деректерге сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді, сөйтіп қайта құруға жатпайтын ақтаңдақтарды толықтырып, көркемдейді де тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді. Осы жерде тарихи романның романтистік шығармалардан айырмашылығы көрінеді. Романтикалық шығармалар қиялға берілу, өткен өмірден жоғалған елесті іздеу және сағыну, өткенді бүгінгі күнге қарағанда таза деп есептеуге құрылатын болса, тарихи романдарда ата-бабалардың, ұлттың, елдің тұрмысы мен салт-дәстүрлерін тірнектеп зерттеу мен оны шынайылықпен суреттеу қажеттілігі туындайды. Сол себепті тарихи роман жанрында өткен өмірдің шынайылығын суреттеу екі бағытта – романтикалық және реалистік бағыттарда жүзеге асырылады.

Олай болса, тарихи роман жанрының қалыптасуы романтизммен байланысты. «Тарихи романның атасы» саналатын Вальтер Скотт шығармашылығы мен романтизм – ажырамас ұғымдар. ХҮІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында Еуропада орын алған ірі қозғалыстар, саяси оқиғалар мен қоғамдық өмірдің біртұтастығы халық санасына әсер етті. Тарих әр адамның өміріне әсер ететін нақты күш секілді көрінді. Тарихи оқиғаларға барлығы да куә болғандықтан, қоғамдық санадағы осындай өзгерістер тарихи романның қалыптасуына негіз болды.

Тарихи роман жанрын зерттеуші Г.Лукачтың пікірінше тарихи романның Англияда қалыптасуының себебі (тарихи роман жанры ағылшын жазушысы Вальтер Скоттың «Уэверли» (1814), «Пуритандықтар» (1816), «Роб Рой» (1818), «Айвенго» (1820), «Квентин Дорвард» (1823) романдарынан бастау алған деп есептеледі – М.Б.) 1688 жылғы революциядан кейін осы елде дамудың салыстырмалы тұрақтылығына қол жеткізіліп, тарихты жаңадан қабылдап, танудың объективті тарихи баяндау арқылы жүзеге асырыла бастауынан делінеді [4].

Ал қазақ тарихи романын зерттеуші белгілі ғалым Р.Бердібай «тарихи тақырыпты меңгеруге реализм әдісінің кең мүмкіншілік бергенін» айтады [5, 113-б.]. Себебі алғашқы қазақ тарихи романдары қоғамдық өмірдің шынайы бейнесін, яғни әйел теңсіздігі, отаршылдық бұғауынан босануға ұмтылу, ағартушылық т.б. мәселелерді суреттеуге арналған.

Тарихи романның негізгі мақсаты – өткен күндердің шынайы тарихи оқиғаларын көркем суреттеу. Адамзаттың өткен өміріне деген саналы қызығушылығы тарихи романның тууына себепші болды. Сондықтан

көптеген сөз зергерлері тарихи тақырыпқа қалам тартып, өз халқының мәдениетіндегі рухани құндылықтарды зерделеуге және көрнекті қайраткерлерді сомдауға ден қойды. Тарихты зерттеу және оны көркем шығармада бейнелеу мәселесі белгілі шетел жазушылары В.Скоттың «Уэверли», «Пуритандықтар», «Роб Рой», «Айвенго», «Квентин Дорвард», Л.Фейхтвангердің «Гойя», «Жалған Нерон», «Иудейлер соғысы», сондай-ақ бұрынғы кеңес әдебиеті өкілдері А.Чапыгиннің «Степан Разин», О.Форштың «Радищев», Д.Гулианың «Камачич», М.Хуршиловтың «Сулак – куәгер», С.Айнидің «Дохунда», «Құлдар», Айбектің «Науаи», «Ұлы жол», Г.Ибрагимовтың «Кинзя» (трилогия), Н.Рыбактың «Днепр», «Переяслав радасы» (дилогия), Ст.Зорьянның «Армян қамалы», «Пап патша», Б.Кербабаяевтың «Шешуші қадам», Е.Гамсахурдианың «Давид құрылысшы» (трилогия), Д.Демирчянның «Вардананк» (дилогия), А.Файзидің «Тоқай», Н.Лордкипанидзенің «Колхида шұғыласы», А.Упиттің «Жасыл жер», «Бұлт арасындағы сәуле», ал қазақ әдебиетінде С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» және т.б жазушылардың туындыларында көрініс тапты, бұлар өз әдебиеттеріндегі алғашқы тарихи романдардың авторлары деп саналады. Бұл ретте орыс ғалымы А.В.Тамарченконың пікірінше белгілі жазушылардың «тарихтың өткеніне қалам тартуы тек қана кеңес тарихи романының қалыптасуы үшін жемісті болып қана қоймай, бір мезгілде жаңа түрдегі және жаңа деңгейдегі көркемдік тарихилыққа жол салу болды» [6]. Тарихқа деген жоғары қызығушылық әдетте терең қоғамдық құбылыстар әсерінен болады.

Тарихи роман өз бойында әдебиет пен тарихты біріктіре отырып, факті мен ойдан шығарылған оқиғадан, жоғары мен төменнен, шынайылық пен қиялдан тұрады. Дегенмен тарихи романда тарихқа қарағанда шындықтың үлесі көп, себебі жазушы өзінің көркем шығармасында тарихтағы ақтандақтардың орнын толтырады. Кейбір зерттеушілер тарихи романдарды ғылыми прозаға жатқызады, себебі олардың пікірінше романшы тарихи фактілерді жан-жақты зерттеп, тарих саласында зерттеулер жүргізеді.

Бұл ретте кеменгер жазушы М.Әуезов өзінің «Абай жолы» роман-эпопеясын жазғандағы тәжірибесі туралы пікірінде жазушының тарихи тақырыпқа шығарма жазуы, ең алдымен ғалымдық, зерттеушілік ұзақ еңбекті қажет ететінін айтады.

Белгілі әдебиет зерттеушісі М.М.Бахтин тарих пен тарихи қайраткерлердің жеке өмірін біріктіруін тарихи романның ерекшелігі деп санайды: «Тарихи романның орталық және жалғыз тақырыбы көпке дейін соғыс тақырыбы болды. Бұл тарихи тақырып тарихи тұлғалардың өмірі туралы сюжеттермен толықтырылды» [7, 1-б.]. Бұл пікірге сүйенсек, тарихи тақырып пен тарихи тұлғалар – тарихи романға тән алғашқы белгілер.

Белгілі орыс сыншысы әрі жазушысы Н.А.Добролюбов шығармадағы тарих пен қиялдың арақатынасы туралы айта келіп: «тарихқа өз қиялыңды енгізуге болады, бірақ осы қиялды тарихқа негіздеу керек», – деп айтады [8, 78-б.]. Бұл тарихи романдардың орталық мәселесі тарихи шындықтың көркемдік шындыққа айналуын білдіреді.

Ал орыс ғалымы Е.И.Клименконың пікірінше романтизм дәуіріндегі фольклорға, өткен өмірдің экзотикасына және орта ғасырларға деген қызығушылық, өткен өмірді ойдан шығарылғандай елестету сөзсіз жаңа жанрдың қалыптасуына алғышарт болды. Алғашқы тарихи роман жанрының қайнар көздері ХҮІІІ ғасырдағы Еуропа әдебиетіндегі элеуметтік романдар, эпостар, жылнамалар, тарихи және мифологиялық сюжеттерге құрылған поэмалар, готикалық роман және романтизмнің тарихи формалары болып табылады [9, 49-б.].

Тарихи роман жанрының дүниеге келгеніне екі жүз жылдан астам уақыт өтті, алғашқы тарихи романға тән белгілері бар туындылар ХҮІІ ғасырда жазылса да, көрнекті тарихи романдар өз бастауын ХІХ ғасырда романтизм дәуіріндегі ағылшын әдебиетінің өкілі Вальтер Скоттың шығармаларынан алады.

Ал қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасты. Тарихи романның бастауында тұрған С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» (1927), С.Мұқановтың «Ботагөз» (1938) романдарымен қатар тарихи оқиғаларды көркем бейнелеуге арналған Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» (1926), І.Жансүгіровтің «Жолдастар» (1935), М.Дәулетбаевтың «Қызылжар» (1935) секілді шығармаларын атауға болады. Дегенмен қазақ романын зерттеуші Б.Шалабаевтың пікірінше тарихи романның көркем қорытылып, шын мәніндегі өнер туындысы дәрежесіне жетуі М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан басталады. Бұл ретте ғалым былай деп жазады: «Пушкиннің "тарихи роман – одан шығарылған баяндау барысында дамыған тарихи кезең" деген пікірі М.Әуезовтің эпопеясына да қатысты. Ақынның өмірі арқылы оның халқының жарты ғасырлық өмірін суреттеу қажет болды. Сондықтан барлық материал тиянақты талданып іріктелуі қажет болды. Кеменгер Әуезов қазақ романын тарихи-философиялық эпопея биігіне көтерді» [10, 304-305 бб.]. Шын мәнінде тарихи роман ең алдымен белгілі бір тарихи кезеңнің жанды панорамасы болып табылады.

Осы жерде көңілге қаяу түсіретін бір жәйт, зерттеуші А.Марченко М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы мен Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясын салыстырып, Әуезов Абайдың өмірін зерттеу арқылы ұлттық кейіпкердің тұрмысын суреттеген, ал Нұрпейісов шынайылықты көркем талдау арқылы жеңіске жетіп отыр деп көрсетеді. Және А.Марченко бұл жеңісті тек таланттың жеңісі ғана емес, романның эпопеяны жеңгені дейді. Бұл ретте келіспейтініміз, эпопеяның тарихи деректерді көркемдеуде шығармашылық мүмкіндіктері мол, ал романның өз мүмкіндіктері бар. Тарихи романдарды зерттеуші Т.Сыдықовтың пікіріне сүйенсек: «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы тарихи жанрдың ең басты мәселесі – тарихи дәуірдегі өмірдің типтік жақтарын дәл қамтып, өткендегі адамдарды шыншылдықпен мүсіндеп, дәуірдің рухын, кейіпкерлердің ақыл-ойы мен қызметін көрсетуде тарихилық принцип, реализм мұратынан айнымаған» [11, 3-б.]. Бұл пікір қазақ әдебиетіндегі тарихи романның реализм рухында жазылғаны туралы ойды бекіте түседі.

Бұл ретте қоғамдық сананың көшбасшысы саналатын ақын-жазушылардың тынбай еңбек еткенінің көрінісі ретінде қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың бастауында алғашқы қазақ романдары тұрды. XX ғасырдың екінші жартысында жанр ретінде қалыптасып, дамыған қазақ тарихи романшылығы туралы айтқанда Ілияс Есенберлиннің қазақ халқының тарихын суреттеуді басты нысана еткен «Көшпенділер» трилогиясы негізгі шығармалардың бірегейі болып саналады. Сөзімізді Қ.Жұмаділовтің «Тарихи сананың тамыршысы» мақаласында майталман жазушы Ілияс Есенберлиннің шығармашылығына берілген: «Алпысыншы-жетпісінші жылдарда тарихи романның көшін бастаған ол қазақ әдебиетінде тұтас бір мектеп қалыптастырды. Қазақтың ұлттық санасының оянуына, тарихи зердесінің жаңғыруына өлшеусіз үлес қосты», – деген әділ бағасымен жалғастырамыз («Халық кеңесі» газеті, 1995, 10 қаңтар). Жазушы қалыптастырған тарихи роман мектебі өз туын жоғары ұстап келеді.

Ілияс Есенберлиннің қазақ тарихының тыңын игеруге қадам басқан «Көшпенділер» трилогиясының әр томының жарыққа шығуы қызу пікірталас тудырып, қолдауға да, қарсылыққа да ұшырап отырды.

Көпшілік оқырман қауымға Кенесары, Наурызбай бастаған қозғалыстың жай-жапсарын мәлімдеу үшін жазылған «Қаһар» романы қазақ әдебиетінің ірі жаңалығы, ғажайып құбылысы болды. Бүгінде өз тарихын қастерлейтін халықтың сүйікті кітабына айналған бұл туынды қаламгердің әдебиет майданындағы ерлігіне пара-пар еді. Себебі 1934 жылы сахнада бір-ақ рет қойылып, кейін ұзақ жылдар бойы «тұтқынға» алынған М.Әуезовтің «Хан Кене» пьесасынан кейінгі қазақ халқының XIX ғасырдағы тарихынан мағлұмат беретін соқталы көркем шығарма осы болды.

«Қаһар» романы 1969 жылы оқырман назарына ұсынылғаннан кейін көп ұзамай «Жұлдыз» журналында филология ғылымдарының докторы М.Дүйсеновтің «"Қаһар" романы жайында» атты мақаласы жарық көрді. Ғалым романның XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Ресей патшасы қабылдаған Ережелердің салдарынан қазақ халқының күйзеліске ұшыраған кезеңін бейнелеуге арналғанын айтап өтеді де, кейіпкерлерге тоқталады: «Романдағы басты-басты кейіпкерлердің қай-қайсы болсын іріленіп көрсетіледі... Кейіпкерлер іріленді деу – шығарма іріленді деген сөз... Романдағы басты кейіпкерлердің барлығының да характерлері толық ашылып, өздерінің бір-бірлеріне ұқсамайтын даралық сипатын жақсы танытады». Әрі қарай ғалым романның «сюжеттік желісі берік, композициялық құрылысы барынша ширақ» екендігін, «жазушының тарихи мол шындықтың ең қажеттілерін таңдап, сұрыптап ала алғандығын», «романда ешқандай бөгде құбылыс, артық штрихтар жоқ екенін» айтып, романдағы «тарихи оқиғалардың логикалық, психологиялық дайындығының күштілігін» айрықша бағалайды. Сонымен қатар шығармада жазушының жекелеген сөздерді, сөз тіркестерін «дәл басып айта бермейтінін», кейбір пікірлерінің дәл еместігіне тоқталады, қорытындысында «Қаһар» романын

«сом характерлі образдар жасаған, идеялық-көркемдік сапасы жақсы шығарма» деп бағалайды [12].

Қазақ әдебиетіндегі тарихи проблематиканың игерілу мәселесі туралы «Дружба народов» журналында жарияланған «Рост национального самосознания и исторический роман» атты мақаласында ғалым Ш.Елеуқенов өткен жылдың (1969 – М.Б.) қазақ тарихи романы үшін жемісті жыл болғанын айтып, оған дәлел ретінде Ілияс Есенберлиннің «Қаһар», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романдарының және С.Санбаевтың «Ақ аруана» повестер жинағының жарыққа шыққанын атап өтеді. Негізгі тарихи үрдісті дұрыс аша білу үшін жазушы дәуірдің әрбір нақты оқиғасын дәл суреттеу керектігін айта келіп, ғалым: «В том, что И.Есенберлин справился с огромным историческим материалом, уместив его на сравнительно небольшой площади романа, сказалось мастерство писателя, и в частности, его умение строить композицию так, чтобы перед читателем разворачивались не просто картины прошлого, но в первую очередь – ведущие их мотивы», – деп жазушының тарихи шығармашылығына оң баға береді [13, 252-253 бб.]. Бұл Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романы туралы одақ көлемінде айтылған алғашқы пікір болды және романның кейінгі кезде әділ бағасын алуына септігін тигізді. Қазақ романы, соның ішінде тарихи роман туралы зертеулерімен танылып жүрген ғалымның бұл мақаласы тарихи роман дәстүрін, соның ішінде Ілияс Есенберлин шығармашылығын зерттеуге жасаған алғашқы қадамы болды, бұл оны кейін қаламгердің ірі жазушылық тұлғасының қалыптасу жолын зерттеуге дейін жетеледі. Ғалым «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты. Әдеби сын» (1977), «От фольклора до романа-эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа)» (1987), «Жаңа жолдан. С новой строки: Әдеби портреттер, зерттеулер. Литературные портреты, исследования» (1989), «Әдебиет және ұлт тағдыры» (1997), «Ғасырмен сырласу» (2004), «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» (2006) секілді әр жылдардағы ғылыми зерттеулерінде қазақ тарихи романы жөнінде келелі мәселелерді қозғап келеді.

Тарлан жазушы трилогияның үшінші кітабы «Қаһар» романы жарыққа шыққаннан кейін іле-шала 1971 жылы бірінші кітабы «Алмас қылышты» көпшілікке ұсынды. Бұл кезде «Қаһар» романы да М.Симашконың аудармасымен «Хан Кене» деп орыс тілінде жарыққа шықты.

«Алмас қылыш» романына да алғашқы рецензияны ғалым М.Дүйсенов жазды. «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған мақалада романның мазмұнына арқау болған тарихи оқиғалар туралы айта келіп, ғалым Ілияс Есенберлиннің көне тарихи еңбектердегі, архивтердегі шашырап жатқан фактілерді тірнектей жинап, оны ғылыми електен өткізіп, шығармасына пайдаланғанын айта келіп: «"Алмас қылыш" – ғылыми зерттеу емес, көркем шығарма. Сондықтан да тарихи шындықтардың бұрмаланбай, дәл көрсетілуімен қатар, ең алдымен романның әдебиеттік шарттары мен сипаттарына айрықша мән берілуі тиіс», «жазушы тарихи деректердің құлы

болып қалмай, керісінше оны көркемдік шарттарға бағындыруға тиіс. Романның елеулі кемшіліктері де осыған байланысты. Шығарманың біраз беттерінде көркемдіктен гөрі тарихи деректер бірінші кезекке шығып кете береді», – дей келе, тарихи тақырыптың өз қызықтылығымен бірге қиындығы да бар екенін айтады. Ал шығарманың көркемдігі туралы: «Бейнелей суреттеудің орнына құрғақ әңгімелеушілікке, баяндаушылыққа жол берілген, ал баяндау көркем шығарманың мұраты емес. Романда көптеген адамдар аттарының мол аталатындығы сонша, олардың көбі оқушы ойына ешқандай із қалдырмайды», – деген пікірін көне тарихи тақырыпты игеруде бізде әлі де болса тәжірибенің аздығынан деп тұжырымдайды. Ал романды «оқушы қауымға қазақ халқының ортағасырлық тарихынан біраз қызық мағлұмат беретін, пайдалы еңбек» деп қорытындылайды [14].

Осы рецензиядан кейін жарық көрген сыншы, филология ғылымдарының кандидаты З.Серікқалиевтің «Тарихи шындық бұрмаланбасын» атты мақаласы қазақ әдебиеті әлемін шошытқандай болды. Мұнда сыншы «Алмас қылыш» романын «тарихи-әдеби очерк», «бүтіндей дерлік тарихи мазмұндама», оның «арқауы – тарихи шолу, тарихи мазмұндау» дей келіп, жазушы «сауатты оқушыға белгілі туындылар, архив материалдары негізінде тарихи деректерді орынды-орынсыз мазмұндап шыққаны болмаса, шын мәнінде тарихи роман –көркем әдеби туынды жасай алмаған» деп қорытындылайды. Сонымен қатар осы романға рецензия жазған М.Дүйсеновті де шығарманы «тарихи роман» деп атағаны үшін жазғырып, көркем шығармаға таптық тұрғыдан, партияның тарихқа көзқарасы тұрғысынан қараудың міндетті екенін еске салады. Сонымен қатар шығармада «тарих бұрмаланып түсіндірілген» деп, бұған дәлел ретінде романдағы Жәнібек сұлтан мен Керей ханның қазақ руларын біріктіргені туралы фактіні атап көрсетеді [15]. Қазақ әдебиетінде ХҮ ғасырдан ХҮІІ ғасырға дейінгі екі жүз жылдық кезеңді қамтитын тарихи шығарма бірінші рет жазылып отыр, әрі бұл роман бірнеше шығарманың жүгін арқалап тұрған келелі туынды, жазушы екі ғасырлық халық тарихын бір роман бойына тігісін жатқызып, көркемдеп суреттеуде роман-хроника әдісіне сүйенгендігі ғалымдар тарапынан айтылып жүр. Бұл ретте сыншы сын айтамын деп мін тағуға көшіп кеткенін өзі де аңдамай қалған тәрізді. Себебі Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылышын» даттағанда, оның тарихи тақырыпқа жазылғанын басты назарда ұстау керек еді. Қазақ елінің дербес мемлекет болуға қадам жасағанында Жәнібек пен Керей хандардың қызметі бөлек екені тарихтан белгілі, бірақ жазушы халық бейнесін еш жадынан шығарған емес. Оның басты мақсаты сол кезеңнің саяси суретін шынайы бейнелеу болғандықтан, жазушы тарихи құжаттарға көп сүйенген. Сыншының роман көркемдігіне берген «қатаң» бағасы шығармадағы кейіпкерлер галереясы, қазақ фольклорының бай мұрасының туындының өн бойына себілуі, кейіпкерлер сөзінің сол кезеңдегі сөйлеу мәнерімен айшықталуы, әйел сұлулығын, қазақ этнографиялық көріністерінің шырайлылығын суреттеудегі жазушы шеберлігін жоққа шығару болып саналады.

Жазушы Ілияс Есенберлин З.Серікқалиевтің айтқандарын мойындамайды және оны өзінің «Мұхиттан өткен қайық» атты кітабында «тарихтан еш хабары жоқ адам» деп айыптайды: «Айбол кітабына қайнар көз, қандай туындыларды пайдаланды? Бар қиындық міне осында болды. Бұл кезеңнен жазылған еңбектер аз да емес еді, бірақ оның бәрі қазақ даласының ішіне кірмей, сонау көз жетпес қиядан қараған, сол шығармаларды жазған Россия, Қытай, Иран, Түркия, өзбек, араб уәкілдерінің тұрғысынан қамтылған еді... Міне, осы қиындыққа жәрдем беруге қазақ елінің ауыз әдебиеті, шежірелері, аңыз, көне әңгіме, жырлары көмекке келді... Айбол осы асыл қазынаны молынан пайдаланғандықтан, оның бұл шығармасы өзге кітаптарынан бөлек шежіре тектес, кей жері ауыз әдебиетіне ұқсас туынды болып шықты. Көне шежіре кейін құр ғана болған уақиғаны тізіп, айғақ та болмыс ретінде ғана баяндамайды, ол қазақ дәстүрінде, әсіресе ауыз әдебиеті заңдары бойынша, көркем тілді қызық дастанға айналдырады» [16, 277-278 бб.]. Ал шын мәнінде екеуі де тарихты, тарихи шығарманың құрылымын бір-бірінен кем білмейтін еді, себебі Ілияс Есенберлин 1943 жылдан бастап қазақ мемлекеттігінің құрылуына дейінгі және одан кейінгі тарихты дендей зерттеп жүрсе, З.Серікқалиев 1969 жылы «Некоторые вопросы современного казахского исторического романа» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаған, әдебиеттегі тарихилық мәселесімен айналысып жүрген болатын. Осы мәселеге қатысты А.Номадтың «По реке жизни» атты кітабында І.Есенберлиннің өмірбаяны және шығармашылығындағы қайшылықты кезеңдерге ықпал еткен күрделі жағдайлар және жазушының тарихи тақырыпты таңдауға келген жолы көркем баяндалады.

Содан кейін 1972 жылы 15 ноябрьде «Литературная газета» басылымында тарих ғылымдарының докторы А.Яковлевтің «Против антиисторизма» атты мақаласы шықты. Бұл мақалада автор кеңес қоғамының әлеуметтік құрылымы, социалистік құрылыс мәселелерін қарастыра отырып, әдебиеттегі таптық көзқарастың, халық бейнесінің берілуіне тоқтала отырып, көркем шығармаларды талдайды, соның ішінде тарихи романдарға тоқталып, мұндағы ел билеушілер бейнесінің суреттелуін жат қылыққа балайды: «Когда нарочито идеализируется прошлое, да еще при нечетких социальных позициях, возникает нелепый спор, чей царь лучше, а заслуги тех или иных деятелей доводятся до превосходных степеней... Подобные мотивы идеализации можно заметить в некоторых публикациях о Тимуре, царе Давиде, о движении Кенесары Касымова... Надо ли доказывать, что всякая гиперболизация в подобных делах может стать одной из отправных точек для оживления националистических предрассудков!» – деп одақтас республика халықтарының әдебиетінде ел билеген хандар мен әміршілердің бейнесінің жандана бастағанына «қобалжушылығын» білдіреді, осы мақаланы «Мы видим нравственный пример не в «житиях святых», не в приукрашенных биографиях царей и ханов, а в революционном подвиге борцов за народное счастье», – деп

аяқтайды [17]. Бұл мақала одақтас республикалардағы қаламгерлердің «ұлтшылдық» сезімінің оянуынан секемденіп, ұлттық рухтың жандануының алдын алу үшін жазылған еді, бірақ оның салқыны қазақ халқының онсыз да жабулы тарихының беттерін әрі қарай парақтаудың тамырына балта шабары сөзсіз еді, сондықтан қазақ әдебиетінің жаңа аяғына тұра бастаған тарихи проза дәстүрінің қадамына тұсау салынбас үшін әдебиет жанашырлары Ш.Елеукенов «Замандас парасаты», М.Қаратаев «Революция рухымен», Р.Бердібай «Қазақ тарихи романы» және т.б. өз еңбектерінде осы мәселені дұрыс түсіндіруге талпыныс жасады.

Илияс Есенберлиннің «Хан Кене» («Қаһар») романы 1973 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылады, бірақ роман туралы «ұлтшылдықты насихаттайтын зиянды кітап» деген пікірдің уыты әлі басылмағандықтан, бұл бастама жүзеге аспай қалды.

Тарихи роман мәселесі қазақ әдебиетіндегі даулы әрі шулы мәселе болды. Қазақ баспасөзін қойып, одақ әдебиеті назарында тұрған өткір мәселердің оң шешім табуы үшін ғалымдарымыз тынымсыз еңбек етті. Илияс Есенберлин шығармашылығының жанашыры ғалым Ш.Елеукенов 1973 жылы «Жұлдыз» журналының №11 санында «Тарих және көркем шындық» атты көлемді мақала жазды. Бұл мақала қазақ әдебиетіндегі тарихи проза дәстүріне шолу жасау, ал ең бастысы Илияс Есенберлиннің «Қаһар», «Алмас қылыш» атты тарихи романдарын талдауға арналды. Бұл мақалада автор З.Серікқалиевтің, А.Яковлевтің тарапынан айтылған сын-ескертулерге жауап берді. Ғалым тарихи романның негізгі материалы тарихты «кез келген өмірлік материал сияқты көркем идеяны айтуға керек. Ендеше тарихи романға ғылыми трактаттай қарамау қажет. Белгілі бір тарихи эпизодтарды шығармаға енгізуге де, енгізбеуге де болады. Тарихи роман – өткен уақыт оқиғаларын беллетризациялап баяндау емес. Мұның өзі дербес ізденістердің, бұрынғы және қазіргі өмір құбылыстарын көркемдікпен зерттеу жемісі. Тарихи романның табыстарының сыры – жазушы қиялының өткен заман қойнауларын терең шарлай білуінде. Тарихи роман жанрының бір құндылығы – ол әрдайым халықтың өткен тарихы мен қазіргі өмірінің арасына салынған рухани өткел тәрізді. Көркемдік шындыққа жетудің басты жолы – тарихшылық (историзм). Жазушы заманалар байланысын аша отырып, өзі көрсеткелі тұрған дәуірдің өзгешеліктерін қайта жандандырады. Көркемдік шындық дәлдікті және белгілі бір өлшем-мөлшерді білуді талап етеді... Бұл жерде мәселе – ең алдымен көркем шындық пен тарихи шындықтың өзара қарым-қатынасында», – дей келіп, «Илияс Есенберлин қазақ ұлтының қалыптасу шағын зерттей отырып, күрделі де айрықша жауапты проблема қозғаған... Ұлттық «тегі» белгілі бола тұра «Алмас қылыш» романында кімнің ханы күштірек, кімнің тауы биігірек, кімнің әдет-ғұрпы жақсырақ деген сұраулар төңірегінде сәуегейсу атымен жоқ. Романның басты мақсаты бұдан мүлдем басқаша. «Біздің де өзгелермен тереземіз тең, бұған куә – тарихымыз», – міне Илияс Есенберлин шығармаларының айтпағы осы... Илияс Есенберлин үшін керегі де,

маңыздысы да – қазіргі қазақ әдебиетінде әзірше зерттелмей келе жатқан ғасырлар қойнауына із салу. Хроникалық суреттердегі сырландық, адам аттарының молдығы мен оқиғалардың қоюлығы, монологшылдықтың күштілігі – міне осылардың бәрі қазақ мемлекетінің іргесі қалана бастаған сол бір алыс дәуірі жайлы неғұрлым көбірек материал беруге талпынудан туған. Бұл, асылы, тың жерді жырту емес, оны тек келешек егіс үшін атыздау тәрізді жұмыс. Роман-хроникадан бұдан артықты күтудің де реті жоқ. Бұл – тек алдағы неғұрлым алуан салалы, тереңнен қозғайтын көркемдік зерттеулердің бастамасы ғана болмақ... Ілияс Есенберлин романында өте мол тарихи материал ұтымды жайғасқан. Әсіресе, роман композициясынан жазушы шеберлігі жақсы көрінген. Автор оқушының көз алдына өткен күндер суреттерін жай ғана әкеліп қоймай, ең алдымен солардың басты сын-сипаттарын кең ауқымда жайып салған» [18]. Осы мақаладан кейін «Көшпенділер» трилогиясының жаңа бір тынысы ашылғандай болып, оқырман қауым арасында оң көзқарас қалыптасты.

Тынымсыз талапты жазушының 1972 жылы жазылып біткен үшінші «Жанталас» тарихи романы 1974 жылы жарыққа шықты, ал 1973 жылы «Алмас қылыш» романы орыс тілінде аударылып, «Заговоренный меч» деген атаумен жарық көрді.

Жазушы «Жанталас» романында да ауыр міндетті мойнына алды, бұл шығармада ХҮІ ғасырдың аяғынан ХҮІІІ ғасырдың ортасына дейінгі қазақ тарихындағы оқиғалар, яғни Хақназар хан өлгеннен кейінгі Ақ Орданың ыдырауы, Тәуекел, Есім, Тәуке хандардың билік құрған кезеңдерін баяндай келіп, Қазақ елінің Ресей қол астына енуінің тарихи шындығын көркем суреттеуді мақсат тұтып, қазақ елінің тарихында ерен еңбек сіңірген екі қайраткерді – Әбілқайыр хан мен Абылай ханның билік құрған кезеңдерін сипаттауға талпынды. Әйтпесе бұл екі ханның тұлғасының өзі кемінде екі романға жүк боларлық тақырып еді.

Бұл романның баспаға жіберілуіне бір жылдай уақыт кетті, осы оқиға «Жұлдыз» журналында толығымен баяндалады. «Жанталас» романы жазушы қауымның қолдауымен баспаға ұсынылғаннан кейін оған оқиғаларының қамтыған уақыты тым кең, халықтар достығына нұқсан келтіретіндей суреттер бар, халық бұқарасынан шыққан батырлардың іс-әрекетінде жасандылық басым, соғыстан көп нәрсе жоқ, стиль ала-құлалығы бар, Бұқар жыраудың «Мұсылманның баласы» деген өлеңін жарыққа шығарудың қажеті жоқ деген ескертпелер айтылады. Шығарманың екінші рет талқылануында романның Тәуекел, Есім, Тәуке хан кезеңі туралы бөлімін алып тастап, Қазақстанның Россияға қосылуының прогресшіл сипатын баса көрсету, Қытай боғдыхандарының жер, территория жөніндегі саясатын әшкерелей түсу, халық өкілдерінің образдарын аша түсу, Бұқар жыраудың Ресейге қосылуды жақтыртпайтын өлеңдерін алып тастау керектігі айтылады. Жазушы елінің тарихын құрметтейтін қайсарлығынан көптеген сын-ескертпелерге қарсы жауап қайтарады. Сөйтіп роман

қолжазбасы екі талқылаудан кейін 500 беттік қолжазбадан 410 бетке дейін азайтылып, екі жылға жуық уақыттан кейін баспаға ұсынылады [19].

Ал 1976 жылы «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдары біріктіріліп, «Көшпенділер» деген атаумен трилогия болып басылғаннан кейін ғалым Ш.Елеукенов өзінің «Замандас парасаты» атты сыншылық еңбегінде: «Соңғы жылдарда қазақ совет әдебиетінде тарихи тақырыпты жеделдете меңгеру процесі одан әрі жалғасып келеді. Көркемдікпен зерттеудің қазығы – сонау қазақ ұлтының алғаш шыққан негізіне, көне заманға барып тірелді. Бұл – Ілияс Есенберлин трилогиясы («Көшпенділер»)), – деп тарихи роман авторының қаламгерлік еңбегіне жоғары баға береді [20, 78-б.]. Бұл ғалымның жазушы шығармашылығына жоғары баға беруі еді. Осы ой сыншы ғалым М.Қаратаевтың «Ғасырлар үндесуі» атты мақаласында жалғасын табады: «Тарихта ашық алаң жоқ. Ол – идеологиялық майдан даласы, сондықтан жау алдында бір сүйем кейін шегінуге болмайды. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, әсіресе «Жанталас» романы айтылмыш жағынан жалған ғылыми шовинистік концепцияға айқын қарсы тұрады; шығарманың актуальдылығы, қазіргі заманмен үндестігі де осында. Есенберлин тарихи материалдың орасан мол қатпарларын зерттеген <...> Тарихи деректер, документ, дата, есімдердің молдығы трилогия авторын шығарманың жазылу формасының жанрын кең ойластыруға мәжбүр еткен. Бірақ ол өткенді бір ғана бояумен суреттеуден қашып, күнгей мен көлеңкеден туатын шындықты іздеген <...> Ашық айтам: Есенберлинде тарихи концепция, тарих логикасын ұғып, ашып көрсету, Қазақстан халқы шындалған дәуір асулары негізінен дұрыс маркстік-лениндік идеялық позицияда түсініліп, қорытылған («қара халық» ролі сәл төмендеу, «ақ сүйек» хан, сұлтандардың ролі көтеріңкі суреттелгені болмаса)» [21, 244-246 бб.]. Ал зерттеуші Х.Әдібаев «Көшпенділердің көркем шежіресі» атты мақаласында «дала елінің күрделі бейнесін жасауға ұмтылған» жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын «туған әдебиет алдындағы сүбелі еңбегіне» деп бағалайды, 1976 жылы үш романын біріктіріп, трилогия етіп шығарғанға дейін жазушының айтылған сын-ескертпелерді жою үшін қыруар еңбек еткенін айтып, «негізі мықты, соқталы» трилогияда «мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас, жеке адам мен халықтың қоғамды дамытудағы орны, халық тағдырының тұтастығы, ұлттық тәуелсіздік үшін тынымсыз күрес, ел азаматының ақыл-ойы, уақыт философиясы сынды аса келелі, кесек мәселелер тарихи шындыққа сай ақиқат та көркем бейнеленгенін» атап көрсетеді, сонымен қатар «өмірдің өзінен ойып алынған отау-отау оқиғалар мен кесек кейіпкерлер толқынын ел тарихының ең бір қысылтаяң тар жол, тайғақ кешуінде» суреттелгенін айтып, «қызық сюжет пен аңыз, әңгімені ойнату, құлпырту ерекшелігін» жазушы шығармашылығының ерекшелігі деп көрсетеді [22]. Жазушы, тарихи романдардың авторы Ә.Әлімжанов «Көшпенділер» трилогиясына жазған алғысөзінде Ілияс Есенберлинді «одним из первых в казахской литературе вступил на стезю художественного осмысления решающих

этапов в многовековой истории своего народа, создал художественные образы ... многих степных ханов и султанов, сыгравших определенную роль в истории, а активным творцом истории представил народ» дей келе: «Трилогия И.Есенберлина – значительное явление в казахской литературе не потому, что рисует перед читателем цельную картину истории казахов, в ней поставлены и разрешены общезначимые нравственные проблемы, – проблема мира и войны, борьбы за свободу, единения народов, – она проникнута гуманизмом, <...> первое крупномасштабное, многоплановое произведение, первый роман-хроника в казахской литературе, она – новая ступень развития исторического жанра», – деп жоғары баға береді [23]. Ал академик Ә.Марғұлан осы трилогияға жазған эпилогында Ілияс Есенберлиннің шығармашылық зертханасының көкжиегіне көз жіберіп, жазушы «всесторонне, с позиции подлинной народности проанализировал и использовал многие письменные документы самых различных народов, имеющие отношение к проблеме... в полной мере привлечены работы советских историков, в том числе самые последние достижения нашей исторической науки, археологии, этнографии, лингвистики» дей келіп, жазушыны «признанный знаток устной казахской летописи, фольклорных традиций, культуры и быта своего народа» деп атайды. Тарихшы, этнограф ғалым өз ойын: «Трилогия И.Есенберлина открыла еще одну страницу в казахской литературе. Вопреки всяческому лживым буржуазным, реакционным теориям о «неисторических» нациях, об отсутствии корней и самобытной культуры у казахского народа, убедительно показано, что не было никаких «провалов» в истории, что все эти века казахский народ жил, боролся и трудился на своей древней земле...», – деп биік байламмен аяқтайды [24].

Бұл жазушы шығармашылығының, сондай-ақ осы трилогияның тағдырына алаңдаған Ш.Елеукунов, М.Қаратаев, Р.Бердібай және т.б. ғалымдардың ерен еңбегінің жемісі еді.

Қазақ әдебиетінде тарихи прозаның шекарасы кеңейіп, саны көбейе бастады. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан бастау алған дәстүр, Ілияс Есенберлиннің тарихи шығармаларымен жалғасып, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы жарық көріп, өзге тілдерге аударылып, одаққа кең тарағаннан кейін қазақ тарихи романы туралы пікірлер тек қазақ әдебиетінде емес, одақ көлемінде де айтыла бастады. 1978 жылы сыншы, әдебиеттанушы Г.Ломидзенің «Единая, разноязычная» атты мақаласында: «Эпическая масштабность, пространственная объемность, историческая полнота, проблемность произведений казахских писателей обогатили жанр крупного исторического эпического повествования, увеличили «взлетную площадку» исторической прозы. Жанр исторического романа раздвинул свои границы», – деп қазақ тарихи романдарына жоғары баға береді [25].

Есенберлинтанушылардың бірі, ғалым Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979) атты монографиясы қазақ әдебиеттануындағы тарихи

романдар туралы жазылған қарымды, түбегейлі еңбек болды, мұнда Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы кең талданған.

1979 жылы «Көшпенділер» трилогиясы КСРО кезіндегі ең құнды – Лениндік сыйлыққа ұсынылады. Қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан басқа бірде-бір шығармаға берілмеген осы сыйлыққа ұсынылуы да трилогияның саф алтындай салмақтылығын көрсетеді, дегенмен сол кездегі Қазақстан Компартиясының Бірінші хатшысы Д.А.Қонаев, идеология бөлімінің басшысы С.Н.Имашевтердің қолдауына қарамастан трилогияға бұл жолы да жоғары сыйлық бұйырмады. Трилогияның бағасын халық өзі берді.

«Новый мир» журналында Ю.Суровцевтің «Люди и время» (1984) атты қазіргі тарихи романистиканың жағдайына шолу жасаған мақаласы жарық көрді. Мұнда автор одақтас республикалар әдебиетіндегі тарихи прозаға талдау жасай келіп: «Казахскому писателю Ильясу Есенберлину в трилогии «Кочевники» удалось осуществить идейно-смысловое единство своего в течение многих лет создававшегося, складывавшегося эпического произведения, провести классовый анализ бесконечно пестрого материала, выясняя народную точку зрения на деяния исторической личности и затем последовательно придерживаясь ее», - деп жазушының тарихи романшылық шеберлігіне баға береді. Осы жерде автор В.Оскоцкийдің «Роман и история» (1980) кітабындағы трилогия туралы талдауын ең құнды пікірі деп атап өтеді. Ал осы кітаптағы «трилогиядағы стилистикалық әрқилылық» туралы пікірге Ю.Суровцев сөзсіз талантты және тәжірибелі жазушының әр түрлі жазуға екі себебі бар дейді: «от громадности, новизны, неразработанности материала, в котором надо было еще разобраться автору и как художнику и как историку, и еще от непроясненности жанровой природы создаваемого цикла, от недостаточно учтенной И.Есенберлиным-художником объективной, заложенной в материале эпопейности его» дей келіп, үш романды «внутренне организованы каждый одинаково: эта структура трех параллельных друг другу повествовательных этажей – картинное, живописное, драматическо-сценическое изображение <...> искусство эпической полноты, искусство решения эпопейной задачи – это многосложное искусство», – деп баға береді [26]. Осы мақалада, кейін ғылыми зерттеулерде кездесетіндей трилогияны эпопея деп атау жазушының да пікірі.

Академиктер Р.Бердібайдың «Тарихи аңыз шындығы» («Жұлдыз» журналы, 1984, №10), Р.Нұрғалидың «Тұңғыық дарын» («Білім және еңбек» журналы, 1985, №1) атты мақалаларында «Көшпенділердің» оқырмандар арасында кең қолдау тапқаны, әдебиет әлемінде табысты болғаны, елінің махаббатына бөленгендігі, жазушының шабытты шығармашылық иесі екендігі айтылады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар тағдырының әлі де талайлы екендігі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бірінші секретары Д.А.Қонаевтың 1986 жылы 7 ақпанда Қазақстан Коммунистік партиясының

ХҮІ съезінде жасаған баяндамасында тағы елес беріп өтті. Ел басшысы қазақ әдебиеттануының, сын өнерінің, кітап шығару ісінің жай-күйіне тоқтала келіп: «Елеуменов жолдас басқаратын Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетте идеялық-көркемдік жаңсақтықтарға, финанс тәртібінің бұзылуына жол беріліп жүр. Қайсыбір авторлар «ғасырлардың терең қойнауына» саяхат тартып, хандар мен байлардың өзара қарым-қатынастарына ой жүгіртуден, тіпті бұрынғы алашордашылардың өмірбаян деректерін жария етуден де кет әрі емес», – деп көрсетеді [27]. Бұл «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогияларының авторы Ілияс Есенберлин сынды майталман жазушылардың тарихи тақырыпқа қалам тартуы жиілеп, әдебиеттегі ақтаңдақтар мәселесін зерттеу қолға алына бастаған келелі кезең болатын. Дегенмен ресми баяндамадағы бұл сын жазушылардың тарихи шығармашылығына, ғалымдардың осы тақырыптағы зерттеулеріне шектеу қоя алмады. Осындай шығармалар мен зерттеулер заңды түрде дамып келе жатқан 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының пісіп жетілуіне, жастардың тұмшаланған рухани көкірек көзінің ашылуына түрткі болды.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер», одан кейін жарық көрген «Алтын Орда» тарихи трилогиялары әдебиетші ғалымдармен қатар тарихшылардың да назарын өзіне аударды. Тарихшы ғалым М.Қозыбаев «Тарих және әдебиет» («Қазақ әдебиеті» газеті, 1988, 15 қаңтар) атты мақаласында тарихи деректердің көркем әдебиетте дұрыс берілуіне назар аударса, 1990 жылы академик М.Қозыбаев, әдебиетші, Қазақ ССР ҒА корр.-мүшесі Р.Бердібаев, тарихшы профессор Ж.Қасымбаев, тарихи тақырыпқа қалам тартып жүрген жазушы Ғ.Ахмедов, Қазақ ССР ҒА ғылыми қызметкері М.Әбсеметов, ғалым, тарихи шығармалардың авторы Т.Жұртбаев «Жұлдыздың» дөңгелек үстелінде бас қосып, Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романы, оның бас кейіпкері Кенесары ханның образы, романдағы ХІХ ғасырдың І жартысындағы қазақ халқының арпалысқа, аласапыранға толы өмірінің қалай суреттелгені, Кенесары қозғалысының тууы мен оның трагедиясы неде, тарихи тұлға мен көркем образдың арасындағы байланыстар қандай, шығармадағы көркемдік шындық өмірлік шындыққа сай келе ме деген мәселелер төңірегінде келелі сұхбат құрды [28].

Әдеби өмірде орын алған тарихи роман туралы пікірталасқа үн қосқан В.Владимиров «О, пророк!..» атты мақаласында Ілияс Есенберлиннің шығармашылық ерен еңбегін, суреткерлік қажырлы қайратын, қиындыққа мойымайтын өр мінезін замандас көзімен суреттей келіп: «...Есенберлин безусловно понимал недюжинный масштаб своего таланта и хорошо знал настоящую цену. Он знал, что у Писателя нет права повторяться или же идти вниз... Есенберлин всегда чувствовал бешеный темп Времени, а дни, отпущенные судьбой, все-таки безвозвратно убывали, и потому, пока они были силы, он, ощутивший нерастроченность своих замыслов, не мог позволить себе никакой передышки, даже самой малой. Каждый земной час свой он, внешне всегда невозмутимый, даже чуть-чуть меланхоличный, жил

в нечеловеческом напряжении. Тремя неизбежно пересекающимися путями вело оно, это напряжение, Писателя по жизни – к поразительно гигантской творческой отдаче, к могиле и – к бессмертию в благодарной памяти родного народа», – деп, жазушының өміріндегі темірқазығын көрсетіп береді және оның қазақ халқының салты мен дәстүрін, дала демократиясының заңдарын, туған табиғаттың суретін көркем бояумен кестелеген, ең бастысы тарихтың жартылай, кейде толықтай ұмытылған беттерінен тірілтіп, көптеген ірі тұлғалардың образын жасаған «Көшпенділер» эпикалық трилогиясын қазақ ұлты тарихының рухани құнды энциклопедиясына балайды және бұларды жазушының азаматтық ерлігінің куәсі болып саналатынын айтады [29, 233-б.].

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясы туралы ғылыми зерттеулер қатары көбейе бастады. Трилогияның зерттелу аясы әдебиетпен қатар, тіл білімі, тарих ғылымдарын да қамтыды. Бұл ретте 1991 жылдан бастап қазақ әдебиетінде қорғалған Т.Сыдықовтың, Қ.Алпысбаевтың, Ә.Тарақтың, С.Тапанованың докторлық, Г.Елеукенованың, Қ.Аралбаевтың, М.Жапанованың, А.Мәуленовтың, А.Бағыбаеваның, Ж.Ибраеваның, А.Жусупованың, тіл білімінде Б.Әбдуованың, А.Амангелдінің кандидаттық диссертацияларын айтуға болады.

Есенберлинтанушы ғалым Ш.Елеукенов өзінің «Ғасырмен сырласу» (2004) монографиясында және он томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томында (2005), «Жұлдыз» журналында (2005) Ілияс Есенберлиннің шығармашылық өмірбаянына талдау жасап, оның тарихи трилогиясының әдебиетші ғалымдар мен оқырман қауымға жетуі туралы жан-жақты сипаттайды. Ғалым: «Ілияс Есенберлинді зерттеу және түбегейлі тану – болашақ күндер үлесінде», – дей келіп, «сол қаһарманның бірегейі – халқына қаруымен де, қаламымен де ерен қызмет еткен, қазағы арасынан «басқаға жақсылық ойлайтын адам» көбірек өсуін көксеген Ілекеңнің, Ілияс Есенберлиннің мәңгі өшпес екінші өмірі, ұлы өмірі үстіміздегі ХХІ ғасырда жалғасып та кетті», – деп халқын сүйген үлкен жүректі салиқалы суреткер шығармашылығын зерттеу эстафетасын аға буын өкілі ретінде кейінгі орта буын мен өскелең жас буынға табыстайды [30, 330-374 бб.].

«Көшпенділер» трилогиясының жанры жөнінде ғалымдар Ш.Елеукенов, Р.Бердібай «роман-хроника» деген пікір айтады, себебі мұнда жазушы: «Тарихтың шашыранды фактілерін, белгілі дүниетаным, эстетикалық мұрат биігінен қарап, қамшының өріміндей жымдастыра тізіп келтіреді. Бұлар жалаң санама тізбек болып қалмай, көбінше қаһармандар өміріне, халық тағдырына қатысты беріледі. Әрбір дамыған әдебиетте жанрдың барлық түрі де орын алуға тиіс. Оның әрқайсысының өзіндік ажары, салмағы, сипаты болмақ. Оқиғаның хроникалық жағы басымырақ баяндалатын шығармаларда қаһармандардың ішкі дүниесі кемірек суреттелетіні белгілі. Біз әрбір жанрдың өз талабымен келгенде ғана шығарманың шын келбетін тани аламыз», – дейді [31, 195-б.]. Роман-хроника болуының артықшылығы – бұл жерде шығармада халықтың бес жүз

жылдық тарихы қамтылатындықтан, тарихи деректерді, тарихи тұлғаларды толық баяндамай, эпизод тәсілімен атап өтуге, санамалауға болады. Ал роман-хроника болуының кемшілігі – шығарманың көркемдік қуатына нұқсан келтіреді, себебі жазушы тарихи деректердің молдығынан, соларды көп жағдайда өзгертпей қолданады. Мысалы, «Көшпенділер» трилогиясында жазушы Батудың Венгр короліне жазған хаты, Лаврентьев шежіресіндегі, монғол шежірелеріндегі мәліметтер, Алтын Орда жайлы көне жылнамалар, саяхатшылар жазбаларындағы деректер жөнінде, араб жазушысы Әбу әл-Фи жөнінде мағлұмат беріледі, Рашид ад-Диннің, Джувейнидің, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», «Шайбани-наме» секілді тарихи еңбектерден, архив мұраларындағы кейбір құжаттардың атын көрсетіп, мағлұмат алғанын атап көрсетіп, оқырманға дерек беріп отырады. Дегенмен жазушы бұл деректерді құрғақ күйінде бермей, аңыз-әңгімелермен сабақтастырып, көркемдігін ұштай түседі.

Осы трилогияда тарихи құжаттардың нақты берілуінің бір көрінісі Кенесары Қасымұлы сұлтанның Ресей патшасына қарсы көтерілуіне себеп болған оқиғалардың бірі – 1822 жылы Александр I патшаның кезінде М.Сперанскийдің құруымен жарияланған Сібір қазақтары туралы ережесі (Устав о сибирских киргизах) болатын. Бұл ережеде қазақ жерлерін бөлу, оларды билеу, билеушілерді сайлау, оларға жалақы төлеу мәселесі сөз болады. Ереженің «Разделение» бөлімі бойынша көшпенді қазақ халқының қоныстанған жерлері былай бөлінеді: «§4. Сообразно с настоящим состоянием залинейных киргизов, кочевья их разделяются на волости, волости же на аулы, кои сохраняют нынешние их наименования. §5. В ауле вообще полагается от 50 до 70 кибиток, а в волости – от 10 до 12 аулов. §6. Для удобнейшего управления волостями соединяются оные в округа. §7. Округ содержит вообще от 15 до 20 волостей». Ал «Состав управления» бөлімі бойынша қазақ халқын басқару тізгіні былай беріледі: «§15. Аулы управляются старшинами. §16. Волости управляются султанами. §17. Для судебных разбирательств в аулах и волостях нынешние почетные киргизы, называемые биями, удерживают свое значение и название. §18. Для упарвления целым округом избирают волости старшего султана. §19. В каждом округе учреждается окружной Приказ. §20. В Приказе под председательством старшего султана присутствуют: два российских заседателя, определяемых областынм начальником, и два заседателя из почетных киргизов, по выбору. §21. Окружной приказ имеет свою канцелярию, переводчиков и толмачей, по штату». Ал жалақы төлеу туралы сызбасында қазақ аға сұлтанына – 1200, Россия заседателіне – 1000, қазақ заседателіне – 200, хатшыға – 900, аудармашыға – 800, тілмашқа – 300, сұлтанға – 150, оның іс жүргізушісі мен тілмашына – 300 сом төленетіні жөнінде нақты көрсетілген. Бұдан көретініміз – орыс және қазақ заседательдерінің жалақысы да, соған сәйкес дауысы да бірдей еместігі. Ал қазақ билеушілері – сұлтандардың жалақысы оның іс жүргізушісінен аз болуы да олардың ролінің төмендетілгенін көрсетеді [32, 399-428 бб.]. Бұл

Ереже бойынша қазақ халқы орналасқан жерлер 8 округқа бөлінді: Талды өзенінің сағасындағы Қарқаралы округі, Қызылжар бекінісінің жанында Көкшетау округі, Семей бекінісінің тұсында Аякөз округі, Омбы қаласынан төмендеу Ақмола округі, Жәміш бекінісінің қасынан Баянауыл округі, Аманқарағайдан жоғары Құсмұрын округі, Омбының оңтүстік саласында Үшбұлақ округі.

Ереженің мазмұнындағы осы тәрізді әділетсіздіктер қазақ билеушілерінің ызасын туғызды. Бұл «Қаһар» романында анық көрініс тапқан. Алтын, Алтай, Тоқа, Уақ руларының қырық мың шаңырағын ертіп Қоқан ханы қарауындағы Сыр бойына өтіп кеткен Қасым төренің балалары Есенгелді мен Саржанға қосылуды мақсат тұтып келе жатқан Баянауылдағы Қаржастан шыққан Азнабай ұлы Сейтен мен оның барымтаға да, жауға да қатар шапқан үзеңгілес досы, соңғы үш-төрт жыл ішінде Ақмола аға сұлтаны Құдаймендеұлы Қоңырқұлжаның қасында болып, енді өз еліне қайтып келген Қубетұлы Ожардың әңгімесінен аталмыш Ережеге наразылығы айқын сезіледі.

– Ата мекен Көкшетауын тастап, Қасым төре неге Қоқан хандығына қарай көшті? – деді Ожар сөзді алыстан қозғап. – Қазақта мақал бар емес пе «Бөтен елде сұлтан болғаныңша, өз елінде ұлтан бол» деген.

– Қасым төре қай жерде жүрсе де сұлтан, – деді Сейтен жақтырмағандай алая қарап. Бүлік басы бұзықта дегендей, пәле ақ патшаның Жылқы жылғы ұстабынан басталған жоқ па...

– Иә?

– Ұстап деген атының өзінен расында жан шошырлық... Ақ патшаның уысында ұстауға шыққан заң екен соның өзі... Осы ұстап бойынша Орта жүз сегіз өкірге бөлінді емес пе... Әр өкірге бір рулы елдің он бес – жиырма болысы кіреді. Әр болыста он – он екі ауыл. Әр ауыл Арқа жерінде, өзіңе белгілі, жүз қаралы үй. Ауылды үш жылға жұрт сайлаған старшын, ал болысты Шыңғыс тұқымынан шыққан сұлтандар басқарады. Өкірге үш жылға сұлтандар сайлаған аға сұлтан ие...

– Япырмай, э, ақ патша өкірді қазақтың аға сұлтандарына басқартқандағы ойы: өз қотырын өзі қасып жатсын дегені ме екен?

Сейтен ақырын мысқылдай күлді.

– Үшқалақтанбай тұра тұр. Ақ патша қазақ ісін екіге бөлген. Бірі – ауыл арасындағы жесір дауы, алыс-беріс секілді кәкір-шүкір. Мұны ақсақалдар мен билер өздері шешсін деген. Екіншісі – кісі өлімі, барымта, үкіметке бағынбау тәрізді ауыр күнәлар. Мұны аға сұлтан басқарған өкірлік пірказ қарайды. Өкірлік пірказ екі патша қызметкері және екі жылға сайланған екі қазақ жәсиәтірден құралады. Бұлардың шешімін гүбірналық сот бекітеді. Онда бірде-бір қазақ жоқ. Сөйтіп біздің тағдырымыз бәрібір өз қолдарында...

Сейтен сәл үндемей қалды. Шұбырып келе жатқан көшке бұрыла бір көз тастап күрсінді де, қайтадан сөйлеп кетті.

– Сол ұстапта: «қазақ Мұхамбет пайғамбардың жолын берік ұстаған діншіл халық емес, оны шоқындырып алу оңай, тек ауылға уәкілдер жіберілсін» делінген [33, 496-497 бб.].

Ал ережедегі сұлтандық пен аға сұлтандықтың мұрагерлік жолмен берілетінінен қазақ елін Шыңғыс ұрпақтары билеуін әрі қарай жалғастыратыны белгілі еді. Бұл халық ызасын туғызды. Суреткер жазушы Ғ.Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгімесінде» (1962) келтірілгендей «Бәрі де жүдеу, бәрі де науқас, бәрі де шала жан балалар... Төре тұқымы мәңгіден бері бірінің қызын бірі алып, әбден азғындап болған, балаларда тіршілік белгісі болымсыз ғана сезілетін», ал өзінің «ертеден қырсығы арылмаған жадау төрелердің ауылы, тамтығы қалмай біткен» Жаңбыршы ауылындағы Атекем, Есенгелді секілді төрелер қазақ елін әрі қарай дамытпасы белгілі еді [34, 292-296 бб.].

Қазақ халқын басқаруға, ырқына көндіруге осы Устав аздық еткендей, 1825 жылы 11 ақпанда Николай I патша Сібір генерал-губернаторы мен Орынбор соғыс губернаторына Сібірмен шектес қазақ секілді «бұратана» ұлттардың жас қыз балаларын қолға түсіруге жарлық берген. Бұл жолда қандай амал болмасын қолдануға рұқсат етілген. Сатып алуға да, алдап алуға да болады делінген. Осы жарлық бойынша қолға түсірілген қыз балалар шоқындырылып, әйел жынысына мұқтаж семьяларға тапсырылуға тиісті, яғни батыс Сібірдің тұрғын жұрты мен жер айдалып барған адамдардың арасындағы әйел жынысының өте жеткіліксіздігінің орнын толтыруы керек. Бұл ретте патша саясатының екі жақты сұмдығын көруге болады: бірі – Ресейдің екінші санаттағы халқының әйелге деген физиологиялық мұқтаждығын қамтамасыз ету, екіншіден, ұлтты тәрбиелейтін болашақ аналарды осы бастан шоқындырып, қазақ ұлтының тамырына балта шабу, яғни қайткенде елді дінінен бездіру, халықтық белгісін жою болатын.

Ал біз «Көшпенділер» трилогиясының жанрын «синтездік» деуді ұсынамыз, себебі мұнда аңыздық роман, шежірелік роман, эпикалық роман, ғұмырнамалық роман, хроникалық роман жанрлары тоғысып жатыр.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың әрқилылығы мемлекеттің, халықтың тарихының тереңдей зерттелуіне байланысты. Қазақ халқының тарихының тамыры тереңде екенін жазушылар тарих көрсете алмаған деректерді көркемдей отырып, батыл сипаттай алды. Бұл ретте қазақ халқының өмірінде орын алған тарихи кезеңдерді, қазақтың біртуар ұлдары Тәуке ханның, Қасым ханның, Есім ханның, Кенесары ханның қазақ халқының тарихында алатын орнын бейнелеуге арналған тарихи шығармалар, өнер қайраткерлерін, қазақ зиялыларын суреттеуге арналған тарихи туындылар қазіргі қазақ әдебиетінің соны жаңалықтарының бірі. Бұл шығармаларда жазушылар көркемдік дәстүрмен қатар тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдыруымен тарихи прозаның дәрежесін бір биікке көтерді. Осы тұрғыдан келгенде Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы тарихи роман жанрындағы биік белес болып табылады.

Қазақ халқының ХҮ ғасырдан ХІХ ғасырға дейінгі тарихының тереңіне алғаш сүңгіген ұлт жазушысы Ілияс Есенберлиннің бай шығармашылық зертханасының мәуелі жемісі әйгілі «Көшпенділер» трилогиясын оның суреткерлік парызының шыңы деуге болады. Қаламгердің аталмыш трилогиясы қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының өміріне нәр күйғандай болды. Зерттеушілер оның шығармасын тарихи романдарды жіктеудегі тарихи-революциялық, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-этнографиялық, тарихи-хроникалық жанрлардың соңғысына жатқызып жүр. Ал ғалым Р.Бердібай туындының «тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәнінің» тереңдігіне байланысты оған «роман-эпопея, тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы» деп те баға берген. Ал зерттеуші Т.Сыдықовтың пікірінше «Ілияс Есенберлиннің тарихи трилогияларында роман-эпопеяға қатысты «сыртқы атрибуттардың» бәрі бар, бірақ жазушы «эпик суреткер әдісін» қолданбай, шежірелі-хроникалық баяндау әдісін таңдаған. Кейіпкерлерді көркем бейнелеп, ішкі жан иірімдерін өздеріне аштырудың орнына, автор олар үшін өзі көбірек «азаптанады»... Заты, Есенберлин трилогиялары – бір жанрдың қалыптасқан нормасына сыймайтын, әр жанрдың элементтерін бойына жинаған жинақтаушылық сипаты бар туындылар» [35, 153-154 бб.].

Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген он томдық қазақ әдебиетінің тарихында профессор Ш.Елеукенов тарихи романдар туралы: «Тарихи роман негізгі екі түрге бөлінеді. Бірі – тарихи бір оқиға, не тұлға төңірегінде қызғылықты әңгіме құрады. Енді бірі ... кең өрісті, алып құлашты, қилы-қилы тағдырлы, ел-жұрты мол келеді. Мұндай роман типі адам мен қоғам хақында кең ойларға, терең пәлсапаға, өмірді түсіндіретін толғауларға беріледі», – деп жазған [30, 372-б.]. Осы тұрғыдан келгенде Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы тарихи романның екінші түріне жатады.

Жалпы тарихи романдарды жіктеуде қазақ зерттеушілері біраз еңбек сіңірді. Белгілі ғалым Р.Бердібай қазақ тарихи романдарын тарихи-революциялық, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-этнографиялық, аңыз-роман, көркемделген роман, тарихи-тұрмыстық, тарихи-хроникалық, роман-эпопея деп жіктесе, Қ.Аралбаев тарихи-элеуметтік, тарихи-танымдық, тарихи-патриоттық деген атауларды, ал ғалым Т.Сыдықов синтетикалы жанр деген атауды ұсынады.

Тарихи роман – өміршең жанр. Ол осы күні белгілі әдеби жанрлардың қатарына жатады.

Бұл ретте тарихи романдарды салыстырмалы зерттеу аясында қарастырған профессор Қ.Б.Уразаеваның пікірінше тарихи романдардың даму барысында көптеген түрлерді туғызуы оның жанрының көп түрлі болуына себепші болған [36, 5-б.].

Сондай-ақ тарихи-ғұмырнамалық романға қатысты негізгі белгілері ретінде өмірбаяндылық, деректілік, дәлдік тән.

Қазақ тарихи романдарының жанры – үнемі ізденуші, өзінің қалыптасқан формаларын үнемі жетілдіруші жанр, себебі тарихи роман авторлары шынайылықпен үздіксіз байланыста және тынымсыз ізденісте болады.

Тарихи романдарға тән белгі – олардың көп қырлылығы және жан-жақтылығы.

Шындығында жазушы ардың ісі әдебиеттегі өзінің парызын орындады, себебі ғалым А.Мұсаевтың пікірінше: «Әдебиеттің міндеті – көргенді көгендеп шығу емес, байқағанды жазушының байсалды ой елегінен өткізу, адамгершілік ерлікке бағдарлау» [37, 119-б.]. Яғни жазушының гуманистік, өндірістік тақырыпқа жазылған романдары мен тарихи шығармаларының өзегі адамгершілік болса, қазығы – ерлік, елін сүйгіштік.

Тарихи роман жанры әдебиетке жаңа леп, ыстық ықылас әкелді. Халықтың өз тарихын білуге деген құштарлығына тарихи романдар толығымен жауап берді. Тарихи романдардың әдебиетке әкелген жаңалығы туралы сыншы С.Әшімбаев: «Бүгінгі таңда қазақ әдебиеті зор өрлеу, даму процесін басынан өткеруде. Оның дәлелі қазіргі қазақ қаламгерлерінің үлкенді-кішілі болып тарихи тақырыптарға бұрынғыдан да терең барлау жасап, батыл еніп, ғасырлар бойы тылсым жатқан заманалардың қалың қатпарларын ашып, халық тарихында елеулі мәні бар әлеуметтік оқиғалардың туу себептерін түсіндіруге тырысуынан көруге болады», – деп келтіреді [38, 50-б.]. Сыншы ғалымның бұл пікірін әдебиеттегі тарихи проза дәстүрінің даму динамикасына оң баға бергені деуге болады.

Сонымен қатар тарихи романдардың қазіргі өмірмен байланысы күннен күнге күшейіп келеді. Тарихи романдар жас ұрпақ тәрбиесінде, олардың отансүйгіштік санасын, отаншылдық сезімін қалыптастыруда зор қызмет атқарады. Зерттеуші Г.Ш.Елеуқенова 60-80 жылдардағы тарихи шығарма авторларының тарихты зерттеу арқылы, соны әдебиетте көркемдеп жеткізу арқылы қазақ тарихының шынайы парақтарын ашуды мақсат тұтқандығын көрсетеді және «осы жылдардағы тарихи прозаның шарықтап дамуы авторлардың өткен күннің оқиғаларын бейнелеп, қағазда қалдыру арқылы тоқырау жылдарының қоғамдық және жеке тұлғалық сана-сезімді деформациялауға ұмтылған кезінде халықты санасыздықтан, «мәңгүрттіктен» сақтауға тырысқандығын» көрсетеді [39, 24-б.].

Мұндай пікірді ғалым Қ.Қ.Алпысбаев Илияс Есенберлиннің тарихи трилогияларының қазақ халқының сана-сезімінде төңкеріс жасағандығы туралы нақты мысалымен толықтырады: «70-80 жылдардағы қазақ жастарының ұлттық рухының ерекше көтерілуіне Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» тарихи эпопеясы бастаған қазақ тарихи романдарының ықпал еткені – нақты мысал бола алады. Бұл ықпал – әсердің, ұлттық рухани оянудың бір дәлелі 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастарының алаңға шыққан бейбіт шеруі еді. Бұл шеру коммунистік империяның құлауындағы алғашқы баспалдақ болғаны белгілі» [40, 20-б.].

Заманының заңғар жазушысы Ілияс Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыннан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай қазақ тарихындағы ел билеушілердің, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен сәнді, нақышты өрнекті тұскиіздей өрілді. Дана халқының бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы талайлы тарихын бедерлеу жазушының Азаматтық парызының биігі саналады.

§2. Тарихи шындық – уақыт пен кеңістік аясында

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Ал тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Академик С.Қирабаевтың пікірінше: «Тарих пен әдебиет – ежелден-ақ егіз ұғым. Көркем әдебиеттің ғасырлар бойғы тәжірибесі оларды тіпті туыстырып жіберді» [41, 21-б.]. Тарихи романның авторы хақиқи тарих деректеріне сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді. Егер тарихшы өткен өмірді археологиялық қазбалар, жылнамалар мен деректер бойынша қайта құратын болса, тарихи романның авторы қайта құруға жатпайтын ақтаңдақтарды толықтырып, көркемдейді. Сөйтіп, тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар қатары күннен күнге толығып келеді. Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптарға қалам тартқан М.Әуезов («Абай жолы»), Ә.Нұрпейісов («Қан мен тер»), Ш.Мұртаза («Жұлдызды көпір»), «Тамұқ», «Қыл көпір»), І.Есенберлин («Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар», «Алтын Орда»), Ә.Әлімжанов («Жаушы», «Ұстаздың оралуы», «Махамбеттің жебесі», «Отырардан келген сый»), Ә.Кекілбаев («Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң»), С.Сматаев («Елім-ай»), Х.Әдібаев («Отырардың ойраны»), Б.Жандарбеков («Томирис»), М.Мағауин («Аласапыран»), Д.Досжанов («Жібек жолы»), С.Мұқанов («Аққан жұлдыз»), Д.Әбілев («Ақын арманы», «Арман асуында», «Баянауыл баурайында»), А.Тоқмағамбетов («Жыр күмбезі»), Ә.Әбішев («Найзағай»), С.Жүнісов («Ақан сері»), З.Ақышев («Жаяу Мұса», «Шынардың шыбығы»), Ж.Молдағалиев («Дала қоңырауы»), Қ.Жұмаділов («Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз»), Х.Есенжанов («Ағайынды Жүнісовтер», «Ақжайық», «Көп жыл өткен соң»), Ж.Тұрлыбаев («Райымбек»), Қ.Толыбаев («Әсет»), А.Нұрманов («Құланның ажалы»), Д.Досжан («Жібек жолы», «Абай айнасы»), Ж.Ахмади («Шырғалаң», «Дүрбелең»), Ұ.Доспанбетов («Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы»), Х.Әдібаев («Отырар ойраны»), Б.Қыдырбекұлы

(«Алатау»), С.Елубай («Ақ боз үй»), Қ.Мұханбетқалиұлы («Тар кезең») туындылары тілі, стилі, бейнелеу тәсілдері жағынан келгенде ерекше құрылған.

Бұл романдардың көпшілігінің тақырыбы да, мазмұны да тарихта болған тұлғалардың бейнесін жасауға арналған, сондықтан олар нақты тарихи романға жатады.

Қазақ тарихи романдарын зерттеу проблемасына өзек еткен еңбектер ХХ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастау алады. Бұл кезеңдегі Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Бердібай, Е.Лизунова, Л.Әуезова, М.Атымов, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеукуенов, Х.Әдібаев еңбектерінде тарихи роман жанрының белгілі бір проблемалары қарастырылды.

Ал тарихи романдарды негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған еңбектердің бас бастауында Ш.Елеукуеновтің «Казахский роман и современность» (1968), М.Атымовтың «Қазақ романының поэтикасы» (1975), Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979), Т.С.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1996), Қ.Алпысбаевтың «Тарихи шығарма: таным мен көркемдік» (1999) еңбектерін айтуға болады.

Тарихи проза мазмұнының күрделенуімен бірге оны негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған, жан-жақты зерттеген ғылыми ізденістер саны өсті. Бұл ретте Л.М.Әуезованың еңбегінде кеңес дәуіріндегі әдебиеттің романдарындағы тарихилық мәселесі және тарихи романдардың ерекшелігі зерттелген. Ол кеңестік тарихи романдардың вальтер-скоттық типтегі классикалық романдардан ерекшелігі оның негізін ойдан шығарылмаған шынайы тарихи оқиғалар, өзінің заңды дамуындағы халық өмірі құрайтынын, ал кейіпкерлері тарих сахнасында белгілі болған тұлғалар және ойдан шығарылған кейіпкерлер болатынын атап өтеді [42, 4-б.].

Ал белгілі ғалым Р.Бердібай өзінің «Қазақ тарихи романы» монографиясында М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап көптеген тарихи романдарды жан-жақты зерттеп, талдаған. Ғалым Ж.Дәдебаев «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты зерттеуінде тарихи романдарды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілігі тұрғысынан қарастырып, көркем бейнені жасау принциптерін зерттейді. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің бірі Т.Сыдықов «Қазақ тарихи романы» атты еңбегінде тарихи роман жанрын жаңаша зерттей отырып, оның табиғатын терең аша білген. Қазіргі зерттеушілердің бірі Қ.Алпысбаев «Тарихи шығарма: таным мен көркемдік» монографиясында қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған туындыларды көркемдік, кезеңдердің байланысы тұрғысынан қарастырады. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің арасында қазақстандық компаративист-ғалым Қ.Б.Оразаева «Историко-биографический роман в русской и казахской литературах ХХ в.: Ю.Н.Тынянов и М.О.Ауэзов, сравнительно-типологический анализ» атты докторлық диссертациясында белгілі жазушылар Ю.Тынянов пен

М.Әуезовтің тарихи шығармаларының негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі тарихи-биографиялық романдарды салыстыра зерттей отырып, салыстырмалы-типологиялық зерттеу әдісін қолданады. Б.К.Майтановтың «Психологический анализ в казахском историко-революционном романе» атты докторлық диссертациясында кейіпкер тұлғасын, оның характерін ашуда қолданылатын психологизм тәсілі туралы жан-жақты айтылады. Ал А.А.Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» туралы зерттеуінде тарихи шығармаларға тарихи деректерден кейін өзек болатын мифтер, аңыздар мен әпсаналар туралы жан-жақты мәлімет берілген. Зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың «Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы» жайындағы зерттеу еңбегінде тарихи шығармалардағы қазақ халқының қайраткерлерінің бейнесі жан-жақты зерттелген. Ал Т.М.Демежановтың «Художественная интерпретация образа Кенесары Касымов в казахской литературе», Л.А.Серғазының «М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы» атты кандидаттық диссертацияларында Кенесары Қасымұлының қазақ тарихында алатын орны және оның бейнесін өзек еткен тарихи шығармалар жан-жақты қарастырылады және қазақ тарихи прозасындағы барлық жетістіктер туралы нақты, терең айтылады.

Тарихи романдардың кейіпкері ең алдымен тарихтың өзі, ондағы тарихи оқиғалар. Тарихи романшы өз шығармасында өткенге үңіле отырып, оны оқырман үшін бүгінге көшіреді. Тарихи романдардың ғажайыптығы сонда – бұл жерде өткен өмір өзінің сырларын жоғалтпайды. Тарихи романшы өткен дәуірдің бояуын беру үшін сөз, киім, дәстүр үлгілерінің ерекшелігін сақтап және бұл ретте қазіргі оқырманға түсінікті болуы үшін роман тілінің тым архаизмденуіне жол бермейді. Тарихи романдарда тарихи оқиғалар орнына келтіріліп, тарихшының міндеті орындалады және адамдардың ойлары мен сезімдері қалпына келтірілуі арқылы роман жазу ерекшелігі сақталады. Роман жанрын терең зерттеген ғалым М.М.Бахтин тарих пен тарихи тұлғалардың, қайраткерлердің жеке өмірінің бірігуін тарихи романның ерекшелігі ретінде санайды және ұзақ уақыт бойы таза тарихи сюжеттің орталық және жалғыз тақырыбы соғыс болғанын айтады. Сондықтан да ғалымның пікірінше тарихи романшылар тарихи тұлғалардың жеке өміріне тоқталмай, тарихи шындықты бейнелеуге күш салған.

Біздің ойымызша, тарихи роман жанрындағы тарих пен әдебиеттің өзара байланысына келетін болсақ, бұл өзара сабақтастық пен жалғастық дәстүрінде жүзеге асырылады. Яғни тарихи роман авторы нақты құжаттармен, тарихи деректермен жұмыс жасай отырып, тарихи шындықты бұрмаламау мақсатын және роман техникасын, оның көркемдігіне қойылатын талаптарды ұмытпайды.

Бұл ретте әзірбайжан ғалымы Я.И.Ахундов өзінің «Азербайджанский советский исторический роман» тақырыбындағы диссертациясында роман, соның ішінде тарихи роман мәселесенің ұдайы әдебиеттанудың күн тәртібінен түспейтіндігін айта келіп: «Тарихи роман тарихы мен поэтикасы

мәселелерін жалпы роман проблемасынан бөлек қарастыруға болмайды», – деп қорытынды жасайды [43, 3-б.].

Демек елдің, халықтың тарихын көркемдеп жазу, санаға рухани мұраларды сіңіру, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін қалыптастыру, тарихымыздағы елеулі жеңістер мен жетістіктерді сипаттау, ақтаңдақтарды анықтау, ата-бабамыздың, абыз аталарымыз бен әзиз аналарымыздың ерлігін, өрлігін бейнелеу арқылы әдебиет тарихпен біте қайнасып, рухани сананың тәрбиешісі болады. Қазіргі жаһандану үрдісінде Қазақстанда ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы тарих бедерлерін көркемдеп көрсету «ардың ісі әдебиеттің» де алдында тұрған басты міндеттердің бірегейі болып отыр.

Кеңес дәуіріндегі тарихи романдарға қандай да бір тарихи оқиғаның мәнін айқындап, содан адамзатқа қажетті әлеуметтік-адамгершілік сабақ алуға тырысу тән болды. Бұл кезеңде тақырыптық және идеялық мазмұнына қарап, тарихи романдарды нақты тарихи, тарихи-ғұмырнамалық, әскери-тарихи, тарихи-революциялық деп бөлуге ден қойылды.

Кейінгі орыс тарихи романын зерттеушісі М.Серебрянский бұл жанрдың шешуші белгісі бірнеше кейіпкердің тарихи реалдылығына байланысты десе, 50-80-ші жылдардағы зерттеушілер Р.Д.Мессер, Г.А.Ленобль, В.Д.Оскоцкий, А.И.Пауткин, Л.М.Чмыхов, А.И.Филатовалар тарихи романның басқа да белгілерін көрсетеді, олар: деректілік, оқиғалардың автордан тарихи қашықтығы, оқиғалардың тарихилық дәрежесі, уақыттардың (бейнеленген уақыт пен автор уақыты) сәйкестігі, көркем қиял дәрежесі, кейіпкер характері (ол көрнекті тұлға ма, әлде көп байқалмайтын тұлға ма), саналы тарихилық, дәуір бояуы. Осы белгілердің сарасына сала отырып, орыс тарихи романының қазіргі заманғы жағдайын анықтауға тырысады.

Әдеби үдерістің маңызды белгілеріне жемісті әсер етіп және көптеген жеке стильдердің бейнесін көріктеген стильдік тенденция тарихи-аналитикалық бағыт болды. Зерттеуші Р.В.Комина өмірді нақты бейнелеуге ғана емес, сонымен қатар уақыттың алдыңғы қатарлы қоғамдық қайшылықтарын, әлеуметтік қозғалыс үдерісіндегі характерлері мен типтерін талдауға ұмтылу аналитик-жазушылардың пафосына айналғанын, яғни М.Горькийдің, М.Шолоховтың, А.Толстойдың, Л.Леоновтың және т.б. көрнекті жазушылардың шығармаларын сол кездегі қоғам дамуының күрделі жағдайларын дамытуға бағытталғанын айтады. Сөйтіп көркем ойлаудың тарихи-аналитикалық типіне ұмтылу бірте-бірте әрқилы тақырыптағы және жанрлық формадағы шығармаларды қамтыды [44].

Ал қазақ әдебиетінде өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды.

Академик З.Қабдолов былай дейді: «Кең көлемді ... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаларға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын, мұнда бүкіл тамыр тереңімен, қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады» [45].

Қазіргі қазақ романдарының біразы XX ғ. 90-жылдары мен XXI ғ. басында жарыққа шықты. Тарихының жаңа кезеңіне көшкен, байырғы жолы бұған дейінгі талай мыңжылдықтардан басталған, қалыптасқан мемлекетіміздің, қазақ ұлтының көркем әдебиеттегі бейнеленуі сөз арқауындағы дәстүрлі шығар-машылық үрдіс аясында қарастырылады. Эпикалық шығармашылық үрдіс әдебиетіміздің Қазақ хандығы (XV-XVIII ғғ.) және XIX ғасырлар кезеңдеріндегі авторлы шежірелік шығармалар Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ, хәм хандар шежіресі», т.б. қисса-дастандар, тарихи жырлар жанрлары арқылы да жалғасты. Қазақ романистикасының қалыптасу, даму тарихында XX ғасырдың бас кезіндегі эпикалық шығармалар айрықша орын алады.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романының сюжеттік-композициялық желісінде XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ауылдарына ортақ өмір шындығының оқиғалары арқау етіп алынған. Көлемді прозалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесінде классикалық әдеби шығармаларға тән әртүрлі көркемдік әдістер тұтастығымен жазылғандығы байқалады. Романның идеялық-композициялық желісін құрайтын мынадай мәселелер айқын қамтылған: біріншісі – XX ғасырдың алғашқы онжылдығы шамасындағы қазақ ауылының көшпелі тұрмыс жағдайының (қыстау мен жайлау арасындағы көшу-қону, малды жаю, т.б.) көріністері; екіншісі – қазақтың ұлттық-этнографиялық, ата-бабалық салт-дәстүрінің негізгі оқиғаны болғандығы. Басты кейіпкерлер Әділдің әкесі Жақсыбай мен Марияның әкесі Бақтыбайдың әуелі құда болып келіскені сюжеттік байланыс ретінде көрінеді. Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы Шыңғыстауды кейіптеу тәсілі сипатымен бейнелеген жерлері қазіргі қазақ романдарына көркемдік негіз болғаны айқын байқалады. Мысалы, «Әділ–Мария» романында басты кейіпкерлердің түнгі табиғат аясындағы қауышу сәтін лирикалық-психологиялық бейнелеудің лирикалық және кейіптеулік тұтастықпен өрілген көркемдік-эсерлік сипаты айқын: «Міне, осы іңірде туған толық Ай дәл Марияның қысылып ұялғанындай қып-қызыл болып туса да, көтеріле келе бозарып, жоғарылағанда, әбден бойы үйренгендей маңқиып, жер жүзіне сүттей тұнық сәулесін түсіріп, Айдың бетіндегі кісі пішінді қожыры қырындай қарап, «Әділ мен Марияның алғашқы қосылғанын көрмейінші!» – деген сияқтанды-ау! Сонда, кәрі Шыңғыстау, сен алыстан мұнарлатып, басыңды күнбатысқа беріп, көлденең сұлап: «Әділ

мен Мария былай жатсашы!» – дегендей бөктердің аласа адырын бауырыңа қысып, төстегі елге жантая қарап жатпап па едің?»).

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы ұлттық-этнографиялық ерекшелік-тердің суреттелуі де эпикалық шығармадағы тарихилық шынайылығын аңғартады. Профессор Б.Майтановтың «Әділ–Мария» романына байланысты айтқан пікірі де осы шығарманың ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығына негізделген жаңашылдығын дәйектейді: «Көркемдік баяндау құрылымы жағынан «Әділ–Марияның» екі түрлі өзгешелігі айдай анық. Бірі – композициялық жүйедегі пейзаж қызметінің ауқымы, екінші – диалог формасын пьеса үлгісіндей алу». Жинақтап айтқанда, Шәкәрімнің «Әділ–Мариясы» мен қазіргі қазақ романдары поэтикасындағы сабақтастық ұлттық әдебиетіміздің көркемдік үрдістері жетістіктерін дәлелдейді.

Қазақ тарихының бұрын жан-жақты қамтылмаған жақтарын кеңейте, тереңдете жазуда қаламгерлер сөз арқауындағы бірнеше ғылымдар салаларының тұтасуы жағдайында еңбек етуде. Ұлттық тарихтың көрнекті тұлғаларын, олар өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортаның қайшылықты, тартысты күрделі болмысын шығармашылық психологиясы көрігіне салып оқырмандарға ұсыну жауапты іс. Бұл орайда, әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақова: «Шығармашылық психологиясы (психология творчества) – суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі» [46], - дейді. Демек, өмір шындығын тарихи шындық поэтикасы аясында бейнелеуде қаламгердің шығармашылық психологиясы ең негізгі шешуші қызметті атқарады. Қазіргі қазақ романы - ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А.С.Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А.С.Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады.

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі сөз арқауындағы осындай әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда» Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С. Елубаевтің «Ақ боз үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Аталған

романдардағы ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер- машықтарын танытады. Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады. Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықты, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнері қазынасын байыта түсті. Әлем әдебиетінің алыптары (Л.Толстой, А.Пушкин, Р.Тагор, Э.Хэмингуэй, М.Әуезов, т.б.) шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ прозасының жаңа туындылары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл - ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің нақты көрсеткіші. Әдеби процесс-әлем халықтары әдебиеттері дамуындағы елеулі туындылардың поэтикалық ерекшеліктері жинақтала танылатын шығармашылық ізденістер арналарын тұтастандыра танытатын ұғым. Профессор Т.Тебегенов: «Әдеби процесс – рухани құндылықтар тарихы... Әдеби шығарма – өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы» [47], - дейді. Демек, әдеби процесс ұғымының аясында халық тарихының барлық кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығының үздіксіз дамуындағы қозғалысы, поэтикалық болмысы қарастырылады. Әрине, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар – үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі. Бұл – әдеби процесс.

ХХ ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар мазмұн, форма жағынан жаңа сапаларға ие болды, бұған қоғамдық-саяси және тарихи-әдеби факторлар әсер етті. Сөз бостандығы мен ой бостандығы, бұрын тиым салынып келген тақырыптарға еркіндік берілуі жазушылардың белгілі тарихи фактілер мен тұлғалар өміріне деген көзқарасты дұрыс бейнелеуге мүмкіндік берді. Өз кезегінде тарих сахнасында тұмшаланып қалған бейнелерді жаңғыртуға, халық басынан өткен оқиғаларды шынайы бағалауға мүмкіндік берді. Қазіргі тарихи романдарда терең психологизмді қолдану, ішкі монологтың қызметін күшейтуге ұмтылу және әртүрлі әдіс-тәсілдерді кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Осындай жаңашыл сипаттар арқылы жазушылар халық ұлдарының бейнесін шынайы жасауға және тарих суреттерін дұрыс бейнелеуге қадам басты. Бұл ретте ұлттық характерлер

шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр, рухани мұралар кеңінен қолданылды.

Автор өзінің тарихи романдарында бірнеше қызмет атқарады, ол – тарихшы, этнограф, архивтанушы, құжаттанушы, әдебиетші, публицист, ғалым-филолог. Бұл қасиеттер жазушының тарихи романды көп қырлы етіп кеңейтуіне және оның мазмұнын күрделендіруіне мүмкіндік жасады, осыған байланысты тарихи романдардың түрлері де өзгерді.

Көркем шығармадағы шындық пен реалистік мәселелер жөнінде ғалым К.Сыздықов: «Көркем шығарманың қай түріне болса да қойылар ең үлкен талап – оның өмірге, шындыққа қатынасы, яғни онда өмір материалдарының іріктеліп, сұрыпталып алыну жолы», – деген пікір айтады [48, 146-б.].

Осы жерде тарихи романдарды зерттеуші Б.К.Базылова: «Тарихи романдарда қоғамдық-әлеуметтік дамудың белгілі бір тарихи концепциясы бейнеленеді. Өзінің тарихи романдарында жазушы өткенді шынайылықпен бейнелеуге тырысады, оның тұжырымдылығы тарихты білуі мен талантының өлшемімен бағаланады», – деп келтіреді [49, 4-б.]. Бұл пікір қазақ әдебиетіндегі тарихи романшылардың шығармашылығына тән, себебі қазақ тарихи романшылығына романтикалық сарында жазу тән емес, көбіне реалистік принцип басшылыққа алынады.

Кейіпкердің ішкі әлеміне жиі үңілу, күрделі баяндаулар тарихи романдардың танымдық, зерделік белгілерін күшейтті. Сондықтан туындының бойында әртүрлі жанрлардың жинақталуы тарихи романның мазмұны және түрі жағынан ерекше шығарма болуына септігін тигізді.

Тарихи роман жанрының ішіндегі орын алатын жанрлық қозғалыстар оның мазмұнын байытып, формасын түрлендіріп, өткен мен бүгінді сабақтастық байланыста және мыңжылдықтар мен ғасырлар тоғысында өзгеріске түсіп жатқан әлеуметтік-тарихи жағдайлар шегінде суреттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуші М.Д.Яндиева ингуш әдебиетіндегі тарихи романдардың шығуын және көркемдік ерекшелігін талдай отырып, жанр аясындағы дәстүрлер мен ізденістерді зерттей отырып, олардың 60-70 жылдардағы пайда болуын қарастыра отырып былай дейді: «Тарихи романдардың жанрлық ерекшелігі жазушыға тарихты тұтастай, нақтылы түрде сипаттап, ата-бабаларымыздың тарихи тәжірбиесін толық айшықтауды талап етеді» [50, 6-б.].

Әдебиеттанушы ғалым Қ.Ергөбек «Арыстар мен ағыстар» жинағында тарихи шығармалар туралы: «Әдебиет – күрделі құбылыс. Тарих – көшкеруен. Кешегі табысымызға бүгін жаңаша қарап, басқаша безбендеп, қатал елеп-екшер жайымыз бар. Бізде тарихи туындылар енді-енді дендеп туа бастады», – деп жазады [51, 116-б.]. Ғалымның бұл пікірі қазіргі кезеңдегі тарихи романдардың формалық, мамзұндық, жанрлық жаңалықтарына байланысты айтылса керек.

Ілияс Есенберлиннің қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрын өз шығармасымен байытқан, әрі жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан шығармалары ретінде «Көшпенділер» және «Алтын Орда» секілді тарихи трилогияларын айтуға болады. Осының ішінде «Көшпенділер» трилогиясында жазушы тарихи деректерді жеткілікті пайдалана отырып, қазақ мемлекетінің ХҮ-ХІХ ғасырлар аралығындағы қалыптасып, даму кезеңдерін көркем шындықпен шебер бейнелеп берді және қазақ халқының біртуар азаматтарының әдеби көркем тұлғаларын нанымды, әрі тарихи шындыққа бейімдей отырып жасады. Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарының құндылығы сонда, жазушының бұл шығармаларына бес ғасырлық тарихтың елеулі оқиғаларын сыйғыза білуі оның тарих бедеріндегі маңызды, басты көріністерді дөп баса білгенін көрсетеді. Оның тарихи туындылары қазақ халқының тарихындағы елеулі кезеңдерді бейнелеген құнды туындылар болып табылады.

Бұл жерде жазушы Ілияс Есенберлиннің таланты айқын көрінді. Ол қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи романның негізін салушылардың бірі болды. Ол алғашқылардың бірі болып қазақ халқының ежелгі бастауларына көз жіберіп, ұлттық тарихтың аз зерттелген парақтарын ашты. Оның «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогиялары тарихи дәуірді бейнелеудегі айшықты бояуы мен көркемдігі жағынан қазақ тарихи прозасындағы көрнекті құбылыс болды. «Көшпенділер» трилогиясының тағдыры жеңіл болмады. Сыншылардың пікірі әрқилы болды, оған ашықтан ашық қарсы шыққандар да болды.

Шындығында Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» (1976) трилогиясын құрайтын «Алмас қылыш» (1971), «Жанталас» (1974), «Қаһар» (1969) кітаптарының жазылуы жазушы зертханасындағы тынымсыз еңбектің нәтижесі ретінде ажарлана көрінгенімен, олардың әрқайсысының жарыққа шығуы, кейіннен трилогияға айналып, бүкілхалықтық қолдауға ие болып, әдебиет сынынан өтуінде көптеген қайшылықтар болғаны мәлім. Академик С.Қирабаев қазақ әдебиетінің кеңес дәуірі кезіндегі қоғамдық өмірдегі жағдайды былай сипаттайды: «50-ші жылдардың бас кезіндегі қазақ тарихына байланысты толқулар, көрнекті тарихшылар мен ғалымдардың құғындалуы әдебиет алдында тарихи тақырыпты біржола жауып тастағандай еді. Орыс халқымен достықты жазған жекелеген шығармалар болмаса, қазақ тарихының көптеген күрделі мәселелері жабық жатты. Әсіресе Кенесары қозғалысының кертартпа-реакциялық тұрғыда бағалануы халық тарихындағы азаттық идеясын көтеруге тиым салды» [52, 154-б.]. Бұл ғалымның М.Әуезовтің «Хан Кене» драмасы, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы туралы пікірі болатын.

Осындай ұзақ үнсіздікті алдымен алпысыншы жылдардың аяғында Ілияс Есенберлин бұзды. Оның тарихтың ең бір даулы, қиын беттеріне арнаған «Қаһар» (1969) романы әуелде көп адамды шошытты, әрі таң қалдырды. Кенесары қозғалысының алғашқы халықтық сипат алғанын, тілектес жұрттың оның соңынан ергенін көрсете отырып, жазушы

Кенесарының хан көтерілгеннен кейін жеке бастың хандық мүддесі үстем бола бастағанын суреттеді. Бұрын хан, би, жырау сияқты ел билігіне араласқан адамдар тек үстем тап адамы есебінде теріс бағаланып келсе, қаламгер бірінші рет қазақ әдебиетінде олардың арман-тілегі, ісі, ой-пікірі халық тағдырымен байланысты болғанын ашты. Оның бұл ісін академик Р.Бердібай «Есенберлин ерлігі» атты мақаласында (Егемен Қазақстан, 2005, 10 шілде): «Тарихшылардың өзі Кенесары туралы бір ауыз жылы сөз айтуға жүрегі дауаламай, үрейден арыла алмай жүрген кезде Ілияс Есенберлиннің «Қаһарды» жазуы шынында да, қаһармандық еді», – деп жазушының ерлігіне балайды.

Жазушының «Хан Кене» деп атап, кейіннен цензурадан өтпеуі себепті «Қаһар» деп өзгерткен романы халықтың да, жазушының да қаһарын бейнелеуі деп ұғуға болады. Трилогияның соңғы кітабының бірінші жазылып, оның жарыққа шығуы өте қиын болғанын және оның маңыздылығын жазушы Ә.Нұршайықов әділ бағалаған: «Бір сөзбен айтқанда «Қаһар» шықпаса, «Көшпенділер» трилогиясы тумас еді. «Алтын Орда» трилогиясы да жазылмас еді. Онда қазақ әдебиеті гректердің «Иллиадасы» мен «Одиссеясы» сияқты екі мәңгілік кітаптан мақұрым қалар еді» [53, 5-б.].

Грек халқының ұлы ақыны Гомердің эллада халқын ұлықтауға арналған осы «Илиада» және «Одиссея» поэмалары тек Грецияның ғана емес, бүкіл Еуропа кеңістігін жайлайтын халықтар үшін де мақтаныш болып саналады. Себебі бұл поэмалар, біріншіден, ежелгі грек мифологиясының жаршысы, ал грек мифологиясы – барлық Еуропа әдебиетінің бастауы, екіншіден, осы қос поэмада ақын грек батырларының теңдессіз ерліктерін мадақтап, олардың өмірдегі серіктерін – аяулы жарларының батырларға деген адалдығын паш еткен. Жалпы осы екі шығарма грек тарихы мен әдебиетінің алғашқы және көркем, классикалық нұсқасы болып саналады. Ал жазушы Ә.Нұршайықовтың «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» трилогияларын осындай биікке көтеруі – бұл шығармалар үшін артық айтылмаған. Аталмыш трилогиялар қазақ халқының қилы тағдырымен өрнектелген тамыры терең тарихының жапырағын жайып көрсетіп және халық мақтанышы – әділ хандарын, тура билерін, көмекей әулие жырауларын, қаһарман батырларын алты кітапқа сыйғызып, оны көркем кестелеп, халыққа өзінің тарихын қайтарды. Шынында жазушының бұл туындыларды тарихтың тасасынан алып шығып, ешқандай цензура мен сыннан қаймықпай жария етуі – оның бірінші ерлігі еді. Ал жазушының екінші ерлігі – тарихи романдарын әрқилы жанрда жазып, тарихи романға батыл жаңалық енгізгенінде, ал үшінші ерлігі – қазақ халқының күрделі тағдырын көркем бейнелеп және халық ардақтаған хандардың, батырлардың, билердің, жыраулардың айшықты галереясын жасағандығында.

Бұл ойды жалғастыратын академик Р.Нұрғалидың: «Ұлттық тарихымыздың терең қойнауларында қалған көп оқиғалардың елесі, өзгерген, бұрмаланған деректер, әр түрлі тілдерде жазылған, сан алуан, қолға түспейтін сирек кітаптарды, архив қазыналарын, оқылуы қиын

қолжазбаларды, әр жерде жүйесіз шашырап жатқан материалдарды тауып оқып, қорытып шығу үшін кеткен уақыт, жұмсалған қайрат, жасаған еңбектің өзі бір адамның ұзақ ғұмырына жетіп артылар шаруа» [54, 5-б.] – деген Ілияс Есенберлиннің еңбегіне берген пікірі көкейдегіні қозғайды. Себебі ауыз әдебиеті үлгісінде танылған ежелгі дәуір туралы тарихи роман жазуға қарағанда осы күнге дейін шығармалары, ерлік істері қағаз бетіне түсіріліп, тарих болып осы күнге жеткен орта ғасырлар, қайта өрлеу дәуірі, ағартушылық кезең туралы жазған нанымды, әрі шынайы шығатын секілді. Себебі тарихи роман тарих ғылымдары саласындағы ғылыми зерттеулермен тығыз байланысты.

Жазушының барлық шығармашылық ғұмырының мәнді де, мағыналы кезеңі тарихи романдар жазуымен байланысты болған. Зерттеуші М.Жапанова Ілияс Есенберлин шығармашылығын әрқилы кезеңдерге бөліп қарастыра отырып, оның біріншісін – жазушы шығармашылығының романтикалық аспектісі (өзін өзі құрбан ету және ерлік көрсету тақырыбы, көркем образдардағы фольклоризация элементтері, жоғары мен төменнің қайшылығы); екіншісін – социалистік құрылысты дәріптеу, тың игеруді бейнелеу, рухтанған жеке тұлға мен қоғамның тартысы тақырыбы, үшіншісін және қарқындылау кезеңін тарихнамалық аспект (бұл жерде жазушы халық тарихымен айналысып, қазақ мемлекетінің тарихы және жеке тұлғаның тағдыры туралы жазады) екендігіне тоқталып өтеді [55, 4-б.].

Ал Ілияс Есенберлин шығармаларындағы қазақ интеллигенциясы бейнесінің типологиясы мен эволюциясын зерттеген Ж.Б.Ибраева осы тақырыпқа қалам тербеген Ілияс Есенберлин және т.б. жазушылардың шығармалары рухани құндылықтарды қайта қарап, мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін түсінуге, оның түп тамырын зерделеуге және халықтың санасын жандандыруға үлес қосқанын айтады [56, 19-б.].

Майталман жазушы Ілияс Есенберлиннің тағдыры да жеңіл болмаған. Өмір бойы үлкен ізденісте болған жазушының әр кітабы қоғамдық қызу пікірталасқа түсіп отырған. Тыңнан келген жаңалықты бірден қабылдау қиын ғой. Ол «Жанталас» романы баспаға жіберілмей, идеологиялық сын-пікірлер көп айтылып, қайта-қайта тексерілгенде осындай қуғын-сүргінді көп көріп, әр кітабы үшін жанталасып, арпалыспен жүріп, күні өткен соң үшінші кітабын әдейі «Жанталас» деп атаған.

Қаһарман жазушы Ілияс Есенберлиннің қазақ әдебиеті мен тарихына, яғни мәдениетіне қосқан өлшеусіз үлесін өз кезінде кейбір сыншылар мойындап, кейбірі елемеге тырысты. Дегенмен «қынынан суырылған алмас қылыштай жарқылдаған» үш роман – трилогия өзінің бағасын алды.

Ал тарихи роман жанрын зерттеп, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар туралы пікір айтқан ғалымдар И.С.Брагинский, З.С.Кедрина, З.Г.Османова, Ю.И.Суровцев өздерінің Орта Азия және Қазақстан советтік социалистік республикаларының құрылғанына 50 жыл толуына орай Ашхабадта өткен (1974 жыл, мамыр) жазушылардың аймақтық конференциясында жасаған баяндамасында тарихи шындықты бұрмаламау –

тарихи және тарихи-революциялық тақырыпқа жазылған шығармалардың басты ерекшелігі. Соның ішінде Ілияс Есенберлиннің «Хан Кене» романында Кенесары Қасымовтың бейнесін жасау үшін құжаттарды терең әрі жіті зерттегені осынау күрделі тұлғаның шынайы бейнесін жасауға септігін тигізгенін айтып өтеді [57, 68-77 бб.].

Жазушының «Көшпенділер» трилогиясынан кейін «Алтын Орда» трилогиясын жазуы оның қазақтың халық болып, Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуын көркем туынды арқылы жан-жақты бейнелеуге ұмтылғанын байқатады. Жазушының екі трилогияға жеті ғасырлық тарихтың елеулі оқиғаларын сыйғыза білуі оның тарих бедеріндегі маңызды, басты көріністерді дөп баса білгенін көрсетеді. Оның тарихи туындылары қазақ халқының тарихындағы елеулі кезеңдерді бейнелеген құнды туындылар болып табылады.

Соның ішінде Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы оның жан-тәнімен беріле жазған туындысы болғанын автордың мына пікірінен көреміз: «Көшпенділерді» жазғандағы басты ойым, мына себепке тоқталды: қазақ халқының өткенінің тарихи анықтығы, оның мемлекет болып құрылуын батылдықпен бейнелеп көрсету. Ең бастысы бұл роман шаманизм философиясына қарсы қойылған. Көшпенді халықтар тарихтарынан айрылған сияқты. «Көшпенділер» – әр түрлі бұрмалауларға тура жауап. Қазақтың өз мемлекеті болған және біздің тарих өте көне әлемдік тарихтың бір бөлігі болып табылады». Себебі өз халқын шын жүрегімен сүйген жазушы: «Мен, тегінде, қазақ халқын данышпан халық деймін. Оның жыры, мақал-мәтелдері, ән-күйі шын даналықтың белгісін көрсетеді», – деп көкейдегісін айтады [58, 38-59 бб.]. Мүмкін жазушының тағы бір он жылдай ғұмыры болғанда, ол осы мыңжылдықтың басынан бастап арғы ата-бабаларымыздың – ер түркілердің тарихын да жазып шығар ма еді?!

Жазушы Ілияс Есенберлиннің өткенге көзқарасы мен оның тарих ғылымымен байланысы туралы отандық әдебиетші-ғалымдардың еңбектерінде айтылады. Бұл пікірлер мынадай проблемаға кеп тіреледі, яғни тарихи романда қандай жағдай жоғары тұруы керек; тарихи шынайылық па, әлде жазушының көркемдік қиялы ма? Біреулері құжатқа негізделуінің маңыздылығын, басқалары көркемдіктің басымдығын қолдайды. Осындай сұрақтарға әр түрлі жауап бере отырып, зерттеушілердің ортақ пікірі тарихи романның негізгі критерийі тарихи шындық дегенге саяды.

Трилогиядағы уақыт бедері бес жүз жылды қамтитындықтан, мұндағы оқиғаларды Шыңғыс хан әулеті кезеңі, Әбілқайыр хан кезеңі, Абылай хан кезеңі, Кенесары хан кезеңі деп қарастыруға болады. Жазушы трилогияда сюжеттердің бірізділігі сақталмаған, себебі Ілияс Есенберлин шығармаларында тарихи деректер мен архив құжаттары, шынайы фактілер көп кездеседі, сондықтан автор осы деректерді игеріп қана қоймай, суреттеліп отырған дәуірдің көркем шындығын берген.

Қаламгердің «Алмас қылыш» романындағы елеулі оқиғалар санатына Керей мен Жәнібек хандардың қазақ руларын бөліп алып, Әбілқайыр ханнан

кетісіп, қазақ хандығын құрғаны және Әбілқайырдың орнына немересі Мұхаммед-Шайбанидің отырып, хандық құрған кезеңін жатқызуға болады. Қазақ халқының тарихында қазақ хандығының құрылуы ерекше оқиға саналады.

Ал «Жанталас» романындағы негізгі оқиғалар ретінде Хакназар ханның билік құрған кезеңін және қазақ тарихындағы Абылайдың хандық құрғаны туралы баяндалады. Жазушы бұл романында Абылайдың хандыққа жету жолындағы әрекеттерін шынайы суреттей отырып, оның билік басында болып, жасаған әділдіктерін де ұмытпайды.

Сондай-ақ «Қаһар» романы XIX ғасырдағы қазақтың соңғы ханы Кенесарының билік құрған уақытын бейнелеуге арналады. Жазушы қазақ халқының тарихындағы осы бес жүз жылды суреттей отырып, қазақ хандығының оңайлықпен құрылмағанын және жан-жақтан анталаған азулы көршілермен араласудың қиын екендігін, сонымен қатар қазақ хандарының дипломатиялық шеберлігін, елі, жері, халқы үшін өмір бойы күресіп өткендерін трилогияның өн бойында баяндап отырады.

Автор қаламының шеберлігінен трилогияда сан ғасырлық оқиғалармен қатар, қазақтың біртуар батырлары, әулие жыраулары бейнеленеді. Автор бұл шығармада қазақ хандарының ақылгөй Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Қотан жырау, Бұқар жырау секілді даналардың кеңесімен ел ішіндегі тыныштықты, тұтастықты ұстай білгенін көрсетеді.

Жазушы тарихи уақыт пен кеңістікті қолдана отырып, өткен күннің оқиғаларын кейде монолог, кейде айтыс өнері, кейде сұхбат түрінде беруге ден қояды. Бұл тарихи шығармаға тән қасиет.

Ал романды талдаудағы салыстырмалы-тарихи әдіс шығарманың сюжетінде жазушының суреткерлік қиялы тарихи материалмен тығыз байланыста екендігін айғақтайды.

Демек Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында әлем, дүние, өмір мен өлім, тағдыр, тарихи жолды таңдау мәселесі мәдени-философиялық тұрғыдан қарастырады. Бұл романдағы қазақ халқының өткен (ретроспективті) тарихи суреті хандардың, халық арасынан шыққан тұлғалардың көркем фигураларымен, өткен дәуір адамдарының рухын, ұлттық санасын, ойлау жүйесін қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толыққан.

Трилогиядағы автордың баяндауы негізінен тарихта орын алған шынайы фактілерге сүйенеді, сондай-ақ мұнда көркем қиял да кездеседі. Автор тарихи қайнарларға сілтеме жасап, деректі фактілерді қолданады, кейде құжаттардың өзін, авторлардың атын немесе жылнамашыларды, тарихшыларды да келтіреді.

Трилогияның өн бойында тарихи фактілердің ізін жоғалтып алмау және жалаң деректілікке ұрынбау үшін жазушы сан қилы әдіс-тәсілдерді қолдануға тырысқан. Мұнда кейіпкердің монологы («Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр ханның ұзақ толғанысы, «Жанталас» романындағы Бұқар жыраудың Абылай хан туралы ойлары), тарихи оқиғаларды бейнелеу

үшін диалогты («Алмас қылыш» романындағы Қотан жырау мен Қазтуғанның айтысы), көпүнділікті («Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр ханның өз қызымен кенет кездескендегі ханның, Саян батырдың, Гүлбаһрамның ойлары арқылы оқиғаны шиеленістіруі; Шах-Будақтың асында Саян батыр қашып кеткендігі туралы хабарды естігенде Қобыланды батырдың, Ақжол бидің, Әбілқайыр ханның ишарат-қимылдары арқылы Асан Қайғының ертеңгі күннің күмәнді екендігі туралы ойға келуі), дәстүрлі емес коммуникацияны қолдануы (Шыңғыс ханға Жошының өлімін естірту үшін домбыраны пайдалануы), халықтың салт-дәстүрінің оқиғаны сөзсіз ұғындыратынын шебер көрсетуі (Ақжол батырдың қаралы ордасының сипаты: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай...» [33, 86-87 бб.]; Әбілқайыр ханның Жәнібек пен Керейді аңға шығуға шақырғандағы екі топтың киім киісі, адамдар саны, олардың бет бедерін суреттеу арқылы ханның шын ниетін көрсетуі; Жағанның отауына Жәнібек келгендегі әйелінің жүрісі арқылы жазушының Жәнібектің сезімін бейнелеуі) жазушының шеберлігін көрсетеді. Трилогияда нақты жылдарды көрсету, кейде құжаттардан үзінді келтіру секілді деректілік көп кездеседі, бұл жазушының осыншама ұзақ уақытты бір кеңістікке сыйғызу үшін жасаған әрекеті секілді. Себебі трилогияда уақыт бір орында тұрмайды, оқушы ХҮ ғасырда отырып, кейіпкерлердің монологу немесе диалогы арқылы одан бірнеше ғасыр бұрынғы кеңістікке түсіп кетеді, немесе жазушы нақты тарихи тұлғаларды бейнелегендіктен, абыздардың түс жору әдісі (Бұқардың Абылайдың түсін жоруы, Кенесарының түсі) арқылы болашақтағы, кейіннен тарихта нақты орын алған оқиғаларға көшіп кетеді, яғни трилогияда кеше – бүгін – болашақ уақытының тізбегі қолданылған. Жазушы уақыт көшінің үздіксіздігін де, бір сәттілігін де сипаттаған.

Уақыт пен кеңістік – өнердің, соның ішінде әдебиеттің маңызды дүниетанымдық, идеялық-мазмұндық және композициялық характері. Оларды зерттеу шынайылықты көркем бейнелеу мүмкіндіктерін зерделеуге, көркем шығарманың ішкі әлемінің ерекшеліктерін зерттеуге, шығарманың мазмұны мен формасының күрделі мәселелерін шешуге зор қызмет атқарады. Көркем уақыт пен кеңістік мәтіннің күрделі құрылымдық бөлігі қызметін атқарады, ол шығарманың композициясын құрайды, соның ішінде баяндау, сөздік құрылымы, сюжеттің дамуы секілді мәселелерге әсерін тигізеді, олардың жанр құрайтын мәнінен басқа әдебиетте көркемдік қуаты да бар. Әдебиеттану ғылымында «хронотоп» ұғымының негізін салған белгілі ғалым М.М.Бахтин: «Хронотоп дегеніміз әдебиеттің формальды-мазмұндық категориясы... Әдеби-көркем хронотопта кеңістік және уақыт белгілері мәнді және нақты тұтастық ретінде тоғысады», – деп келтіреді. Оның пікірінше көп жағдайда уақыт қатынасы кеңістіктен бөлек қарастырылып келді. Ол уақыт пен кеңістікті хронотоп (ежелгі грек тілінде

chronos – уақыт, topos – орын, кеңістік) деп атайды. Уақыт образы биографиялық (балалық шақ, жастық шақ, кемел шақ, кәрілік), тарихи (қоғам өміріндегі дәуірлер мен ұрпақтардың, ірі оқиғалардың алмасуы), ғарыштық (мәңгілік және әлемдік тарих туралы ойлар), күнтізбелік (жыл мезгілдерінің, күнделікті өмір мен мерекелердің ауысуы), тәуліктік (күн мен түн, таңертең мен кешкілік уақыт), сондай-ақ қозғалыс пен қозғалыссыздық туралы, өткеннің, бүгіннің, болашақтың арақатынасы туралы ойлардан жасалады. Ал кеңістік көркем шығармаларда әрқилы түрде көрініс береді: жабық пен ашық кеңістік, жер мен ғарыштық кеңістік, көзге көрініп тұрған шынайы және қиялдағы кеңістік, жақын мен алыстың заттығы туралы ой. Көркем шығармалардың әрқилы кеңістікті жақындататын және бір арнаға құятын мүмкіндігі бар. Ол хронотопты «уақыттық кеңістік» дей келе, уақыттық және кеңістіктік көзқарастардың өзара байланысын көрсетеді және хронотопты шығармашылықтың роман түрімен байланыстырады. Романдық хронотоп бейнеленген ситуацияның ерекшеліктерімен айқындалады, мұның қатарына «жеке тұлға, микроорта және бір-бірімен әртүрлі қарым-қатынастағы орта кіреді». Осы жерде ғалым: «Хронотоп әдебиетте маңызды жанрлық мағынаға ие. Жанр мен жанрлық түрлер хронотоппен айқындалады», – дейді [59, 391-406 бб.]. Хронотопты шығармашылықтың роман түрімен байланыстыра отырып, М.М.Бахтин роман ұғымын өте кеңейтті, сөйтіп оны Жаңа кезеңнің түгелдей дерлік әдебиетімен байланыстырды. Сонымен қатар ол хронотоптың ерекшелігін романның өте ертедегі типтерінде, яғни ежелгі грек, авантюралық-рыцарлық, авантюралық-айлакерлік, Рабле романдарында көрсетті. Ғалымның пікірінше шығарманың кейіпкерлері және мәтіннің басқа да компоненттері: кейіпкерлердің портреті, сөзі де хронотопқа ие.

Ал әдебиет теоретигі Б.В.Томашевский көркем шығармадағы фабулалық баяндау уақыты мен уақытты айыра қарау қажеттігін айтады. Яғни фабулалық уақыт – көркем шығармадағы оқиғаның болған уақыты, ол 1) оқиғаның нақты уақыты, 2) оқиғаның жалғасу уақыты, 3) оқиғаның уақыты туралы әсер қалдырудан тұрады. Ал көркем шығармадағы кеңістікті ол статикалық (кейіпкердің бір жерге жиналуы, кездейсоқ кездесу) немесе кинетикалық (кейіпкерлердің бір жерден екінші жерге қажетті кездесулер үшін қозғалуы, яғни саяхат жасауы) деп қарастырады [60, 179-191 бб.].

Өз кезегінде ғалым В.В.Виноградов сюжеттердің даму жылдамдығын кейіпкерлердің психологиялық жағдайымен бірлікте қарастырады, бұл жерде шығармадағы көркем уақыт пен жазушының шынайылыққа қатынасы арасындағы байланыс туралы айтылады [61].

Бұл туралы теоретик ғалым В.Е.Хализев: «Көркем шығармалардың тұла бойында уақыт және кеңістік көріністерімен тізіліп тұрады, олар шексіз көп түрлі және терең мағыналы», – дейді, яғни көркем шығарманың хронотоптық бастауы оларға философиялық түр береді, ол шығарманың кейіпкерлері философиялық ойлауға икемді болмаса да, сөз тінін әлем образына, әлем бейнесіне шығарады. Уақыт пен кеңістік көркем шығармада екі түрлі көрініс табады. Біріншіден, мотив және лейтмотив түрінде (әсіресе

лирикада), олар кейде символдық мінезге ұласып, әлемнің бейнесін береді. Екіншіден, олар сюжеттің негізін құрайды [62, 212-214 бб.].

Орыс ғалымы Д.С.Лихачевтің пікірінше дәуірден дәуірге өткенде әлемнің өзгермелілігі туралы ойлар кеңейіп, тереңдей түседі, уақыт образдары әдебиетте барынша үлкен мағынаға ие болады, жазушылар қозғалыс формасының көптүрлілігін әлемді оның уақыт өлшемдерімен қамти отырып барынша айқынырақ және тебірене түсінеді [63, 209-219 бб.].

Ал ғалым Ю.М.Лотман әдеби шығармашылықта «кеңістік ұғымдарының тілі» алғашқы және негізгі болып саналатынын айтады. Ғалым көркем шығармадағы бағытты кеңістіктің, тұрмыстық және қиялдағы кеңістіктің, тұйық пен ашық кеңістік шекараларының көркемдік мәнін сипаттайды [64, 447-451 бб.].

Әдебиеттанушы ғалым А.Я.Эсалнек романдық хронотоптың өзіндік ерекшелігін жеке тұлғаның тағдырын әрқилы өмір жағдайларында әртүрлі қырынан қабылдауға және зерттеуге байланысты екенімен түсіндіреді [65].

«Хронотоп» ұғымы туралы өзінің еңбегінде ғалым Н.К.Гей былай дейді: «Әдебиет бір уақытта, бір сәтте болған жағдайды үздіксіз шынжырдың бойына созып, ал кейде әр уақытта болған және бір-бірінен алшақ жатқан жағдайды жақындатып, салыстырып, бірге жинақтауға мәжбүр болады» [66].

Бізге белгілі болғандай, хронотоп мәселесін қазақ әдебиетінде қарастырған ғалым М.Х.Хамзин: «60-80-ші жылдардағы қазақ романындағы қоғам мәселесін сөз еткенде, назарда ұстайтын философиялық ұғымдар: Уақыт пен Кеңістік бар. Уақыт пен Кеңістік сияқты философиялық ұғымдарды сөз етуіміздің төмендегідей себептері бар: біріншіден, біз сөз қылып отырған кезеңдегі қазақ романдарындағы осы қос ұғымның берілу сипаттары, яғни қаламгердің дүниетанымдық өре-деңгейі, екіншіден, жаны зұлымдыққа емес, жақсылыққа, ізгілікке бейім адам болмысынан туындаған күшті тұлғаны қаламгердің өз қиялындағы қоғамнан іздеудегі ізденістерді бағамдау», – дейді [67]. Ғалымның бұл пікірі қазақ романдарындағы уақыт пен кеңістіктің кеңейіп, барынша күрделене түскенін көрсетеді.

Осы жерде зерттеуші Н.Ф.Донченко болгар әдебиетіндегі тарихи романдарды зерттей отырып, тарихты түсіну үшін қоғамдық дамудың заңдылықтарымен танысып, адам мен оның қоғамға қарым-қатынасы туралы білуіміз керек, сондықтан таза тарихи романдардың болуы мүмкін емес деген пікір айтады. Себебі өткен өмірді көркем бейнелей отырып, қоғамдық жағдайлардың дамуына ден қоймауға болмайды. Сондықтан тарихи романның шынайылықпен байланысты болуы ғана оның тарихи шындықты бұрмаламай жеткізуіне септігін тигізеді [68, 14-б.].

Ал зерттеуші Н.Е.Знаменская АҚШ әдебиетіндегі тарихи романдар туралы зерттеуінде тарихи романға «тарихилық негізінде жазылған және уақыт кеңістігі, тарихи тұлғалардың бейнесі, тарихи бояу, белгілі тарихи оқиғаны немесе тартысты суреттеуі, өзіндік тарихи-көркемдік проблематикасы бар» шығарма деп анықтама береді [69, 19-б.].

Уақыт пен кеңістік туралы және бұл категориялардың тарихи романдарға қатыстылығы туралы пікірлерден көретініміз уақыт пен кеңістік кез келген көркем шығармаға қарағанда тарихи туындыларда кең аумақты, әрқилы болып келеді. Бұған дәлел ретінде Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында тарихи оқиғаларды суреттеуде уақыт пен кеңістікті шектемей, өткен замандағы оқиғалардың ауытқуын, жылжымалылығын, динамикалық қозғалысын роман жазылған уақытпен байланыстырғанын айтамыз. Жазушы тарихи деректерді баяндау барысында көркемдіктен бұрын, деректілігіне мән беруі – осының айғағы. Тіпті қажет кезінде жазушы тарихи құжаттың нақты атауын да беріп кетеді. «Қаһар» романында келтірілгендей, Кенесары Ташкент пен Қараөткел, Қызылжар арасындағы керуендерді талап, ырқына көнбеген кейбір сұлтандардың ауылын шауып, Чириков пен Карповтың жасақтары секілді патша әскерлерінің шағын топтарымен ғана қақтығысып келді. Ал ертеңнен бастап үлкен айқасқа шықпақ, патша әскерлері мен Россияға берілген қазақ сұлтандарына қарсы майдан ашпақ. <...> Кенесары бұл майданды ашпастан бұрын, патша әскерімен таласты соғыссыз шешпек боп қолдан келген амалын аяған жоқ. Маңайына ақ патшадан зәбірлік жеген жұртты жинаумен қатар, мүмкін, күннен-күнге көбейіп жатқанымызды көріп бізбен санасар деген үмітте де болды, Омбы бастықтарына хат үстіне хат жолдады. Ең ақырғы хатын ол Шу мен Сарысуды қыстап шығып, Сарыарқаның бел ортасы Қарақойын Қашырлыға көшіп келген соң, Батыс Сібір генерал-губернаторы Горчаков князьға 1838, яғни қазақша Ит жылы, мамыр айының басында жазған. Оны Тоқтының Табылдысы мен Қазанғаптың Көшінбайы деген өзінің екі сенімді адамы арқылы жолдаған. Бұл хатта Кенесары Қасымұлы сұлтан: «менің тілегім екі патшалықтың халқы да тыныштықта өмір сүру еді... Менің айтып отырғаным мынау: біздің бабамыз хан Абылайға тиісті жерлерде сіз дуан салдырдыңыз және қазақ халқынан алым-салық аласыз, сөйтіп бізді қыспаққа алып отырсыз. Біз бұған риза емеспіз және алым-салық төлеп сіздің қарауыңызда тұра алмаймыз... Сондықтан да біздің жай-күйімізбен санасуларың керек. Әрине, мен Баянауыл, Қарқаралы һәм Ақмола қазақтарын өзіме қосып алдым, әлі де болса халқымды өз жағыма қоса берем деген ниетім бар; алайда қазақ халқы бұрынғыша өз алдына ел болып өмір сүрсе жақсы болар еді... Бірақ дуанбасылары ел аралаған кезде сиязға деп сылтауратып қазақтың жақсы ат, киім-кешектерін алатын көрінеді. Біздің мүлкімізді талан-таражға салуға тиым болсын деген патша ағзамның заңы бола тұрса да, дуанбасылары қазақтардың айтқан арызын құлағына да ілмейді... Сізбер әрқашанда достық қатынаста тұруды көздеп мен мына төмендегілерді талап етемін: 1) Ақтау қорғанысы жойылсын; 2) Ақмола дуаны жойылсын; 3) Біздің жерімізге салынған сондай мекеме орындары тегіс жойылсын; 4) Қамауға алынған біздің адамдар һәм Қоңырқұлжа сұлтанға жіберілген екі адам босатылсын» [33, 596-597 бб.]. Осы хаттың Қазақ ССР тарих архивінен (фонд 82, опись 1, іс 169, 15-16-беттер) алынғандығын жазушы көрсетіп кетеді. Бұл хатына да жауап ала

алмаған Кенесары сұлтан дұшпандарының айқассыз теңдік бермейтініне көзі жетіп, шабуылды бастауға бел байлады. Содан кейін Кенесары ерліктері аңызға айналды. Бұл туралы тарихшы В.Симагиннің: «Еш жеңілуді білмес тас жүрек батырдай, соңынан аңыз-ертегілер қалдырып Кенесары тағы да ұстатпай кетті», – деп «Оренбургский листок» газетінде 1889 жылы 26-шы нөмірінде жазғанын да жазушы нақты көрсетеді [33, 739-740 бб.].

Жазушы трилогияға бес ғасырлық оқиғаны сыйғызу үшін фольклорлық, эпикалық уақыт пен кеңістікті пайдаланады. Фольклорлық уақыт – көркем шығарманың уақыты, фольклорлық қиял – тарихи шындық болғандықтан, ол көркем шығарманың шеті мен шегін сақтайды. Фольклорлық уақыт әр мағынада және мазмұнда эпикалық, трилогиялық, роман-эпопеялық уақыт болады. Эпикалық уақытта баяндау сарыны басым, жазушы оны бір көркемдіктен жаңа формаға енгізіп, шеберлік көрігінен өткізіп баяндайды. Фольклорда сызба көп, соның бірі – түс көру. Фольклордың прозалық түрінің көркем шығармаға кірігуі, жазушының қаламының күшімен көркем шеберлікке ұласуы – оның шығармашылық жетістігі.

Уақыт пен кеңістік мәселесі тарихи романды талдағанда тарихи уақыт категориясы ұғымымен сабақтасып жатады. Себебі тарихи шығарманың бір ерекшелігі жазушы өзінің суреттеп отырған кезеңін алыс болса жақындатып, ұзақ болса, қысқартып, мейлінше негізгі тарихи шындықтарды бейнелеуге күш салады, бұл автордың тарихтың қай беттерін парақтауға мән бергенімен байланысты. Тарихи роман жанрын зерттеуге үлес қосып жүрген ғалым Қ.Алпысбаев тарихи романдардағы өткенге көз жіберуді, яғни ретроспекция туралы айтып, оның «Көшпенділер» трилогиясындағы көрінісіне тоқталады: «Көшпенділерде» ретроспекциялық уақыт алуан түрлі формада көрінеді. Автор кейде бірнеше ғасыр өтіп кеткен кезеңге бүгінгі күннің суреттеліп отырған кезең адамының тұрғысынан қарап, оны екшеуге тырысады немесе кейіпкердің ой-дүниесі арқылы кеше ғана өткен ата-бабасының істеген ісіне талдау жасайды. Ретроспекция әр түрлі уақыт қабаттарын қамтиды. Әдебиеттану ғылымында ретроспекцияны түрлі типтер мен формаларға бөледі. Олардың бастысы – ғұмырнамалық (биографиялық) ретроспекция – хроника, психологиялық ретроспекция болып табылады. «Көшпенділерде» негізінен алдыңғы екі форма көбірек қолданылған. Көркем әдебиеттегі уақыт категориясы хронологиялық бірізділікпен қоса, драмалық сипатқа да ие. Сондықтан көркем әдебиет уақытты драмалық уақыт деп ажыратады» [70, 148-149 бб.].

Демек «Көшпенділер» трилогиясында жазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолданады. Илияс Есенберлин кейіпкерлерінің көпшілігі тарихта болған тұлғалар, немесе солардың прототиптері болғандықтан, тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы жазушы әр кейіпкердің микроәлеміне үңіле кетуді жөн санайды. Бұл ретте терең психологиялық суреттеулер, керемет портреттер көп болмағанымен, оқырман өзіне қажетті кейіпкердің бейнесін толық көзіне елестете алады.

Себебі жазушы кейіпкерді суреттеуде оның бейнесін ашуға қажетті детальдарға мән береді, мысалы оның ата-бабасын, қоғамдағы алатын орнын, атақ-дәрежесін, тұрмыс-тіршілігін, киім киісін немесе сөз саптауын шығарманың қажетті жеріне арқау етеді. Бұл ретте автордың ата дәстүрі мен салттарын суреттеуде шеберлік танытатынын баса айтуымыз қажет. Сонымен қатар жазушының өз кейіпкерлерінің әрқайсысының бейнесін тым әсірелемей, төмен құлдилатпай, шынайы жасауға тырысқандығын аңғарамыз. Ол Қобыланды батырдың пендешілігін жасырмай көрсете отырып, оның батырлық аңғалдығы екенін айта кетуді ұмытпайды. Немесе Рабиу-Сұлтан-Бегім туралы ел арасындағы қаңқу сөзге айналған әңгімеге сенген Әбілқайыр ханға Сарғыт-Шиман Маңғыт уәзірдің: «Қуаныштың теңізі, адамгершіліктің күні, Фаридундай қасиетті Әбілқайыр ханның әйелі, Ақсақ Темір немересі Ұлықбек мырзаның қызы Рабиу-Сұлтан-Бегім ханым өсек-аяннан тыс тұруы фатиха. Бұлай ету екі жұртқа бірдей мәлім», – деген уәжі арқылы ханымды жазықсыз жаладан арашалап алады [33, 35-б.].

Жазушының аталмыш трилогиясы уақыт пен кеңістік тұрғысынан қарастырғанда күрделі туынды. Мұнда хронотоптың барлық түрлері кездеседі.

Ілияс Есенберлин өзінің «Көшпенділер» трилогиясында тарихи оқиғаларды суреттеуде уақытты және кеңістікті шектемей, өткен заманның оқиғаларын жылжымалылығы, ауытқуы тұрғысынан шебер бейнеледі. Бұл ретте жазушы фольклор үлгілерін қолдана отырып, фольклорлық уақытты да қолданады. Бұл трилогия бес жүз жылдық кезенді қамтитындықтан, оқиғалары эпикалық кеңістік пен эпикалық уақытта бейнеленді. Яғни шығармада қилы-қилы шегіністер, ретроспективті монологтар, баяндаулар осы эпикалық баянды жүзеге асыру үшін қолданылған.

Бүгінгі күні «Көшпенділер» трилогиясындағы уақыт пен кеңістік өз жалғасын тапты, уақыт әлемдік жаһандану үрдісіндегі Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігіне ұласса, кеңістік жаңаша заманауи виртуалды кеңістікке ұласып, әлем сахнасына жол тартты. Мұның бір дәлелі қазақ кино өнеріндегі соңғы соны жаңалықтардың бірі трилогиямен аттас «Көшпенділер» фильмінің түсіріліп, әлемдік деңгейде көрсетілуінің өзі де халықтың, жастардың елі мен жеріне деген сүйіспеншілігінің артқандығын көрсетеді. Фильмнің сценарийі Ілияс Есенберлиннің трилогиясына негізделмесе де, екі өнер туындысы арасындағы ұғым үндестігі елін, жерін, халқын сүйген, рухы биік ержүрек ата-бабамыздың тарихтағы жолы келешек жас ұрпақтың отаншылдық рухын көтеруге ықпал еткендігін көрсетеді.

Бұл ретте Ілияс Есенберлиннің осы тарихи трилогиясына «Көшпенділер» атауын таңдап алуы да зерттеу нысанына өзек болады. Көшпенділер тарихын зерттеуге қызыққан ғалымдар аз болмаған, бұл туралы ақын-жазушылар да көп жазған. Белгілі ақын, жазушы О.Сүлейменов көшпенділер туралы: «Тарихи көшпенді ғылыми шындыққа айналып келеді, бұл күннен күнге күрделенуде. Дәстүрлі түсініктер аясы қазір көшпенді үшін тым тар. Ендігі жерде көшпенділердің әлемдік өркениеттегі жағымды

ролі туралы айтуға болады... Олар бізге таңғажайып храмдар қалдырмаса да, қағаз жасамаса да, таста қашалған және халық жадында сақталған поэтикалық ойды мәдениеттің биік элементі деп айтуға болмай ма?» – деп көкейдегіні қозғайды [70, 40-41 бб.]. «Көшпенді» ұғымының көшіп-қонып жүрген адам деген түсініктен терең ғылыми мәні бар зерттеу нысанасына айналуы найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен, ерен ержүректікпен сырт жаулардан қорғап келген жерін еркін жайлаған ата-бабамыздың тарихы тағылымы мол терең тарих екендігін көрсетеді.

Тарихи роман жанрының қазіргі заман әдебиетінде шындықты шынайылықпен бейнелеуі, күрделі мазмұндық, бай стильдік ерекшеліктерінің артуы, оның жанрлық түрлерінің көбеюі қазақ әдебиетіндегі іргелі жаңалықтардың бірі деп айтуға болады.

§3. Тарихи шындықтың көркемдік шешімі

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде және мәдениетінде орын алған маңызды мәселе роман жанрының қалыптасуы болды. Бұл жаңалық көркем әдебиеттің мүмкіндіктерін кеңейте түсті, себебі көркем шығармаларда кезеңдердің байланысы жаңғыртылды, рухани-мәдени дәстүрлер мен тарихи сана жаңарып, өз кезегінде әдебиеттің негізін құрады. XX ғасыр әдебиеті мен ұлттық тарихтың, халықтың материалдық және рухани мәдениетінің арасында үзілмейтін байланыс орнады, бұл фольклорда, салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, этикада көрініс тапты.

Роман – әдебиеттің әмбебап жанры, ол өзінің идеялық-көркемдік әлемінде әдебиет пен фольклордың барлық тектері мен жанрларының синтезі іспетті туынды. Антикалық дәуірде дүниеге келген роман жанры өзінің ұзақ тарихында мазмұндық және эстетикалық тұрғыдан кең дамыды, бірақ өз құрылымындағы өмірді, адамның тұрмысы мен характерін эпикалық құлашпен бейнелеу, сюжеттік-композициялық жан-жақтылығы, сюжетті тұйықтамай, уақыт пен кеңістік тұрғысынан кеңінен ашу секілді негізгі жанрлық белгілерді сақтап қалды: адам өмірін, адамзат тағдырын және әлем тарихын романнан басқа жанрлар толық қамтып, ашып бере алмайды.

Поэтика (гр. – шығармашылық өнер) – «әдеби шығармалардағы көркемдік құралдардың жүйесі туралы ғылым. Поэтика кең мағынасында әдебиет теориясы, тар мағынасында теориялық поэтиканың бір саласы деп қарастырылады. Әдебиет теориясының бір саласы ретінде поэтика әдеби тектер мен жанрлардың, ағымдар мен бағыттардың, стильдер мен әдістердің ерекшеліктерін зерттейді...» [71, 295-б.]. Поэтиканың негізін құрайтын мәселе –жанр тұрғысынан ұлттық әдебиеттанудың негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» (1926) еңбегінде «көркем яки дарынды сөзді, яғни әдебиетті әуезе, толғау, айтыс» деп үшке бөледі. Әуезеге жататын ұлы әңгіме (роман) жанрында қаламгер осы үш жанрды да қолданады. Ғалым прозаны «ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме» деп бөліп, ұзақ әңгімеге жатқызылып жүрген М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал»

романын «өресі мен өрісі шағын болғандықтан ұзақ әңгімеге жақын» дейді [72, 224-283 бб.], бұдан ғалымның көркем шығарманы уақыт пен кеңістік көлеміне қарай бағдарлағанын көреміз.

Ал осымен үндес келетін көрнекті орыс теоретигі М.М.Бахтин де уақыт пен кеңістіктің жанрлық мәні бар екенін айта келіп: «Жанр возрождается и обновляется на каждом новом этапе развития литературы и в каждом индивидуальном произведении данного жанра», – дейді [73, 121-122 бб.], яғни жанр мен жанр түрлерінің хронотоп арқылы анықталатынын тура айтады.

Романның тарихи шындықты бейнелеудегі маңыздылығына тоқтала отырып, шығыстанушы ғалым Н.Конрад роман жанрында шынайы тарихтың фактілері суреттелетіндігін айтса, батыс пен шығыс әдебиеттерін салыстырып, әлемдік әдебиетті зерттеуге үлес қосқан көрнекті ғалым В.Жирмунский ХІХ ғасырда тарихи романның шынайы түрлерінің пайда болу себебі халықаралық әдеби өзара байланыстардың орнауынан деп көрсетті [74].

Әдебиет пен тарихтың арасында үлкен байланыс бар. Тарих әдебиеттің материалы болса, әдебиет тарихтың жанды жаршысы, яғни адамзаттың нағыз шын тарихын тарихшы емес, суреткер жазады. Тарих адам үшін әрқашан да нақты бұрынғы өткеніміз, осы өткенімізді меңгеру саласы, өзінің шыққан тегін сезіну. Тарих бар жерде дәстүрлердің жалғастығы да бар. Тіпті жер бетінен жойылып кеткен жекелеген халықтар мен этникалық топтардың да этникалық өзіндік санасы мен жалғастығы тілдік ассимиляция кезінде сақталуы мүмкін, себебі тарихи, мәдени ақпараттар із-түзсіз жоғалып кетпейді.

Роман жанрын зерттеуге елеулі үлес қосқан әдебиетші ғалым М.Атымов өз пікірін: «... қазіргі қазақ әдебиетіндегі роман жанры елдің өткені мен кеткенін, бүгінгісі мен болашағын кеңінен қамтып, молынан баяндайтын өнікті де өміршең жанр», – дей отырып, қазақ романының сипатына тоқталады және оның композициялық құрылысының үлкен өзгеріске ұшырағанын айтады: «Қазақ романдарының композициялық құрылысы үлкен өзгеріске ұшырады. Бұрын сатылы композициялы романдар ғана жазылатын болса, қазір: сатылы, жарыспалы, қаусырмалы композициялы романдармен қатар, сатылы-жарыспалы, жарыспалы-қаусырмалы композициялы романдар да жазыла бастады», – деп ойын түйіндейді [75, 307-311 бб.].

Роман заңдылықтарын зерттей отырып академик З.Қабдолов: «Дәуірлік шындықты көркем жинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған

байланысты», – екенін көрсетеді [76, 308-б.], яғни өмірдегі шындықтың шынайы әдеби шығармаға айналу, әдебиеттегі мазмұнның ауқымды пішінге көшу, тақырыптың идеялық-көркемдік шешім табу процесінде сюжет пен композицияның атқарар ролін еш нәрсемен ауыстыру мүмкін емес.

Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының қалыптасуы мен жалпы романистиканың дамуына елеулі үлес қосқанын айтуымыз керек. Бұл туралы академик Р.Бердібай тарихи романдарды «қазіргі қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, идеялық-көркемдік ізденістер мен табыстарына» жатқызады және олардың маңызын атап көрсетеді: «Тарихи шығармалар өткен дәуір істерін қайта жаңғыртып көрсетуі үстіне мәдени, адамгершілік, психологиялық дәстүрлерді де таныстырады» [5, 310-313 бб.].

Ұлы ғалымдар А.Байтұрсынов пен М.Бахтин зерттеулеріндегі үндестік пен жалғастықты зерделеп, қазақ көркем прозасының поэтикасын, жанрын, стилін әлемдік әдебиеттану ғылымының аясында зерттеп жүрген ғалым А.С.Ісімақова қазақ прозасының жанрлық алғышарттарын қарастыра келіп: «Для понимания специфических свойств жанровой системы казахской прозы важно понять диалог между системами (фольклором и литературой), при котором литературные жанры обретают значение в соотношении с предыдущей фольклорной системой жанров», – деп, қазақ ауыз және жазба әдебиетін біртұтастықта қарастырады [77, 13-б.].

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында оқиғалардың сюжеттік желісі шебер таратылған, кейіпкерлер образы терең суреттелген, қоғамдық жағдай мен тарихи оқиғалар бір-бірімен жымдаса байланысқан, мұның бәрі жазушының шығармадағы көркемдік тұтастықты сақтап, шығармашылық талантты жақсы меңгергендігін көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің тарихи роман жанрындағы жаңа белес Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарымен байланысты. Бұл жайында белгілі жазушылар мен ғалымдар Ә.Марғұлан, Ә.Әлімжанов, М.Дүйсенов, Ә.Қоңыратбаев, Т.Кәкішев, Н.Ғабдуллин, Ж.Ысмағұлов, Т.Жұртбаев, М.Қозыбаев сыни ойлары мен пікірлерін айтты және Д.Қонаев, Н.Назарбаев сияқты қоғам қайраткерлері де өз көзқарастарын білдірді.

Сонымен қатар осы туынды туралы қырғыз жазушысы Ш.Айтматов, өзге елдердің әдебиет зерттеушілері мен жазушылары Г.Ломидзе, Н.Ровенский, П.Косенко, В.Оскоцкий, В.Щербина, Ч.Гусейнов, Б.Хотимский, Ю.Суровцев, В.Владимиров баспа бетіндегі мақалаларында тұжырымды ойларын айтты.

Қырғыз елінің белгілі жазушысы Ш.Айтматов «Көшпенділер» трилогиясының «бұрынғы қоғам жағдайына да, қазіргі жағдайға да тәуелсіз өз құндылығы мен әдеби тағдыры бар» екенін айтса, Ч.Гусейнов оны «халықтың өзін-өзі танып-білуінің тамаша кезеңдік туындысы» деп бағалайды.

Ал Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев «Жазушы. Азамат. Тұлға» атты мақалада («Ана тілі» газеті, 30.09.1993): І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын «эпикалық құлаш-қарымымен,

оқиғалардың серпінділігімен, қазақ тарихының жанды әрі қайталанбас тұлғаларының бейнесімен, тілінің шынайылығымен және айқындылығымен ерекшеленетінін» айтады.

Илияс Есенберлин – тарихи романның шебері, оның қаламынан туған тарихи туындылар көркемдік қуаты жағынан да тарихи романдарға тән барлық қасиеттерді бойына жинағандымен ерекшеленеді.

Автордың тарихи тақырыпты батылдықпен бейнелегенін академик Р.Нұрғали былай көрсетеді: «Қазіргі заман және тарихи тақырыпты тең, қатар арнада терең бейнеленген романдар түйдегі туа бастады. І.Есенберлин ұлты үшін жанын шүберекке түйген, қалам қайратымен қазақ халқының бостандығы үшін арпалысқан арыстан жүректі суреткер еді» [78, 235-б.], – десе, тарихшы М.Қозыбаев: «Бұл есімді атағанда қазақ әдебиетінің, қазақ мәдениетінің алып тұлғаларының бірі көз алдыға келеді <...> Ілекең шын мәнінде қазақ топырағында туып, ХХ ғасырдың ауыр тауқыметін көтерге алыптардың бірі <...> Қазақ әдебиеті бұл күнде барша шығыс халықтары әдебиетінің ең алдыңғы қатарында <...> қазақ әдебиетін әлемдік тұғырға қондырған біздің мәдениетіміздегі асылдарымыздың бірі, бірі болса бірегейі – Ілекең» [79], – деп толғанады, ал жазушы Б.Тілегенов: «Есенберлинсіз біз тарихи әдебиет туралы сұз қозғай алмаймыз. Одан кейін де, болашақта да тарихты жазатын жазушылар туады. Бірақ, Есенберлин тарихи әдебиет көшін бастаушы да, қалғандары сол көшке ілесуші ғана. Әрине, Есенберлин жалғыз өзі қазақ әдебиеті бола алмайды. Бірақ, қазақ әдебиеті Есенберлинсіз әдебиет бола алмайды» және «Есенберлин әдебиетте ерлік жасады, жаңа бағыт, жаңа мектеп ашты. Халықтың арғы тарихына жол ашты», – деп қажырлы қаламгер шығармашылығына жоғары баға берген [80].

Ал ғалым М.Хамзин жазушының трилогияда қолданылған тілдік, көркемдік ерекшеліктерді сипаттау үшін: «бір автордың қаламынан туған әр алуан шығармада ортақ көркемдік сипаттардың болуы заңды. Олар, авторлық позиция, жазу машығы, стиль, көркемдік құралдарды қолдану тәсілдері тәрізді жеке жазушының шығармашылық табиғатын тапжылтпай танытатын өзіндік белгілер. Романдағы кейіпкерлер басынан өткен өмір көріністерін көркемдік қабылдау шеңберінде суреттеу, адамның қоғамда алатын орнын, әлеуметтік-моральдық ролін табиғи түрде дамыту белгілі бір жинақтаушылық ойға, эстетикалық тұжырым жасауға алып келетінін» айтады [67].

Жазушы жоңғар шапқыншылығына байланысты оқиғаларды «Жанталас» романында және бір жаңғыртады. Тарихи уақиғаларды қамту көлемі жағынан бұл қазақ әдебиетіндегі тарихи жанрдың бірінші шығармасы болды. Жазушы шығармалары фактілерінің молдығымен, тарихи шытырман оқиғаларының көптігімен қызықтырады. Автор кең көлемді мол деректер беріп қана қоймайды, қазақ даласының суреттеліп отырған дәуірдегі қарама-қайшылықтардың анық-қанығына жете отырып, өзі баяндап отырған оқиғалар мен кейіпкерлерінің мінездерін дұрыс пайымдайды.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында көптеген жанрлар тоғыса орныққан. Бұл ретте трилогияның хроникалылығымен қатар, танымдық, мифтік, эстетикалық, мағлұматтық, шежірелік, көркемдік, фольклорлық сипаттарын айту керек. Трилогияның танымдық қасиеті – шығарманың күллі қазақ халқына ортақ күрделі тағдырын жан бітіре суреттеуі, қазақ мемлекетін құрған ел билеушілер – хандар, сұлтандар, билер бейнесін, қазақ тарихын жасауға қатысқан халық өкілдері – батырларды, ақын-жыраулардың тарихтағы және көркем ойдағы бейнесінің панорамасын жасап беруінде. «Көшпенділер» трилогиясының мифтік сипаты батырлардың жойқын ерліктерінің көрінісімен, ел билеушілер мен абыздардың аңызға айналған сөздерінің сұлулығымен, қазақ халқының түркілік салт-дәстүрлері, шамандық дінінен сақталған, кейін Ислам дінінен енген діни ғұрыптары, батырлық, тәрбиелік аңыз-эпсаналары, мақал-мәтелдерінен көрінеді. Трилогияның эстетикалық қуаттылығына жазушының көркемдік тіл құралдарын барынша бай қолданып, тарихи оқиға болған кезеңдегі тіл қалпын сақтай отырып, осы күнгі оқырманымен жалғастығын жоғалтпай сақтауы дәлел болады. Трилогияда мағлұмат көп берілген, егер осы шығарма өткен ғасырларда жазылған болса, оны тарихи дерек ретінде пайдалануға да болар еді. Жазушының тарихшыға тән көрегендігі мен байқағыштығы шығармагерге тән ұшқыр ой қуатымен сабақтаса өрілгендіктен, туынды көркем шығарма жүгін көтеріп тұр. Ілияс Есенберлиннің шежірелерді шебер пайдалануы бес жүз жылдық тарихтағы айналып кетуге болмайтын, дегенмен атап өтетіндей маңызы аздау кейбір оқиғаларды шежірелік баян үлгісімен айтып кетуі – оның тағы бір шығармашылық қыры.

Жазушы трилогияда қазақ халқының бес жүз жылдық тарихында ерен еңбек сіңірген ел билеушілер мен ел қорғаған батырларды, от тілді, орақ ауызды ақын-жырауларды, қарапайым халық өкілдерін, орын алған оқиғалар мен шығарылған заң-құжаттарды көркем шығарма көкжиегінен қалыс қалдырмау мақсатында архив құжаттары мен тарихи деректерді тірнектеп қарастырады, сөйте тұрып ең маңызды деген оқиғаларға мән бере, терең тоқтала суреттеп, қалған жағдайда санамалап кетуді жөн көреді. Автор шығармасының тіл көркемдігіне көзқарасы да осы тақылеттес ойдан туындаған, яғни жазушы тарихи шығарманың эпопеялық үлгісін жасауды басты мақсат тұтып, халық тарихын толықтай қарастыруға мән берген.

Ілияс Есенберлин трилогияда мифтік шығармаларды, яғни ежелгі монғол аңыздарын, қазақ аңыз-эпсаналарын, ертегілерін, айтыс үлгілерін, жырларды көп пайдаланған. Жазушының тарихи құжаттарды мифтік шығармалармен бекіту әдісі ұтымды шыққан. Жазушы монологтық баянға көп орын берген, себебі бұл – белгілі бір биікке көтерілген кейіпкердің, мысалы, ел билеушінің, өзгемен ойласпайтын, өзінше кесіп-пішетін, шешімін соңынан айтатын қасиетіне куә болады.

Фольклорлық үлгілерді қолдану кезінде жазушы тарихты суреттеудің шебер үлгілерін жасап кетеді. Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақтың қайтқанына жыл толғанда берілген ас кезінде Асан Қайғы төрелік еткен

Қотан жырау мен Қазтуған жыраудың айтысы арқылы қазақтың арғы-бергі тарихына шолу жасайды. Қазтуған жырау сонау Сақ елінің тарихынан бастап Қыпшақтардың шежіресіне тоқталса, Қотан жырау Арғындардың ата-тегіне шолу жасайды. Асан Қайғы жеңісті Арғындардың жыршысы Қотан жырауға бергенімен, қашанда ел еркесі саналатын ақындар емес пе, Қазтуған жыраудың да меселін қайтармай Қыпшақтардың ерліктерін жырлауға мүмкіндік береді. Қотан жыраудың мазмұнды жырына қанып, аталы сөздеріне риза болған жас Қасым сұлтанның ел көзіне түсуін де жазушы осы жерде көрсетеді:

– Мың жаса, атажан, – деді кенет қайратты бір жас дауыс, – дария тоқтаған бөгетті бұзып, суды тасыту бір адамның қолынан келеді. Мүлгіп тұрған орманға шақпақ тастан от беріп, телегей-теңіз өрт шығару о да бір адамның атқара алар ісі. Сол тасыған суды тоқтату жүз адамның да қолынан келмейді. Тоғайды алған қалың өртті мың адам да сөндіре алмайды. Ерлік көрсетіп ел-елдің арасын бүлдіру қай рудың қолынан болса да келеді. Бүлінген жұрттың басын қосып, ел ету тек халқына жаны ашыған ұлдарының ғана қолынан келеді. Олардың қолынан әзірге елді біріктіру келмесе де, сол елді біріктіру – арманы. Сол арманды мына қауым алдында жайып салғанының үшін, Арғынның ардақты ұлы, жырау Қотан ата, сізге жас болсам да өз есімімнен алғысымды білдіремін.

Жұрт осы сөздерді айтқан жігітке қарай қалды. Бұл жігіт Жәнібек сұлтанның баласы Қасым еді. Ұзын бойлы, қошқар мұрын, ақ сұр жігіт өзіне қадала қалған самсаған жандардан қайыспай, көзі шоқтай жанған қалпында қозғалмады Үстіне бадана көз кіреуке киген, хан алдында суырыла сөйлеген осынау жас батыр кенет жұртқа ұнай қалды. Осы айтыс барысында хан ордасында тағы бір оқиға орын алды. «Батыр Саянның той біткенше көзін күрт» деп тапсырма берген Оспан-Қожа деген дәйекшісі келіп, жұрттың көзінше Батыр Саянның екі пасбанымен қашып кеткенін хабарлайды. Оның күзетшілері Арғын жігіттері екені белгілі болады. «Батыр Саян қашып кетті дегенді естігеннен бері түксиіп қатып қалған Қобыланды бір иығын сәл сілкіп жіберіп, беліндегі наркескеніне қол салды да, ханның ар жағында жайбарақат тұрған Ақжол биге түйіле қарады. Ақжол би айылын жиған жоқ, Қобыландыға кекете көз татады да, сабырлы қимылдап, тек кейіндеу сырғып кеткен беліндегі қисық сап алдаспанын жөнделді де қойды. Екі батырдың қимылдарын Әбілқайыр да, Асан Қайғы да, тұрған жұрт та аңғарып қалды. Дәл осы кезде кенет жерді жара күн күркіреді. Жап-жаңа ғана айнадай ашық көгілдір аспанды қара бұлт торлап түнере қапты. Заматта аспан бетінде жіңішке найзағай қылыштар жарқ-жүрқ ойнай жөнелді. Долы жел шығып, шөп бастары жерге жығыла шуылдай түсті. Әбілқайыр енді қап-қара боп кеткен аспанға қобалжи бір қарады да, Асан Қайғыға көз қиығын аудармастан нөкерлерін соңынан ерте, Рабиу-сұлтан-Бегімнің ордасына қарай асығыс жүре берді...Тек екі жағынан екі адам қолтықтай тұрғызған Асан Қайғының ғана түнере қалған аспан мен шартылдай ойнаған

найзағайларда шаруасы болған жоқ, жаңа ғана наркескендеріне қол жүгірткен Арғын, Қыпшақ қос батырының қимылдары есіне түсті ме, ол:

– Бүгінгі ас – қайғы асы еді, енді бүліншілік асына айналмаса нетсін, – деді ақырын күрсініп [33, 49-64 бб.].

Жазушы бір айтыстың көлемінде Арғын, Қыпшақ жыраулары әйгілі Қотан жырау мен Қазтуған жырауды, осы рулардың батырлары Ақжол мен Қобыландыны, оларың арасындағы қақтығыстың басталу себебін, болашақ қазақ ханы Қасым сұлтанның елге танылуының бастауы болған іс-әрекетінен хабардар етеді. Жазушы өз шығармасында пейзаж суретін жиі бермейді, бірақ осы айтыс барысындағы табиғат мінезі де жазушының шығарма жібін әрі қарай тарқатуына қызмет етіп тұр.

Автор фольклордың ауызекі сөйлеу, баяндау секілді қарапайым қызметін де, көріктеу, көркемдеу секілді күрделі қызметін де, этнографиялық материалды беру әдісін де ұтымды қолданады. Негізінен фольклорлық жанрлар жазушы үшін көркем әдебиеттің кәсіби құралы ретінде пайдаланылып отыр, бұл жазушының үлкен эрудициясын көрсетеді. Сонымен қатар қаламгер фольклордағы, қиялдағы мәселелерді өмірлік шындыққа айналдырып отыр. Фольклор үлгілерінің прозадағы және поэзиядағы ертегілерді келтіру арқылы эстетикалық, аңыз-эпсаналарды келтіру арқылы танымдық, ғибраттық функцияларын көрсетіп кетеді.

Тарихи романдардағы көркем тартыс мәселесі де терең қарастыруды қажет етеді. Бұл сюжет пен характерге байланысты теориялық мәселе. Шығармадағы көркем тартыс туралы ғалым С.Мақпырұлы: «Тартыс – сюжеттің жаны, оның қозғаушы күші, сюжетте баяндалар оқиғаны да, характер тағдырының шешімі де осы тартысқа, оның сипатын тікелей қатысты», – деп келтіреді [81, 48-б.].

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы түгелдей дерлік тартысқа құрылған. Бұл ерекшелік трилогиядағы әр оқиғаның басталуы мен аяқталуынан және бір-бірінен туындауынан көрінеді. Жазушы бір оқиғаның ішінен бірнеше жағдайлық оқиғаларды шығарып, бір мезетте бірнеше кульминациялық нүктелерді көрсетеді. Мысалы, «Алмас қылыш» романында Асан Қайғының әмірімен Қазтуған жырау мен Қотан жыраудың айтысының тартыс түрінде өтуі, қазақ халқының ерлігін паш ете жырлаған тұстарда Әбілқайыр ханның ұнатпаған сыңай танытуы, Саян батыр қашып кеткендігі туралы хабарды естігенде Қобыланды батыр мен Ақжол би арасындағы тартысты көзқарас, оны Асан Қайғы мен Әбілқайыр ханның байқап қалып, әрқайсысының өзінше байлам жасауы, романның өн бойында Әбілқайыр мен Жәнібек, Керей арасындағы тартыс, «Жанталас» романындағы Әбілқайыр хан мен патшалық Ресей шенеуніктерінің арасындағы, Абылай хан мен жоңғарлардың арасындағы тартыс, «Қаһар» романындағы Кенесары мен Ресей патшасының отаршылдық саясатын жүзеге асырушы орыс генералдарының, аға сұлтандардың озбырлығы мен қарапайым халықтың қарсылығы желі тартып жатыр.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптарға қалам тартқан жазушылардың туындылары тілі, стилі, бейнелеу тәсілдері жағынан келгенде ерекше құрылған. Бұл туындыларда қолданылатын көркемдік әдіс-тәсілдер, амалдар шығарманың поэтикалық талабына сай болуы қажет. Мұны қазақ тілінде стиль тезі деп атайды. Бұл ұғымды академик Р.Сыздық былай түсіндіреді: «Стиль тезі дегеніміз – көркем шығарманың тілдік материалдарын белгілі бір әлеуметтік ортаға немесе белгілі бір тарихи кезеңге қарай үйлестіріп, таңдап қолдану. Айталық, романды (әңгімені, повесті) тарихи стиль тезіне салып (түсіріп) жазғанда, автор өзі суреттеп отырған кезеңге тән зат, бұйым, құбылыс, әрекет атауларын келтіруге тиіс, кейіпкерлерін мүмкіндігінше сол кезеңдегі тілдесу үрдісімен сөйлетуі керек, оның өзінде бір кейіпкерді өзінің әлеуметтік орнына, тәрбие-танымына, жасына, жынысына қарай «сол кезеңше» сөйлеткені тіпті абзал. Әрине, ол үшін көп мехнаттану керек: іздену, барын табу, жоғын жасау қажет, бірақ ол жасағанын нанымды, «табиғи етіп» ұсыну – тарихи дүние жазуға барған қаламгердің өз қолымен көтерген шокпары. Ауыр шокпар», – деп, тарихи шығарма тілінің, стилінің күрделілігіне баса назар аударады. Осы пікірін жалғастыра отырып, тарихи романдар тілін зерттеуге жол салған ғалым: «Тарихи романдардың тақырыбы, композициялық құрылымы, баяндау-суреттеу стилі жағынан түрленіп келгені қазақ көркем сөзінің биікке көтерілгенін көрсетеді», – дейді [82, 17-77 бб.]. Сонымен қатар ғалым тарихи шығармада қолданылатын тілдік тәсілдерді, шығарма тілінің стиль тезіне түсуі (историческая стилизация) құбылысының айқын көрінуі тарихи реалийлердің көрінуі екенін айтады.

Ал профессор Қ.Жұмалиев «стиль» ұғымына: «Стиль – шын талант, ұлы ақын-жазушылардың қаламдарына тән сипат. Кез-келген ақын-жазушылардан стиль іздеу бекершілік... Дарын жоқта – стиль жоқ. Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа да компоненттері кіреді. Ең алдымен, ортақ мәселе – идеялық мазмұн», – деп анықтама береді [83, 13-24 бб.].

Стиль тезі, оқиғалар тізбегі, тарих тағылымдарын бар шынайылығымен көрсете білген тарихи шығармалар қарымды қаламгер Ілияс Есенберлиннің қаламынан туған. Оның «Көшпенділер» («Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдарынан тұрады) және «Алтын Орда» трилогиялары өзінің құндылығы мен өміршендігін дәлелдеп келеді.

Ғалым Б.Я.Толмачев Орта Азия және Қазақстан әдебиеттеріндегі тарихи романдарды зерттеп, Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы туралы: «Орта Азия мен Қазақстанның көптеген жазушыларына «оқиғалық» баяндауға ұмтылу басым. Өз шығармашылығында «жылнамалық» принципін ұстанған жазушының «Көшпенділер» трилогиясының ... жанрлық ерекшелігіне келетін болсақ, оның бұл әрекеті барлық жаңа көп ұлтты әдебиеттің өткенді тірілту үшін жаңа көркемдік формаларды іздегенін көрсетеді», – дейді [84, 19-б.].

Бұл жазушының көркем қиялымен де байланысты. Көркем қиял – шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы енеді, сонымен қатар романның құрылымы, оның образдарының жүйесі, типтендірудің мәні – объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, мұнда көркем болжал бар және сонымен қоса жасалған әлемнің мәнін айқындауға бағынады. Зерттеуші Қ.Алпысбаев бұл ұғымға анықтама береді: «Көркем қиял – өнердің табиғатын анықтайтын басты сипат. Сондықтан шығарма жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында жүйелі образ туғызады, содан соң барып оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды. Көркемдік болжал тарихи шығарма табиғатына етене жақын, алайда көбіне тарихи шығармаға жақын болып келеді» [85, 82-б.].

Ал көркем қиялдың тереңіне бойлап, оны қағаз бетіне түсіріп, көркем шығармаға айналдыру үшін көркемдік болжал мен көркемдік танымның қажеттілігі сөзсіз. Әдебиет теоретигі Н.А.Гуляевтың пікіріне сүйенсек: «Көркемдік таным дегеніміз – заттар мен құбылыстардың адам өмірімен тікелей байланыста болатын шындық болмысқа адамның эстетикалық қатынасының жоғарғы формасы» [86, 69-б.].

Тарихи романдарды зерттеуші Л.П.Александрова өзінің диссертациясында «көркемдік болжал» ұғымына: «Автордың реалды шындықтың кейбір фактілерден ауытқуы (олар жайлы сөз қозғамау, жанама фактілерді суреттеуде хронологиялық тізбекті өзгерту, т.б.) бұл тарихи кейіпкердің мінезіндегі кейбір қырларын күшейту, не бәсеңсіту, тарихи құжатқа шығармашылық жағынан жақындату – мұның бәрін көркем болжал деуімізге болады» [87, 136-б.], – деген анықтама береді.

Осыған орай Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы туралы академик Р.Бердібайдың «Жұлдыз» журналында жарияланған «Тарихи аңыз шындығы» атты мақаласында (1984, №10) жазушының «тарихи оқиғаларды биік дүниетаным тұрғысынан толғағаны трилогияның өн бойынан табылатынын айта келіп, бұл тарихи романдардың жылдар бойында әсері кемімей келе жату сыры тереңректе, сондықтан Ілияс Есенберлин романдары ұлттық рухани өміріміздің де факторы болды дейді. Өткеніміз туралы бұл кезге дейін там-тұмдап қана дерек біліп келген болсақ, «Көшпенділер» елдік дәстүріміз, ғасырларға созылған, шытырманға толы тарихымыз бар екенін көркем әдебиет көлемінде тұңғыш рет таныстыра алды. Ол ол ма? Бұл шығармалардан тіпті тарихи еңбектерде шешімін тауып болмаған немесе басы бірікпей шашыранды түрде жатқан мағлұматтардың жүйеге түскен желісін көрдік. Соншама мол фактілерді жазушы жалаң тізбей, роман шарттарына лайықтап, қорытып, көркемдік қиялға бөлеп бере алуы шығарманың тартымдылық қасиетін арттыра түсті. Міне осындай тарих пен аңыздың, қиялдың бірлестік табуы трилогияның өзгеше бітімін белгілеген еді. Сөйтіп: «Көшпенділерді» әдебиеттегі белгілі жанрлардың бірде-бірінің шартына салып бағалау қиындығы да трилогияның материалы,

жанры, көркемдік әдісі-мейлінше тың болуынан еді...», – деп тұжырымдайды.

Илияс Есенберлиннің атақты «Көшпенділер» трилогиясы халықтың тұмшаланып жатқан тарихын тірілтуге деген көркем қиялдан туындады. Жазушы шығарманы жазу мақсатында өзінің көркемдік болжалына сүйене отырып, трилогияны халыққа таныс, оның көңілінде бейнесі өшіп үлгермеген хан Кенесарының билік құрған кезеңінен бастауы шығарманың тыңнан түрен салып, тарихтың беймәлім беттерін ашуға жалпы халықтық қызығушылық туындауына әсер етті. Әрине халықтың тарихын тірілту секілді ауыр да абзал міндетті жазушы өзінің бай дүниетанымы мен еңбекқорлығы арқасында орындай алды. Оның дүниетанымдық көкжиегі мен жазушылық шеберлігі бірдей кең.

Ал көркем қиялдан туындап, көркем болжалға құрылып, көркемдік таныммен әдіптеліп, қағаз бетіне түсірілген көркем шығарманың тіліне де қойылатын талап жоғары. Ол көркем болуы қажет. Бұл принцип тілші ғалым М.Серғалиевтің пікірінше: «Шығарманың көркемдігін арттырып тұратын жайлар молшылық. Әділінде, көркем әдебиет болғандықтан, оның тілінің де көркем болғаны абзал» [88, 121-122 бб.].

Қазіргі филологиялық зерттеулерде көркем мәтіндердегі жекелеген лексикалық бірліктердің немесе лексикалық қабаттардың (соның ішінде көнерген сөздер) ерекшеліктеріне, әдістеріне және статистикалық мінездемелеріне зор мән берілуде. Қазақ тіліндегі көптеген сөздерде тарихи ақпараттар ағыны сақталған. Қазіргі этномәдени жағдайда ғылымда қазақ халқының өткен өмірімен таныстыру қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселені шешуде тарихи романдарды зерттеу қажет.

«Көшпенділер» трилогиясында қазақ тілінің бай мүмкіндіктері көрініс тапқан: мұнда мағынасы кең мақал-мәтелдер, ғажайып салыстырулар, аллегориялар, метафоралар және кейіптеулер суреттеліп отырған кезеңнің, кейіпкерлер образының көркем суретін, олардың психологиялық ерекшеліктерін, рухани және адамгершілік құндылықтарын ашып көрсетудің маңызды құралдары болып табылады.

Жазушының мақал-мәтелдерді көп қолдануы шығарманың көркемдігін арттыра түседі. Бұл мақал-мәтелдерді тақырыптары бойынша топтауға болады (бұл туралы жұмысымыздың 3.2-ші бөлімінде жан-жақты сөз болады).

Сондай-ақ жазушы кейбір жағдайларды сипаттау үшін халық арасында таралған тұрақты сөз тіркестерін шебер қолданады, мысалы: «Ақын – ел құлағы, ел көзі, ел жүрегі», «Итаяқтағы жуындыдан бұралқы төбетті қуып жіберіп, өзі жалай бастаған тазыдай», «Қасқырдың қаншығы тек күшігі қасқыр болғанша ғана ана, ал күшігі қасқыр болғаннан кейін, анасы да оған қасқыр», «Досыңнан қасыңның еті тәтті, ал қасыңнан өзіңмен алысқан жауыңның еті тәтті», «Жатқан жыланның құйрығын басу» (Алмас қылыш» романы), «Қаншелек адам қорқау қасқыр тәрізді», «Күлмес хан тәрізді» («Жанталас» романы), «көздің қарашығындай сақтау», «Жамандық хабар

соққан желмен бірдей», «Жиһазды, дүниелі ақбоз үйдің ішінде өлік жатқандай, жұртта үн жоқ» («Қаһар» романы).

Жазушының көркемдік шеберлігінің тағы бір қыры табиғат құбылыстары мен тұрмыстық жағдайларда айтылатын тіркестерді образдарды бейнелеуге, оқиғаларды суреттеуге қолдана білуі «жауар бұлттай», «қара түнектей», «айнадай ашық көгілді аспан», «қара бұлт», «долы жел», «қалың қабағын түйіп», «түксиген қабағынан қыраулы қыстай кәрін төгіп», «өкпе-ашуын толғай кетті», «Жейхүн өзеніндей тасыған жыры үшін», «от ауызды, орақ тілді», «тұсаған жылқыдай өрісінді кеңіттірмей» («Алмас қылыш» романы), «қайран сұлу құралай», «айдын көлдің аққуы», «тұншыға безерген дүние», «алтын тұғырға қонған ақ сұңқардай», «безек қаққан ұшқыр ойы», «қойдай-қойдай тастар», «кермиық сар дала өлік тәрізді үрейлі, моладай азынаған суық», «бозғылт шөл», «сала құлаш көк құрыш алдаспандар», «аш бүркіттей шүйілді», «қанжардай тырнағымен жыртқан қанды көз барыстай», «нардай қара айғыр», «қазандай қара дулыға», «уыздай дәмді ет», «жұмған жұдырықтай болу», «ақ көбік атып, долдана тасыған өзен», «жұдырықтай тастар», «долы өзен», «кәрі бүркіттей тұғырда отырып қалған қарт жырау», «қамыс құлақ, бөкен сан жүйрік», «құлан қомдас бота тірсек сүлектен жаратылған будан» («Жанталас» романы), «төңірек сандықтан суырған гаһар тастай жалт-жұлт ойнап ғажайып сәулетті түрге енді», «сүмбілдей сәйгүлік жүйрік», «шайқала ырғалған жорға», «қайыңның безіндей берік, қазан тастай шомбал, төртбақ келген біреу», «есік пен төрдей, ай табанды жайма жал қара көк айғыр», «кескен қара томардай келте қара сұр жігіт», «суық кекесін», «жүрегі аттай тулап», «лақа бас, білектей жуан, қайрақ тас түстес тау жыланы», «бас бүйендей өлексесін салбаң еткізіп топ еткізді», «құрыштай қатты қарулы қол», «қардай опырылып ат үстінен құлап түсті», «қышқаштай жабысқан темір саусақтар», «шойындай ауыр шомбал дене», «құлаштай сілтеген қамшы», «боз торғайдай кішкентай болғанмен, биік ұшар халқым бар еді», өзен жыландай сумаң қағып ағады», «сүмбідей сұлу бедеуінің үстінде қорғасын құйған құлжа асығындай берік отырған жас жігіт», «көзінде бір сәуле жалт етті де, кенет үрлеп сөндірілген білте шам жарығындай жоқ болды», «бие сауымындай кеңесу», «ақбөкендей әдемі», «күншығыс жақты сынық тағадай қоршай көмкерген кәрі Қаратау алыстан қара қошқылданып көрінеді», «екі көзі оттай жайнап, күре тамыры білеудей боп, кең тамағы торғай жұтқан қурай жыланның көмейіндегі ісіп кетті», «бәйгеге шапқан жүйріктей, жыр желісінен маңдай тері бұршақтап ақты», «сүйек тиген төбеттей ұпайым түгел деп өз бетіне кетпейді», «екі бала тапқанына қарамастан, сұңғақ бойына жарасқан қос жұдырықтай тіп-тік қос анары алтын жамбылы алқасын тарсылдата керіп, аш белі үзіліп кетердей талып, мықынынан төменгі бура санды бөксесін мейлінше айқындап тұр», «қамшының тіліндей етіп өрілген қос бұрымы көк толқынмен ойнап жыландай иреңдеп, сымбатты денесі, су астында ақ сазандай бұлықсып, еріксіз көзін тартып әкеткен», «жаңа туған айдай толықсыған Арқаның жас сұлуы», «мойылдай қап-қара көздер», «мысықтың мұртындай түксиген сирек

қасы», «салпы ерінді аузын қисандата шайнағанда саршұнақтың құйрығындай жіңішке ұзын мұрты едірең-едірең ете қалды», «жараланған қасқырдай тіпті долданып алды», «мұрты ұйқыдан оянып керілген мысықтың құйрығындай тікірейе қалды», «аңшы қуып жеткен еліктің лағындай зәресі ұшып, тостағандай көзі шарасынан шыға жаздай жаутаңдаған Күміс арбаған жыландай таяған торғайдай жақындай берді», «жағалтайды ілген қара бүркіттей», «жаңа туған қозының елтірісіндей қара қошқыл бұп-бұйра шаш», «темір торға қамалған жолбарыстай», «сүліктей қара су жорға», «кәрі қылыш – карательный отряд» («Қаһар» романы).

Жазушы образ бейнесін жасауда керемет әдістерді қолданады, ол кейіпкерлерін суреттеу үшін тіліміздегі бай тіркестерді, оралымдарды шебер қиюластырып келтіреді. Осы шеберлігі жазушының тарихи романдарының тілін әсем безендіріп, тарихи оқиғаларды суреттеудегі тіл жұтандығынан және қасаңдықтан аулақ етеді.

Романда жоғарыда келтірілген үзінділер, қойылған проблемалар терең философиялық мағынаға ие. Бұл ретте бірінші орынға жеке тұлға мәселесі қойылады, яғни тарихтағы жеке тұлға, жеке тұлға мен халық. Роман поэтикасында фольклорлық, мифо-эпикалық дәстүрлер және ұлттық көркем әдебиеттің дәстүрлері қолданылады. Шығарманың тілі көркем бейнелеуіш құралдармен, ішкі монологтармен, табиғат суреттерімен, лирикалық шегіністермен, автордың талдауларымен әрленген.

Жалпы көркем әдебиет тілінің шеберлік сипатын білдіретін тілдік тәсілдерді екі топқа бөлуге болады. Бұл ретте қазақ лингвистері М.Балақаев пен М.Серғалиевтің пікіріне сүйенсек, олар – бейнелеу тәсілдері және әсірелеу тәсілдері. Өз зерттеуінде ғалымдар бұл ұғымдарға: «Бейнелеу тәсілдері – өмірдің реалды шындығын, құбылысты кісінің көз алдына елестететіндей етіп суреттеу. Әсірелеу тәсілдері – оның үстіне, кісінің эмоциялық сезіміне әсер ететіндей етіп көріктеу», – деп анықтама береді [89, 50-б.].

Ал шығармада қолданылған бейнелеу құралдарына тоқталатын болсақ, олар трилогияда сөз қолдану тәсілдері, бейнелеу сөздер, мысалы, құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсірелеу, тұспалдау, астарлау, теңеу, эпитет, дыбыстық қайталамалар түрінде кездесіп, оның тілін безендіруге қызмет етеді. Ал бейнелеу тәсілдеріне келсек, бұл ретте кейіпкерлерді мінездеу, сөйлету, портрет жасау, табиғат көріністерін суреттеу, уақиғаны әр түрлі өрістетуде жазушының қолданған шеберліктері туралы сөз етеміз. Әдеби тілдегі сөз байлығының бәрі де түгелдей бейнелеу құралы деп аталады, бұл топқа: әсерлеу (сөзге мәнерлілік сипат дарытып, көркемділігін, әсерлілігін арттыра түсетін сөйлем құрылымын түрлендіру, сөз қолдану тәсілі – стильдік айшықтар. Әсерлеу түрлері – сөз қайталау, сөздің орнын ауыстыру (инверсия), шендестіру, үдету, бүкпелеу, арнау, риторикалық айшықтар); мәнерлеу (тілдің мәнерлілігін көрсететін тәсілдер лексикамен, фразеологиямен шектеліп қоймайды, қажетті жерінде сөз тіркесіндегі сөз құрамдас бөліктердің алмасуы, жай, құрмалас сөйлемдердің құрамдас

бөліктерін алмастыру, интонация, тіпті оқшау сөздер, сөйлемнің мүшелері де мәнерлілік жасауға қызмет етеді) тәсілдері жатады. Аталған амалдар шығарманы шынайы, тартымды етіп, тіліне әр беріп, түрлендіреді. Тұтастай алған тарихи туындының көркемдігі шығарманың бүкіл компоненттерінің бірлігінен, үйлесім-келісімінен туындайды.

Бұл ретте Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарын тіл өрнектері тұрғысынан зерттеген Б.С.Әбдуова қазіргі дәуірден бес-алты ғасыр бұрынғы кезеңге жол салу, барын байытып, жоғын табу, өшкенін жандыру, там-тұмдаған деректерден мәлімет алып, өмір шындығын көркем келістіре білу – тарихи шығарманың негізгі шарты екенін айтады [90].

Өткен ғасырларда көп қолданыста болған, қазіргі күнде архаизмге айналған сөздерді тауып, оның мән-мағынасын ашу, әдет-ғұрып ережелеріне, тұрмыстық жағдайларға, жаугершілікке байланысты қағида, тәртіптерге, табиғат ерекшеліктеріне көп көңіл аударып, тарихқа қылау түсірмей шынайы жазу Ілияс Есенберлиннің дарындылығын, шеберлігін танытады. Халықтың көркемдеуіш тілдік құралдарын шебер қолдану – шығарманы сәтті шығару кепілі. Бұл орайда көркем туындының поэтикасы елеулі маңызға ие болады.

«Көшпенділер» трилогиясы тарихи шығарма болғандықтан, көнерген лексика туралы айтпай кетуге болмайды. Көнерген лексика ұғымы дәстүрлі қолданыстағы атауына қарамастан әлі де даулы мәселелердің қатарына жатады. Мұның нақты дәлелі көнерген тілдік бірліктің жалпыға бірдей қабылданған атауының жоқтығында, сонымен қатар «архаизм» және «историзм» атты ұғымдармен қатар аталатындығында.

Кейбір зерттеушілер кез келген көнерген тіл бірлігін архаизм деп атайды (Маслов, 1975). Басқа ғалымдар архаизмдерді екі типке бөлу қажеттігін айтады: архаизмдердің бірінші типі – көнерген заттар мен ұғымдар атауын білдіретін сөздер; екінші типі – заттар мен ұғымдардың қазіргі атауымен қатар қолданылатын бірліктер (Будагов, 1965). Зерттеушілердің үшінші тобы «архаизм» және «историзм» терминдерін қолданбай, тек «тілдің көнерген бірлігі» атауын қолданады (Булаховский, 1954; Гвоздев, 1965). Ал «историзм» және «архаизм» терминдері ғылыми әдебиетте әр түрлі түсіндіріледі. Бір зерттеушілер историзмдерді көнерген сөздердің жеке лексикалық-семантикалық қатары десе, басқалара оны архаизмдердің бір түрі ретінде қарастырады (Клюева, 1962; Рихтер, 1970; Головин, 1970). Историзмдер көп жағдайда өткен дәуірдің қоғамдық-саяси, мәдени-тұрмыстық оқиғаларын білдіреді. Историзмдердің көп жағдайда қазіргі тілде синонимдері жоқ, себебі тарихи дәуірмен бірге жоғалып кеткен құбылыстарды білдіреді.

Көнерген лексиканы бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: көнерген лексиканың ежелгі түркілік қабаты; көнерген лексиканың жалпытүркілік қабаты; көнерген лексиканың өзге тілден енген қабаты; көнерген лексикадағы қазақ-монғол параллельдері. Трилогияда оқиғаның өту кезеңіне қарай көнерген лексика қолданылады, бұл ретте «Алмас қылыш»

романында парсы тілінен енген «дийар – облыс», «диван – хан кеңесі», араб тілінен енген «қари – Құранды жатқа білетін адам», «арбаб – қаланың белгілі адамдары», «фатиха – анық, айқын», «насрани діні – несториан діні», ескі шағатай тілінен енген «жете, шете – қарақшы (моғолдарды шағатайлықтар осылай атаған)», «наип – уәзір», қыпшақ тілінен енген «есірей – қолға түскен тұтқын», көне түркі тілінен енген «ірбіз – леопард», «ерат – әскер», «панднама – хандарға, ел басқаратын сұлтандарға арналған насихат кітабы», «импрам – тобыр», «инал – шешесі хан тұқымынан, әкесі қара қазақтан шыққан кісі», «пасбан – күзетші», «етрат – жауынгер», «паруа – хан соңындағы адамдар», «мүнәзара – талас, өзара шешім табу», «тұтғақ – түнгі күзетші тобы», «мұзалим – қызмет дәрежесі», «басар – тау жуасы», «қарбас – мата (сәтен)», «етрақ – сары дала», «ағрұқ – әскер соңындағы көш», «кестам – көне түркі елі дайындаған ішімдік», монғол тілінен «көрен – бекінген әскер, лагерь» т.б. сөздерді айтуға болады. Бұл ретте «мүнәзара», «мұзалим» сөздерінің араб түбірінен жасалғандығын айта кету керек. «Алмас қылыш» романының оқиғасы 1456 жылғы Әбілқайыр хан билік құрып тұрған кезде Барақ хан бастап, Жәнібек хан мен Керей хан қолдап, қазақ хандығының іргесін бекіткен уақыттан бастап, Қасым хан, Хақназар хан билік құрған 1580 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл кезеңде қазақ хандығының қалыптасып, іргесін бекіттірген еді. Роман тілінде көне түркі, монғол, шағатай, парсы, араб тілдерінен енген сөздердің көп кездесуі қазақ хандығының қалыптасуына дейін қазақ жерін билеушілердің сөйлеу ережесі қолданылғанын дәлелдейді.

«Жанталас» романында өзге тілдерден енген сөздер көп кездеспейді. Бұл роман оқиғалары 1580 жылы Қазақ хандығының басына Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хан, Жәңгір хан, Тәуке хан, Болат хан, Сәмеке хан, Орта жүз ханы Әбілмәмбет, Кіші жүз ханы Әбілқайыр, Абылай хан билік құрған кезеңді 1781 жылға дейін қамтиды. Роман тілінен көрініп тұрғандай қазақ халқы осы кезеңде тәуелсіздік кезеңін басынан бір өткергендей, себебі қазақ хандары өз елін дербес мемлекет ретінде билеп тұрды, сырт жаулардан жан аямай қорғады.

«Қаһар» романында орыс тілінен енген «жылқы жылғы ұстап – Россия патшасының Сібір қазақтарын басқару жөніндегі 1822 жылғы ережесі (уставы)», «жасиәтір – заседатель», «кәрі қылыш – карательный отряд», «іштесер – штюцер мылтығының аты», «атұлтант – адъютант», түркі тілдерінен енген «ертәуіл, ертөле – барлаушы», «бақауыл – бөлуші» сөздеріне түсінік беріледі. Жазушының бұл романы 1782 жылы Уәлидің билік құрған кезеңіне шолу жасаудан басталып, Кенесарының хандық құрған кезеңіндегі (1841-1847) оқиғалармен аяқталады. Бұл кезеңде қазақ елі Ресей боданы болғандықтан, қазақ тіліне орыс тілінен көп сөздер енді. Романда жазушы осы үдерісті көрсеткен.

Бірақ жазушы Ілияс Есенберлин трилогия тілін тым көнелемей, оның оқырманына түсінікті болуы үшін өткен заманның оқиғаларын осы кезең тілімен суреттеуге ұмтылған. Трилогияда қолданылған көнерген сөздер көп

функция атқарады: біріншіден, бұл стилизация мен тілдік көркемділіктің «айшықтылықтың» белгісі; екіншіден, мұндай сөздерді қолдану қосымша танымдық ақпарат береді; үшіншіден, бұл тәсіл мәтінге деген қызығушылық тудырып, оқырманды әр түрлі сөздіктер қарауға жетелейді, яғни оқырманның тілдік компетенциясын жетілдіреді.

Демек Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы көркемдігі, стилі, тіл бедері жөнінен өзіндік ерекшелігі бар туынды. Мұнда кездесетін ерекшеліктер жазушының өзіне ғана тән шеберлікпен орындалған. Жазушы уақыт көшіне ілесіп, оқиғаларды нанымды әрі шынайы бейнелеу үшін көптеген әдіс-тәсілдерді тынбай іздегені байқалады.

Тартысты тарих оқиғаларына құрылып, қазақ халқының азулы, асқақ билеушілері мен билерінің, қаһарман қас батырларының, елін сүйген күміс көмей көреген ақын-жырауларының, шыдамды дана халықтың, абзал аналар мен батыл бойжеткендердің қазақ хандығының құрылып, қазақ елінің дербес, тәуелсіз ел болуын көксеген арманын бейнелеп берген трилогияда жазушы қазақ халқының тіл өнері мен фольклорлық мұрасының бай мүмкіндіктерін пайдалана отырып, жанды туынды жасаған. Қазақ халқының тарихындағы елеулі оқиғалар жазушының шеберлігі арқасында жымдаса өріліп, тіл өнері мен әдеби категориялардың мейлінше мол қолданылуымен әрлене түсіп, көркемдігі жоғарылаған. Бұл тарихи роман дәстүрінің қазақ әдебиетіндегі ірі жеңісі деуге болады.

II. ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ

§1. Хандардың көркем тұлғасы

Әдебиеттегі кейіпкерлерді зерттеу барысында олардың адамдық қасиеттеріне, тұлғалық роліне және жеке адам ретіндегі іс-әрекетіне назар аударамыз. Себебі кейіпкер әдеби категория болғанымен, оның қоғамдағы ролі ғылыми философиялық негіздеуге келіп тіреледі. Жеке адам немесе индивид – ғылымда жекеше, тұлға – ерекше, адам – жалпылықты білдіретін ұғымдарға жатады, осы жерде тарихи романның тағы бір ерекшелігі мұнда тарихи тұлғалардың суреттелетінін атап өтеміз. Әдебиеттегі кейіпкер тарихи тұлға болса, оның сөйлеген сөзі, іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, түр-тұлғасы, өмір сүру талаптары, айналасындағылармен қарым-қатынасы, қайраткерлік істері, қоғамдағы орны ашылатын болады. Тұлға ұғымының ғылыми сипатын ашу үшін философ Ә.Тұрғынбаевтың анақытамасына сүйенсек: «Тұлға – адамның қоғамдық қатынастары мен қызметінің жеке адам бойында шоғырлануының көрінісі, дүниені танып білудің және өзгертудің, құқығы мен міндеттерінің, эстетикалық, этикалық және басқа әлеуметтік нормалардың шоғырланған бірлігі. Тұлға – әрдайым әлеуметтік тұрғыда жетілген адам болып табылады» [91, 275-б.]. Осы жерде Қожа Ахмет Иасауи толғауларындағы «кемел адам», Абай, Шәкәрім сынды философ-ақындардың шығармаларындағы «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрекке» ие болған «толық адам» бейнелері осы тұлға анықтамасының көркем суреті. Ал тарихи шығармада тұлғалармен қатар тарихымызда ерекше орын алатын қаһармандарға «тау тұлға» атауын да қолдануға болады.

Трилогияның бір ерекшелігі мұндағы кейіпкерлер образының күрделі, объективті, кешенді (жағымды, жағымсыз белгілері бар) жасалуы, сондай-ақ көркем ойлаудағы тарихилықтың тереңдеуі, олардың тамыры фольклорға кетеді.

Трилогияда жазушы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне көп назар аударады. Автор өз оқырманымен тікелей араласуды қалайды, ол шығарманың өн бойында қосылып отырады. Ол бір уақытта болған оқиғаның куәгері және баяндаушы ретінде роль ойнайды. Романдағы баяндау тәсілі кейде лирикалық шегініске жол беріп, шығармаға эмоционалдық өң береді.

Жалпы, кейіпкер деген терминге әдебиеттану терминдер сөздігінде былай деп анықтама береді: «Кейіпкер (персонаж) – көркем әдебиетте роман, повесть, әңгімеде, драмалық шығармада, поэмада бейнеленетін уақиғаға қатысушы. Әдебиетте адамның көркем бейнесін суреттегенде, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттармен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де (әсіресе, жүріс-тұрысындағы, сырт келбетіндегі, сөйлеу әдетіндегі) анық байқалатындай етіп көрсетеді», – дейді [92, 174-б.].

Ғұлама ғалым М.Әуезов шығарма қаһарманын тарих арнасында, сол тарихтың тізбегіне кіретін жан деп біледі және «әдебиеттік шығарманың ең қасиетті міндеті – дәл осындай адамның жүрегін, жанын, жалынды ойын кең де терең күйінде ашып бере білуде» екенін айтады [93, 410-б.]. Бұл ретте М.Әуезовтің адамның сыртқы ісін көп баяндап, оның ішкі дүниесіне аз үнілетінімізді, образды даралау, характер дәрежесіне жеткізу үшін психологиялық талдауға көңілді баса бөлген жөн екендігі жайындағы ақыл-кеңесін ешқашан естен шығармаған ләзім.

Көркем әдебиеттегі образ жасау ісіне байланысты Қазақстанның белгілі ғалымы М.Қаратаев былай дейді: «Көркем әдебиеттің басты міндеті жоғары рухани және моральдық сапаларға ие жағымды кейіпкерлердің бейнесін жасау» [94, 219-220-б.].

Көрнекті әдебиет теоретигі З.Ахметов те қазіргі әдеби процесстің теориялық мәселелерінің қатарында «жағымды кейіпкер проблемасы мен оның қазіргі қазақ әдебиетіндегі дамуын» атап көрсетеді [95, 312-б.].

Академик Р.Бердібай: «Қазіргі әдебиетіміздің кейбір тенденциялары туралы пікір айтқанда, алдымен атап көрсетерлік бір құбылыс – адам тұлғасының анкеттік сипаттамасын емес, мінез диалектикасын көрсетуге ден қойғандық. Мұны шеберлік, ұсталық арттырудың ең қажетті жолы», – деп қарайды [31, 31-б.].

Академик Р.Нұрғалидің пікірінше: «Әдеби характер эстетикалық көзқарас тұрғысынан алғанда шынайылықты тануда үлкен мәнге ие. Характер дегеніміз – адамның рухани қазынасы, ол белгілі бір әлеуметтік-тарихи ортада және қоғамдық жағдайлардың көмегімен қалыптасады» [96, 82-б.].

Мұндай пікірді ғалым Т.Сыдықов: «тарихи романдарда портрет жасаудың үш түрлі: статикалық, живописьтік, психологиялық формасы ұшырасады. Статикалық формасын қаламгерлеріміз жиі қолданады. Онда қаһарманның бет-бейнесі, киген киімі, сырт құбылысы көзге шалынары қалдырылмай суреттеледі, демек кәдімгі портреттік болмысына назар ауарылады. Қазақ тарихи романадарында живописьтік портреттер жетекші қызметке көше бастады. Живописьтік портреттер бүкіл шығарманың өн бойына жайылып, тамырын таратып жібереді. Кейіпкердің әрбір қимылы, қозғалысы, амал-әрекеті, сыртқы ортамен қарым-қатынасы осы портреттерде толық көрінеді. Живописьтік портреттен романның халықтық-эпикалық табиғаты танылады. Ол барынша пластикалы. Психологиялық портрет адам басынан өтетін қилы жағдайлар мен оқиғаларға қарай күрделене түседі. Жағдай, психологиялық акт адам жанына өшпес із, жазылмас жара қалдырады», – деген пікірін білдіреді [11, 40-41 бб.].

Ілияс Есенберлин романдары тарихи жылнамалардағы оқиғаларға негізделгенімен, жылнама және тарихи романдар циклі бір құбылыс емес. Трилогияда басты сюжеттік желімен қатар қосалқы сюжеттік желілер де мол. Сонымен қатар жазушы оқиғаларды суреттеуде әрқилы әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, фабулалық, композициялық, стильдік ерекшеліктерді

қолданады. Бұл трилогияның кейіпкерлеріне де қатысты. Жазушы оқиғаларды үнемі тартыс үстінде бейнелеп, кейіпкерлерін де тартыс үстінде мүсіндейді. Бұл ретте Әбілқайыр хан – Керей – Жәнібек, Абылай хан – жоңғар қонтайшылары, Кенесары хан – Ресей отаршылдары арасындағы тартыс тізбектерін айтуға болады. Жазушының шеберлігі сонда, ол оқиғаны көркем тартысқа құра отырып, кейіпкерлердің характерін сомдайды, сөйтіп тұлғалық биікке көтереді.

Ғалым В.Шкловскийдің пікірінше «әдеби шығарма дегеніміз таза форма, ол зат емес, материал емес, материалдардың арақатынасы», яғни өнерде эмоциядан немесе идеологиядан бас тарта отырып, біз форманы танудан, тану мақсатынан және дүниені (әлемді) сезінуді түйсіну жолдарынан бас тартамыз [97, 468-б.].

Кейде әдеби кейіпкердің жекелеген ерекшеліктері, дүниетанымы ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан жалпыға ортақ дәстүрлерімен және жоралғыларымен, ұлттық этика ережелерімен, идеологиямен қайшылыққа келуі мүмкін. Кейіпкер өзінің мінез-құлқымен немесе басқа жолмен болса да өзінің келіспеушілігін білдіреді. Ойды ғылыми тұрғыдан жеткізуден айырмашылығы, көркем әдебиетте бұған образдар, поэтикалық әдіс-тәсілдер, мәтіннің көркемдік құрылымы арқылы қол жеткізеді. Сонымен қатар шығарманың көркемдік әлемі көбіне мифтік бейнеде болып келеді.

Бұдан шығатын нақты пікір тарих адамның өзін-өзі тануының тиімді құралы деген философиялық тезис нақтылауды талап етеді. Себебі тарих шындығына тереңдей енудің өзектілігі, өткірлігі және күрделі шығармашылық әрқилылығы жоғары. Тарих шындығының табиғатын зерттеу өткен өмір туралы көзқарастардың объективтілігі мен субъективтілігіне байланысты. Тарихшылар тарихи шынайылық пен тарихи білімнің объективтілігін көрсетуді мақсат тұтса, философтар үшін олардың субъективтілігі проблемасы туындайды. Ал әдебиетте жазушы тарихты зерттегенде адам туралы жазады. Халқымыздың ежелгі дәуіріне беттеп барған қаламгерлеріміз әркім өз суреткерлік қажыр-қайраты деңгейінде өткен күннің көмескі іздерін тауып, бұлыңғыр бедерлеріне ажар кіргізіп, көп нәрсені тарихи заңдылықтар тұрғысынан қарастырып, заманның рухани әлеміне жүгіндіретін фактілерді сөйлете алады.

Әдетте тарихи романшы тарихты және қайталанбас тұлғалардың тағдырын қарастырады.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қазақ халқының ХҮ-ХІХ ғасырлардағы тарихи тұлғалары бейнеленген. Олардың қатарында тарихымыздың қаһармандары саналатын қазақ хандары, билері, батырларымен қатар, көркемдік пен нәзіктік, даналық пен пайымдылық үлгісі болып саналатын аналар, сұлулар, батыр қыздар бейнелерінің галереясы да бар. Атап айтсақ, «Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр, Жәнібек, Керей, Қасым, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық, Қаптағай, Бөрібай, Қарақожа, Ноғай, Қобыланды, Орақ, Саян, Қаражал, Қамбар, Сұлтан; «Жанталас» романындағы Абылай, Әбілқайыр, Барақ, Нұралы, Қабанбай,

Бөгенбай, Елшібек, Гауһар, Қияқ, Тұяқ, Баян, Тайман, Жолымбет; «Қаһар» романындағы Кенесары, Сейтен, Есенкелді, Саржан, Байтабын, Наурызбай, Ағыбай, Иман, Төлебай, Басықара, Жанайдар, Бұхарбай, Есіркеген секілді қазақ тарихында өзіндік орны бар тұлғалар әрқилы суреттеу үлгісімен сипатталған. Мысалы, Әбілқайыр хан, Жәнібек хан, Абылай хан, Кенесары хан бейнелерін ашуда жазушы тарихи деректерге сүйеніп, нақты оқиғалар арқылы бейнелеп, әр романның өн бойына өзек етсе, Хақназар, Тәуекел, Есім хандардың қайраткерлігі Бұқар жыраудың төрт дүркін әңгімесі арқылы ғана сипатталады. Ал Қобыланды батырдың бейнесі сол кезеңде қазақ әдебиетінде жырланған батырлық жырларындағы мәрт батырдың емес, жеке өз сезімінің жетегінде болған жанның бейнесінде көрінген. Оның қасында тарихта белгісіз Орақ, Тұяқ, Қияқ батырлардың бейнелері тартымды шыққан секілді. Жазушының қаламынан шыққан Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай бейнелері ерлік істерімен сипатталады, ал Баян батырдың бейнесін суреттеуде ол М.Жұмабаевтың шығармасына өзек болған аңызды қолданып, сюжетін ұқсас өрбіткен. М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» шығармасы алғаш рет 1923 жылы «Шолпан» журналында (№4, 5-8) жарияланған.

Автор өз шығармасында реалистік, эпикалық, қаһармандық образдар жасаған. Қазақ хандары Абылайдың, Кенесарының бейнелерін эпикалық сомдауға жатқызуға болады, себебі жазушы олардың қоғам қайраткері тұлғасын жасау үстінде ешқандай детальді жасырмаған, шығарманың өн бойында хандардың дипломатиялық қасиеттері де, соғыс даласындағы тактикалық шеберліктері де, өз мақсатына жету үшін жасаған қастандықтары да, көпшілік алдындағы айыбын сезінген кезде жасаған әрекеттері де, сезім иірімдері де көрініс табады. Ол өз туындыларында кейіпкерлердің ішкі-тысын, сөзі мен ісін қоғам талабына сай көрсетеді. Кейіпкерлері жанды тұлғалар болғандықтан, жазушы шығармаларының идеялық-көркемдік концепциясы терең.

Трилогияны зерттеушілердің көпшілігі мұндағы образдардың көптігін, олардың бейнесін ашуда біркелкіліктің жоқтығын, кейбір санда бар, санатта жоқ кейіпкерлер бар екендігін, халыққа белгілі кейіпкерлердің пендешілік сипаттарының көбірек берілгендігін, ханымдардың опасыздықтарының бірнеше рет көрсетілуін сынап, автордың дәлелді түсінік бергені дұрыс болар еді деп санайды. Бірақ трилогияның өн бойында роман-хрониканың сипаты басым екендігін ескере отырып, тарихи роман зерттеушісі Р.Бердібайдың: «Роман-хроникада тарихи оқиғалардың тізбегі күрделі орын алуы табиғи. Мұнда жеке қаһарманның жай-күйін бастан-аяқ түгелдеп айтып шығу бірден-бір шарт бола бермейді. Тарихи оқиғалардың ағынын белгілі адамдар, топтар өмірімен табиғи бірлікте әңгімелей білу, сол арқылы әрі тарих, әрі шығарма міндетін «қатар» алып бару бұл жанрдың ерекшелігі болып саналса керек», – деген пікіріне сүйеніп және жазушының синкретті жанрда қалам тербегенін ескеріп, жоғарыда айтылған пікірлерге оң жауап беруге болады [5, 116-б.].

Жазушы өз трилогиясында бес жүз жылдық тарихты суреттегендіктен, кейіпкерлердің, соның ішінде тарихи тұлғалардың образын жасауда түс көру, диалог, монолог, кері қайту, еске түсіру секілді психологизм әдістерін жиі қолданады, бұл тәсіл жазушыға негізгі оқиғадан алшақтамай өзіне қажетті кейіпкер бейнесін жасауға мүмкіндік береді.

Көркем шығармада түс көру кейіпкердің іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан нанымды әрі дәл бейнелеу үшін және әр кезеңін өзіндік дүниетанымына орай фантастикалық, мистикалық, лирикалық, комедиялық немесе гротесктік эффекті, акцент беру үшін қолданылады. Суреткер үшін түс көруді талдау – кейіпкердің құпия қалтарысы мол ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, кейіпкердің күрделі де жұмбақ табиғатын ашудағы, оқиға шешімін табудағы, жазушы шеберлігін танытудағы тиімді әрі күрделі бейнелеу құралы екендігіне көзіміз жетеді.

Дейтұрғанмен, түс көрудің қосалқы көркемдік түрлері – түс жору, сандырақтау, елес, елестету, есеңгіреу, шатасу, галлюцинация, т.б. өң мен түс, өмір мен өлім аралығындағы жан азабын, шекаралық шақты бейнелейді. Түстің поэтикалық қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкердің ішкі иірімдерін бейнелеуде спецификалық ауқымы кең, мағыналық, философиялық атқарар рөлі зор, көркемдік кілттің оқыс жағдайда табылуына дәнекер бола біледі. Ашық айта алмайтын мәселелерін автор бейсаналы түрде бейнеленетін кейіпкердің түс көруі арқылы тұспалдап жеткізеді.

Түс көрудің өзі кейіпкердің психологиясында рационалды және интуитивті бастама ретінде көрінсе де бертін келе жазушының жекелеген шеберлігіне байланысты адамзаттың бүкіл психикасына тереңдеп енудің таптырмас кілтін тауып берді. Ол оқырманның да, адам психологиясын терең түсінудің, жан-жақты білудің белсенді көркемдік құралы бола білді. Түс көру – қазақтың көркем прозасында және әдебиеттану ғылымында психологиялық бейнелеу құралының бірі ретінде қолданылады. Көркем әдебиеттегі түс көрудің ең басты көркемдік қызметі – психологиялық нақтылықты дәл бейнелеу. Кейіпкердің өзін-өзі тануы, оның оянбай қалған кейбір адамгершілік қасиеттерінің қайта жаңғыртылуы көбіне көрген түстері арқылы сәтті суреттеліп жатады.

Мәселен, бұрынғы әдеби мұраларда таза ақпараттық міндет атқаратын сәуегейлік түстер кейіпкер өмірін бейнелегенде көркемдік тұтастықты бұзбайды. Қиял-ғажайыпқа, тіпті адамның ақылдан айрылу, сандырақтау, ессіздік, өң мен түс аралығындағы бейсаналы сәттер, елес, елестету, т.б. күрделі психологиялық түзілістерге де мүмкіндік беретін қазіргі қазақ прозасындағы түс көру үзінділерінен кейіпкердің дәл сол сәттегі психологиялық жағдайынан, көңіл-күйінен хабардар етеді.

Психологиялық бейнелеу құралы болып табылатын ым мен ишаратқа байланысты терминдік атаулар мен ұғымдардың қазақ әдебиетінде жұтандығы байқалады. Бұл мәселені қолданыстағы терминдік атауларды пән сөзі ретінде енгізіп, тұрақтандыру арқылы шешуге болады.

Тіл шарты, тіл мәдениеті, термин талабы әр ұғымды әркім өз қалауынша құбылта беруді көтермейді.

Әдебиет тарихын зерттеушілердің пікірінше негізгі ым (мимика) – тек кескін-келбеттегі қимыл-қозғалысты, сезімдік-эмоционалдық құбылыстарды қамтиды. Ишара (жест) – бүкіл денедегі іс-әрекетті, қимыл көріністерін, бейвербалды элементтерді білдіреді және адамның, кейіпкер-тұлғаның тек өзіне ғана тән жұмбақ жаратылысы оның киім киісімен, жүріс-тұрысымен, өзгеге ұқсамайтын сөйлеу мәдениетімен де ерекшеленеді.

Филология ғылымдарының докторы Г.Ж.Пірәлиева өз еңбегінде: «Адам өмірінің әрбір ұсақ кезеңіне дейін көркемдік мағынаға ие болып, кейіпкер образын ашу үшін эстетикалық құндылық ретінде қажеттілік тудырады. Осындай психологиялық оқиғалар тізбегінен тұтас адам тұлғасы, күрделі адам тағдыры, толық адам бейнесі жасалатыны сөзсіз. Бұл кез келген көркем шығарма үшін ең басты көркемдік талап, эстетикалық құндылық. Көркемдік айналымға түскен сана-сезімнің өзі адам тағдыры сияқты рухани құндылық әрі тұлға ретінде қарастырылады», – деп көркем туындыдағы көркем бейне жасаудың психологиялық тәсілдеріне тоқталады [98, 29-б.].

Демек қазіргі қазақ романдарында кейіпкерлердің ішкі әлемі тек мінез-құлқында, іс-әрекетінде ғана байқалып қоймайды, олардың характерлерінің мәні психологиялық талдаудың аналитикалық принципінде де байқалады. Аналитикалық психологиялық талдаудың жетекші әдісі – ішкі монолог. Сондықтан қазіргі қазақ романдарында кездесетін ішкі монологты иррационалды және логикалық деп жіктеуге болады.

Иррационалдық, логикаға жатпайтын монологтың стилистикалық құрылымында грамматикалық байланыс бұзылған немесе әлсіз, мұнда үзіліс, сұраулы, лепті сөйлемдер жиі қолданылады. Ал монологтың екінші типінде ой жүйелі түрде беріледі және аяқталғандықты білдіреді, логикалық дамуы да сатылы жүреді. Бұл ретте «Алмас қылыш» романындағы оқиғалар көшіне көлік болып, романның сюжеттік құрылымына қызмет етіп тұрған Әбілқайырдың ірбіз терісінің үстінде жатып ойланған үнсіз монологын айтуға болады.

Қазіргі романдағы диалог кейіпкерді психологиялық бейнелей отырып, баға беру және көркемдік қызметін атқарады. Ол кейіпкердің ойларын, дүниетанымдық көзқарастарын, оның қоршаған ортадағы басқа адамдармен қарым-қатынасының ерекшелігін көрсетеді. Кейіпкер характерін қазіргі романдардың сюжеттік құрылымынан тыс қарауға болмайды. Ең басты заңдылық, характердің пайда болуы өмірлік ситуациялармен, әлеуметтік жағдаймен байланысты. Әрбір қайшылықты жағайдың, оқиғаның басты қозғаушы күші тартыс болып табылады. Осы жерде зерттеуші Т.Рахымжанов көркем шығармалардың: «мазмұнына байланысты тартыс таптық, топтық және басқа тартыстармен кеңейтілген болуы мүмкін. Кейіпкерлердің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері белгілі жағдайларда микротартыстар арқылы толықтырылады», – деп келтіреді [99, 48-50 бб.].

«Көшпенділер» трилогиясындағы психологизм табиғаты ішкі монологта да айқын көрінеді. Кейіпкер характеріндегі қандай да болсын психологиялық күй ең алдымен оның өзімен өзінің іштей сырласуында толық та қалтарыссыз ашылатыны белгілі. Сол арқылы қаһарманның характер қалтарысына да терең бойлайды. Сонымен қатар романда монологпен қатар жүретін тәсіл – диалог. Қаламгер романда диалогтық форманың тамаша шебері екенін көрсетеді. Жазушы екі қаһарманның мінез қырларының біраз ерекшелігін байқата отырып, диалог арқылы олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын да аңдатады. Бұл ойымызға Абылай мен Құндыз арасындағы диалог дәлел.

Трилогиядағы ел билеушілер бейнесін талдау барысында хан, би, сұлтан секілді ел билеушілер атауын кездестіреміз. «Хан» атауы туралы Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде: «Хан – татар тектес шығыс халықтары билеушілерінің титулы, оның ертедегі түрі қаған болуы мүмкін», – делінсе [100, 55-б.], Құрбанғали Халидтің «Тауарих Хамсасында»: «"Хан" – түркі тілінде бір көңіл бөлінетін ұлық, шен, арабша – "әмір" ажам "падишах" деген сөз осымен сарындас», – деп келтіреді [101, 102-б.].

Зерттеушілер хандардың көркем бейнеленуінің жіктелуін көркем әдебиеттің тууы, дамуы мен қалыптасуы уақытына және тегі мен саласына қарай үш кезеңге: хандар бейнесінің берілуінің 1) фольклорлық кезеңі, 2) авторлық ауыз әдебиет немесе ақын-жырау поэзиясы кезеңі, 3) жазба әдебиетте бейнелену кезеңі деп бөледі. өз ішінде әр саланы жеке-жеке жіктейді [102, 71-125 бб.]. Фольклорлық кезеңге ертегілердегі, ауыз әдебиетінің шағын түрлеріндегі (мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, бата-тілектер, жұмбақтар, аушадиярлар, ұлттық ойындар), батырлық жырларындағы, қаралы өлең-жырлардағы, аңыз әңгімелердегі, шешендік сөздердегі, тарихи жырлардағы хан бейнесінің сомдалуы; екінші кезеңге ХІҮ-ХҮ ғасырлардағы жырау поэзиясындағы, ХҮІ-ХҮІІ ғасырлардағы жырау толғауларындағы, ХҮІІІ ғасырдағы жыраулар мен ақындар поэзиясындағы, ХІХ ғасырдағы ақындық поэзиядағы хандар тұлғасының жасалуы, үшінші кезең өз ішінде төртке бөлінеді, яғни 1) ХІХ ғасырдың екінші жартысынан осы кезеңге дейінгі қазақ поэзиясындағы, 2) көркем прозадағы, яғни прозалық тарихи туындылардағы, 3) драмалық шығармалардағы, 4) басқа халықтар әдебиетіндегі қазақ хандарының бейнеленуі қарастырылады. І.Есенберлин трилогиясындағы хандар тұлғасының сомдалуы осының көркем прозадағы бейнелену кезеңіне жатады, бұл образдығ деректілікпен сомдалуын блдіреді.

Трилогияның бірінші кітабы «Алмас қылыш» романының басты кейіпкерінің бірі – Әбілқайыр хан. Ол 1428 жылы хан тағына отырады. Оны таққа отырғызуға ру, тайпа басшылары мен сұлтандардан басқа, мұсылман дін басылары да белсене қатысты. Әбілқайыр хандығы, негізінен, түркілер мен кейбір түркіленген ру, тайпалардан тұрды. Әбілқайыр Сырдария бойындағы қалалар мен Хорезм үшін Темір ұрпақтарымен ұзақ соғысты.

Елді қырық жыл билесе де, Әбілқайыр хан мемлекетінің ішкі саяси жағдайы тұрақты, берік бола қоймады. Ұлыс ішінде жоғары өкімет билігі үшін таласқан Жошы ұрпақтарымен толассыз және қатал күрес жүргізуге тура келді. Шайбани ұрпағынан шыққан Әбілқайыр хан туралы тарих оқулықтарында осылай жазылған.

Шыңғысханның төрт ұлы болған: Жошы, Шағатай, Үгедей, Төле. Әбілқайыр – Жошының бесінші ұлы Сайбаннан тараған Дәулет-Шайхы сұлтанның баласы. Келтірілген мағлұматтар әрі тарихи хроника, әрі қазақ шежіресіне ұқсайды. Көркем прозамен ауылдас публицистиканың пішіні жиі ұшырасады. Бір ғажабы, көсемсөз публицистика оқушысын жалықтырмайды. Жалықтырмайтыны, жадағай шешендікке салынбауынан. Ұлттың мұң-мұқтажын, сыр-сипатын толғайтындықта. Ірбіз терісінің үстінде әр нәрсені есіне алып, ендігі саясат тізгінін қалай ұстау керектігі жайында ой толқынында жүзген Әбілқайыр ханның ұзақ ішкі толғаныстары эмоционалдық бояуға боялған, жүрек лүпілдетер алып-қашпа сезімге толы. Көк Ордадағы қулық-сұмдықтар, Шыңғысхан әулетінің қарауындағы халықты езіп-жаншуы, таусылмас шапқыншылықтары – роман сюжетінің арқауы. Қайнаған тартыстың қақ ортасында – Әбілқайыр хан. Бүкіл Кіндік Азияның, Дәшті Қыпшақтың, оның арғы-бергі аймағының билеп-төстеушісі Әбілқайыр – азуын айға білеген шыңғысхандық зұлымың типі. Нағыз тыйымсыз, жүгенсіз, безер. Қажет деп тапса оған анасын баласына өлтірте салу түк емес. ... «Ана алдында қылмысты балаға, бала алдында күнәлі анаға» деген жаза тәртібі ерекше сойқан болатын. Бала алдында күнәлі ананың жазасын баласы айтуы керек. Іштен жарып шыққан, ақ сүтін емізген, бауыр етіндей тәтті баласы айтқан жазадан ауыр, одан артық жанына батар үкім бар ма? Әсіресе, егер ана бала алдында жазықсыз боп, тек оны қанішер жаулары ұйымдастырса бұдан асқан қиянат табылар ма?

Әбілқайыр ханның басында тыным таппай жүгіретін залым ойдың бірі – Дәшті Қыпшақты уысынан шығармау. Ол он жеті жасында хан болып көтерілді. Өзінің жастығына қарамастан Әбілқайыр бүкіл Дәшті Қыпшақ даласына хан болды. Оның сол кезде сескенетіні қазақтың Арғын, Қыпшақ рулары еді, мүмкін сол себепті де ол өз Ордасының астанасын қазақ даласына тікті. «Осы кездегі бүкіл Дәшті Қыпшақтың ханы Әбілқайыр өз ордасын қазақ даласына тіксе де, жаулап алған жерлері сол Мауреннахр, Соғды, Қорасан жағы болғандықтан көңілін көбіне осы тұсқа аударған... Ал, Шыңғысханның бақталас ұрпақтары Керей мен Жәнібек қазақ ұлысын бөліп алып, жеке хандық құрмақ... «Әбілқайырдың ойынша осылармен тіл тапса болғаны. Ал тіл табу үшін хан түрлі тәсіл қолданып-ақ бақты. Әйтсе де қандай тәсіл қолданса да, Барақ ханның баласы Жәнібек сұлтан мен оның шөбере ағасы Керей сұлтан көнбей-ақ қойған. Бұл сұлтандар күннен күнге араларын ханнан алыстатып бара жатқан» [103, 13-б.].

Бірақ, Әбілқайыр хан қаншама жерді жаулап, қосып алғанымен, мемлекет ішінде саяси бірлік берік болмады. Ірі феодалдар тобының ішінде Жошы әулеттері Әбілқайыр ханды қолдамады. Әбілқайыр өз туыстарын

ақсүйектер деп көтермелеп, ерекше еркіндіктер берді де, жергілікті ру-тайпалардан шыққан билерді, бектерді, сұлтандарды қарасүйек деп, оларға әлеуметтік жағынан қысым көрсетті. Сөйтіп, Әбілқайыр хандық құрған кезде оның халқының арасында әлеуметтік-экономикалық теңсіздік шиеленісе түсті.

Сонымен Әбілқайыр ханмен араны бөлу ниеті халықтың өз ішінен туған. Жәнібек соңынан ергендер – ереуілшілер емес, қалың халық. Оның көңіліндегісі орындала кетуі де содан. Жазушы бұндай ойға жайдан-жай келе салмайды. Мұны тарихи құжаттар да растайды. Мәселен, сол кездегі қазіргі қазақтар Шу өзені бойында қоныс тепкен. Олардың саны екі жүз мыңдай болған. Халықтың осыншама топтала көшуі аса бір төтенше жағдайда, осы жолы тәуелсіздік алуына байланысты болуы ықтимал.

Трилогияның «Алмас қылыш» романында Әбілқайыр ханның бейнесі толық ашылған. Жазушы оның билік құрған кезеңін қазақ хандығына ұласатын белес ретінде суреттегені көрінеді. Әбілқайыр хан бейнесі романда қатігездік, зұлымдық, тақ үшін жанын беретін мансапқорлық символы ретінде суреттелген. Романда жазушы Әбілқайырдың өзіне айтқызыған жауыздықтары: «Он алты жасымда Едігенің немересі Қазы биді өз қолыммен бауыздағанда, он жеті жасымда аталас туысым Дәшті Қыпшақ ханы Жұмадүкті туған баласындай боп қолында өскеніме қарамастан, жекпе-жекте шоқпармен ұрып өлтіргенде шімірікпеген басым, қастасқан жауым Жәнібекті қарақұстан сойылмен бір салып өтуге қалай жарамдым? Кезі келгенде қандай құрбандыққа болса да бара алатын жүрегім, сол жолы қалай дауаламады?», немесе сүйікті әйелі Рабиу-Сұлтан-Бегімнің адалдығына күдіктеніп, оған Ақсақ Темірдің «Ана алдындағы қылмысты балаға, бала алдындағы күнәлі анаға» деген жаза тәртібін қолдануды ойлағаны ханның тек өз қара басының қамын ойлағанын көрсетеді. Бірақ жазушы оның өмірінің бақытсыздығын қызының өзіне садақ кезегенімен шебер көрсетеді: «Ханды ажалдан алып қалған жас батырға алғыс айтып бас ию керек пе, әлде өзі өлім жазасына бұйырған, рұқсатсыз қызын қатын қылған қас жауына жалаңаш қылышын жарқылдата шабуы керек пе?» Хан осылай шешім таба алмай абыржып тұрғанында қызы Гүлбаһрам садағын алып, қорамсақтан қозы жаурын жебені әкесіне қарай кезей бастады. Әбілқайырдың жүрегі дір ете қалды» [103, 17-118 бб.].

Трилогиядағы хандар бейнесіне нақты деректер бойынша тоқталып өткен жөн. Шыңғыс ұлы Жошының ұрпағы Барақ ханның тұсында астанасы Сығанақ қаласы болып, қазақ хандығының шаңырағы көтеріледі. Осынау ел болу жолындағы ұлы дүмпуге Жәнібек хан мен Керей хан қолдаса дем беріп (1456-1477 жылдары), қазақ хандығының іргесін біржола орнықтырды. Жәнібек хан – Барақ ханның бел баласы. Керей хан болса Барақ ханның ағасы Болат сұлтанның баласы еді. Яғни, Жәнібек пен Керей немере. Ол кезде Алтын Орданың сынықтары сияқты Ақ Орда, Көк Орда, Сары Орда (Сырлы Орда) атанған хандықтардың бәрінде де осы күнгі қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалар болды. Олар негізінен көшпелі мал

шаруашылығымен айналысатын. Хандықтың ішіндегі талас-тартыс аласапыранда Жәнібек пен Керей батыл қимылдап, Әбілқайыр ханнан ат құйрығын кесісіп, Шудың солтүстік қапталындағы Қозыбасы деген жерге Орда тігуі ең алдымен көшпелі қазақтың ел болып, еңсе көтерсек деген ынтасын оятты. Бір шеті Дешті Қыпшақ даласынан (дұрысы көшпелілер даласынан), келесі шеті Өзбек хандығынан түріле көшкен ел Жәнібек пен Керейдің маңына шоғырланды. Осы күнгі ғылым тілінде «көшпелі өзбектер» деп жүргендердің бәрі көшпелі қазақтар болатын. Оған қоса ХҮ ғасырдың 50-70-жылдары арасында Әбілқайыр ханның қол астынан екі жүз мыңдай адамның көшіп, Жәнібек хан мен Керей ханның қол астына келіп, қазақ хандарының күш-қуатын арттырады. Қазақ хандығының тақ иесі жасы үлкен Керей хан болса (шамамен 1456-1473 жылдары хандық құрды), кейін ақыл иесі Әз-Жәнібек (1473-1480 жылдары хандық құрды) болды. Екеуі қолдаса қимылдап жүріп, елдің көсегесін көгертті [104, 30-31 бб.].

Ал романның мазмұнында Жәнібек пен Керей хандар қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күреседі. Олардың мақсаты – Әбілқайыр хандығынан қазақ руларын бөліп алып, дербес мемлекет құру. Тарихқа сүйенетін болсақ, Жәнібек пен Керей Қазақ хандығының шекарасын кеңейтуге, оны Сырдария өңіріндегі қалалар мен Шығыс Дешті Қыпшақтың қырдағы аудандарына дейін жеткізуге ұмтылады... Жәнібек пен Керей Әбілқайыр өлгеннен кейін, Шығыс Дешті Қыпшақтағы өзара талас күреске араласты. Жошы әулетімен, Маңғыт мырзаларымен, оларды қолдаған қазақ билеушілерімен ұзаққа созылған күрестің нәтижесінде Әбілқайырдың мұрагері, оның баласы Шах-Хайдар толық жеңіліп, өлтірілді. Міне, осылай қазақ хандығының құрылуындағы тағы бір қадам болды. Ал Көк орданың өзінің іші қалай? Шіри бастаған теріге ұқсас. Хан салған алым-салықтың зардабына шыдай алмай күні бүгін Әбілқайырдан бөлінгелі тұрған қазақ рулары аз емес... Тек солардың санын көбейте түсу керек. Жәнібектің бұл ойларын жөнге шығарар өткен жылғы бір оқиға сұлтанның көз алдынан кетпей қойған. Ол аңнан келе жатып Әбілқайыр лашқарлары шауып кеткен бір ауылдың үстінен шыққан. Шаңырағы күйреп жерге түскен үйлер... Ұлдары сойла жығылып, ботасы өлген інгендей боздаған аналар... Жәнібекті таныған ақсақал:

– Шырағым Жәнібек, – деген, – алым-салықты төлемедіндер деп ханның аш бөрілері ауылымызды шауып кетті, Еділ бойында да көрген күніміз осылай болатын. Бөтен елдерді шабуға жігіттеріңді бермеңдер, мерзімінде енді бізді құтқара гөр бұл қорлықтан!

– Қалай құтқарам? – деген Жәнібек.

– Көк Ордадан руларыңды бөліп ал, – деп жауап қайырған қарт. – Өзгенің жер-суына қызықпайтын, өз еліне жат жұрттай ауыр салық салмайтын жеке шаңырақ көтер!

Қытай, жоңғар жағының рулары да осындай ойлар білдірген. Осыдан Жәнібек жеке хандық құрудың көптің арманы екенін және өз басының қамы мен ел-жұртының арманының сабақтаса бастағанын көптен түсінген. Сұлтан күйінде де кесек тұлға, артынан хан дәрежесіне көтерілген Жәнібек –

романшының Әбілқайырға қарсы қоятын кейіпкері. Ол тарихтың бет алысын, халық тынысын аңғарғыш, көреген қайраткер ретінде танылған. Оны тіпті, Әбілқайыр да мойындайды: «...Әрине осыншама жұрт жиналған, мына ұлы тойда Жәнібек пен Керей көп би, батырлармен тіл тапты. Қазақ батырлары Қаптағай, Бөрібай, Оңай, Бекет, Қарақожа босқа топтанып жүрген жоқ...». Бұл Әбілқайырдың қазақтардан, оның ішінде, Жәнібек пен Керейден алғаш сескенуі емес... Жәнібек хан жоғарыда айтып кеткендей, ел қамын ойлайтын адам және де ол асқан көріпкел деп айтуға да болады: «Қазақтың көшпелі рулары алмас қылыш, – деп ойлаған Жәнібек, – егер жұмсай білсең, – ол жауыңа айбар, жер-суыңа қорған. Қара халық өз бетімен бірімен бірі соғыспайды, тыныштықты, достықты тілейді. Бар пәле бізде, хан, сұлтандарда. Қолыңдағы осындай күшті аужайлап пайдалана алсаң, ойыңдағыдай хандықты құруға болады. Ноғай, Қазан, Қырым, Астрахан хандары мен сұлтандары таламасын десең, арғы жағыңдағы орыс елімен тіл тауып, одақтасқан жөн. Бірақ, ондай күнге жету үшін ең алдымен Әбілқайыр ордасынан бөліну қажет» [103, 52-148 бб.].

Жәнібектің бастауымен қазақ халқы сол кезде басын қосып үш жүзге бөлінді. «...Жиналған батыр, билер енді қазақ руларының сөзсіз бірігуі керек екенін, егер бірікпесе Әбілқайыр хан, не басқа бір хан құл ететінін ұқты. Хан кеңесі қайтадан мәжіліске отырды. Барлығы келешекте үш жүзге бөлініп, бір ханға бағынуды мақұлдасты... Ұлы жүзге – аға рулар Үйсін, Дулат, Жалайыр, Орта жүзге – Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ, Тарақты, Кіші жүзге – Байұлы, Жетіру, Әлімұлы кірсін десті... Осылай дәлелдермен Асан Қайғы қазақтың сол кездегі басты қырық руына таңба үлестірді. Бұл қырық таңба сол күні Нұраның Қаратұзының жарына түсірілді. Халық бұл жерді сол күннен бастап Нұраның таңбалығы деп атады. Асан Қайғы батасын беріп, ертеңіне Жәнібекті боз түйенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге көтеріп, қайтадан бар қазаққа хан сайлады» [103, 143-б.]. Бұл – қазақ халқының мемлекеттігін қайта құруға деген арманына үн қосты, яғни Жәнібек секілді тарихи тұлғаның бейнесін биіктете түсетіні сөзсіз. Жәнібек хан қазақ халқының бостандық алуына, еркін тыныстауына, келешек ұрпағының еркін мекенде өмір сүруіне өз үлесін қосты. Осындай ұлдарының арқасында Туған Жер-Анамыз бостандықтың дәмін татты.

Әбілқайыр ханның Қазақ хандығының құрылуына, Жәнібек пен Керейдің билігінің нығаюына бөгет жасауға ұмтылсынан еш нәтиже шыққан жоқ. Қайта, Жәнібек пен Керейдің қол астындағы тайпалар саны Әбілқайырдың қазасынан кейін (1468) көшіп келушілермен ұлғая түсті.

«Алмас қылыш» романында бейнеленген жарқын тұлғалардың бірі Жәнібекұлы Қасым хан (1445-1518) – қазақтың ұлы хандарының бірі, Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі – Жәнібек ханның ортаншы баласы. Шешесі Жаған-бегім Шайбани әулетінің атақты ханы Мұхаммед Шайбанидің інісі Махмұт сұлтанның шешесі – Аққозының туған сіңлісі. Қасым әуелгі кезде Бұрындық ханның атты әскерін басқарады. Ол осылай жүріп, қан майдандағы ерлігімен, ел басқаруға қосар ақылымен, көрші елмен

байланыста қиыннан жол табар саясаткерлігімен, жұртты соңынан ертіп әкетер шешендігімен ел көзіне ерте түссе де, жеке билікке ұмтылмай, ел бірлігіне жарықшақ түсірмей, Бұрындық ханның дегеніне көніп, оған қалтқысыз бағынады. Бірақ Қасымның тәуелділігі Бұрындықтың ел басқарудағы қабілетсіздігінен араша түсе алмайды. Ақыры ол хандықты тастап, Самарқандағы қызына кетуге мәжбүр болады. Сонда қаза табады. Осыдан кейін барып Қасым билікті қолына алады. Ол туралы «Елтұтқа» жинағында: «Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы өзінің дәуірлеу биігіне көтеріледі. Ол қауіпті көршісі Мұхаммед Шайбаниді талқандап, оның мемлекетінің құлауына себепші болады. Моғолстан ханымен достық қатынас, Мәскеу мемлекетімен терезесі тең дипломатиялық қатынас орнатады. Қасым ханның ел басқарудағы кемеңгерлігіне, қол астындағы халқының қамын ойлар даналығына тәнті болған көрші елдердің тынымсыз қақтығыстан мезі болған ру-тайпа көсемдері әр кезендері ақырын жылысып, мұның қарамағына енеді. Керей хан мен Жәнібек хан тарихта Қазақ хандығының іргесін қалап, шаңырағын көтеруімен ерекшеленсе, Қасым хан сол хандықты нығайтып, халқын көбейтіп, жерін кеңейтіп, даңқын алысқа жаюымен, «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен халық жадында сақталған қазақтың тұңғыш конституциялық құжатының негізін жасауымен әйгілі болған ұлы хан. Ол қартайып барып, Сарайшық қаласында өз ажалынан 1518 жылы (кей деректе 1523/24 ж.) қайтыс болады», – деген мәлімет берілген [105, 85-86 бб.]. Қасым хан жастайынан көзге түсіп, хан әкесі Жәнібектің ақылдасатын оң қолы болған, ал анасы Жағанның сөзін жерге тастамай, бөлесі – Әбілқайыр ханның немересі, Шах-Будақ пен Аққозының баласы Мұхаммед-Шайбаниге қастандық жасамайды. Бұл Қасым ханның ата-ана сөзін санаға сіңіріп, халық арасында зор беделі болғанын көрсетеді.

«Жанталас» романында бейнеленген келесі тарихи тұлға Тәуке 1680-1718 жылдары хандық құрды. Жәңгірдің баласы Тәуке ханның билік құрған кезі кейбір қақтығыстарға қарамастан халық арасында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» дейтіндей, тыныш заман болды. Тәуке сыртқы жауға тойтарыс бере отырып, қазақтың ру, тайпалары арасындағы ішкі талас-тартысты тиып, олардың өзара ынтымақтастықта тұруына күш салды. Оның қазақ халқына арналған басқару заңының маңыздылығын көрсеткен зерттеуші Қ.Салғара Тәуке ханның қазақ жүздерін іс жүзінде өздерінің арасынан шыққан билерге, атап айтқанда Әлібекұлы Төлеге, Келдібекұлы Қазыбекке, Байбекұлы Әйтекеге басқартты. Солардың көмегімен «Жеті жарғы» деп аталатын ел басқару заңдарының ережелері шығарылғанын атап өтеді [103, 41-б.].

«Жанталас» романында батырлығымен даңқы шыққан Шыңғыс хан әулетінің кіші буыны Өсеке ұрпағы Қажы сұлтанның баласы Әбілқайыр баһадүр хан (1693-1748) туралы жан-жақты жазылған. Әбілқайыр хан соғыста батырлығымен, айлакерлігімен, аса дарынды ұйымдастырушылығымен көзге түсіп, өз беделімен 1710 жылдан өмірінің

соңына дейін хан болады. 1728-30 жылдары жоңғар қалмақтарына қарсы Аңырақай жерінде соғысқа қолбасшылық жасап, өз жерін дұшпандардан тазартады. Зерттеуші Джон Кэстль Әбілқайырға барған сапары туралы еңбегінде оны: «Ол зор тұлғалы, сымбатты, аппақ жүзі қызыл шырайлы, түсі сондай жылы кісі, сонымен қатар зор денсаулық пен қайрат күші иесі, садақ тартуға келгенде шынымен-ақ бүкіл ұлтта оған тең келетін кісі жоқ», – деп сипаттайды [104, 120-б.].

Шығармадағы хан бейнесіне жүгінер болсақ, Әбілқайырдың қазақ қосындарының қолбасшысы болып сайланып, жоңғарларға қарсы жеңісті шайқастарда басшылық еткені туралы суреттеледі. Оның басындағы бірталай ұнамды қасиет – ақылдылық, әскери дарындылық, табандылық, айлакерлік жан-жақты елес береді. Әбілқайыр қарсы келгендермен күресе білетін, ерлікті танитын алғыр адам сипатында суреттеледі. Ол Ресейге Қазақстанды ерікті түрде қосып, өзі бүкіл қазақтың ханы болуды армандайды. Оның ел басқаруға арыны да, шалымы да жететіні талай жерде байқалады. Бірақ кезінде ептілік танытып, қазақ елінің тағдырын қуатты Ресей мемлекетіне тәуелді етуге көп еңбек сіңірген адам, түбінде өзінің жеке мақсатына жете алмайды.

Әбілқайыр ішкі ойын, толғанысын романда былайша келтіреді:

«...Мені Ор қаласына қалдырмақсың деп айыптайды. Ор қаласын салдыртсам, қазақ елін Ресейге бағындыру үшін салдырам. Оны жасырып отырамын ба? Егер сөзіме көнбесе, айтқанымды күшпен істетем. Күшпен бағын! Өз халқыма осылай зорлық көрсетуім, біле білсе сол халықтың өзі үшін емес пе? Бүгінгі ісіме, ертең болашақ ұрпақ алғыс айтады! Ал осы арманым үшін, жолымда кім қарсы тұрса аяғымның астына таптаймын! Сол үшін маған қазақ жеріне салынар Ор бекінісі керек! Ол бекіністе мұздай қару-жарақты, аузы түкті көп солдат болуға тиісті! Әрине, қастарым «осының бәрін Әбілқайыр өз басы үшін істейді, орыс патшасының күшімен бәрімізге хан болғысы келеді!» дейді. Сөздерінде шындық бар, рас мен орыс патшасына сүйенген хан болғым келеді. Бір жағынан надан ел-жұртым, сенің қамыңды ойлайтын хан болғым келеді». Өзінің озат ойымен озық тұрған, қайшылықты ортада қайшылықты өмір кешкен хан Әбілқайыр қанша дегенмен өзінің династиялық бәсекелестерінің бәрінен де жоғары тұрды. Әбілқайыр хан болдым екен деп ешкімге жағасын бастырмады. Ол өзін еркін ұстаған. «Түбі тірі сүйекке бітерін», қазақ елі еңсесін көтеріп, есесін сұрайтын күнін армандаумен өткен, ұлт үшін жанын талай тозаққа салған Әбілқайыр саясатын, ойын халқы, артындағы елі қорғаған [103, 14-б.].

Әбілқайырдың бақталастарымен тартысы туралы суреттерде қашанда оның тұлғасының биіктігі, азаматтығы танылады. Амал-айла, шарасыздықтан туған мінездеріне қоса оның кішіпейілдігі, ұстамдылығы, талай қиын шайқастарда, айтыстарда болса да жинақы жүретін, елді ақылымен риза ететін қылықтары эпизодтар арқылы ашылады. Өзінің үлкен бәсекелестерінің бірі – Барақ сұлтанға да бейберекет мінез көрсетіп, артық кетпейді.

Елшілік пен келіссөздің ойдағыдай аяқталуы – Әбілқайырдың, оның ұстаған жолының, саясатының үлкен жеңісі еді. Әбілқайырдың Ресейге қол артуы, оған бағынуға ант беруі, жалпы қазақ мүддесіне де, оның мұсылмандық салтына да, халықтық дәстүріне де қайшы емес.

Романдағы Әбілқайыр образы ыстығы мен суығына бірдей көнетін, қажырлы, ойлы халық басшысы қандай болу керек деген сұраққа жауап бере алады. Оның осылай жарқ етіп тарих сахнасына шығуы заңды.

Тарихшы С.Өтениязов бұл жөнінде: «1709 жылы Әбілқайыр хан болып басқарған Кіші жүз елі өз шекарасын қорғап Ресеймен 150 жыл бойы соғысқан еді. Сол соғыстың соңғы отыз жылын және Ресеймен болған келесі 150 жылдың он сегіз жылын Әбілқайыр хан өзі басқарды. Сондай адамның Ресейге бас иіп, бодан болуы мүмкін емес. Себебі, Ресей бодандығындағы башқұрт халқының жағдайын Әбілқайыр хан өте жақсы білетін еді», – деп жазады [108].

Алайда Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылмағаны ешкімге құпия болмаса да, көп зерттеушілердің Әбілқайырдан күдіктенетіні рас. Оның себебі, Х.Досмұхамедұлы және басқа Алаш көсемдері, сондай-ақ басқа зерттеушілер (И.Крафт және т.б.) Әбілқайыр ханның 1730 жылы жазған хатының түпнұсқасын көремегендігін немесе жалған екенін айтады. Барлық қате осыдан басталады. Барлық зерттеушілер оның орысша аудармасын пайдаланып келеді. Түпнұсқаны көрген соң барып тарихшылар сандарын соқты. Бүгінгі ұрпақ осы шындықты білсін және көрсін деп тарихшы Амантай Исин сол тарихи хаттың түпнұсқасын және орысша өтірік аудармасын салыстырып, 2001 жылдың басында «Абай» журналының №2 санында шығарған еді.

Қазақ тарихында елеулі орын алған оқиға Әбілқайыр ханның шешімімен Кіші жүздің және Орта жүздің біраз бөлігінің Ресей империясына қосылуы еді. Бұл туралы кейбіреулер қазақ халқының кейін тоталитарлық жүйеге еніп, коммунистік идеологияның тар құрсауында қалғанына кінәні Әбілқайыр ханның осы шешімінен іздейді, бірақ бұл оқиғаның тарихи қажеттілік екеніне шүбә келтірмеу керектігі тарихшылар тарапынан айтылып жүр. Бұл мәселеге «Жұлдыз» (№7, 1990) журналының дөңгелек үстелінде «Көркемдік шындық және тарихи тұлға» тақырыбында келелі әңгімеде тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қасымбаев өзінің оң көзқарасын білдіреді. Себебі сол кездегі оқиғалар, яғни 1684, 1711, 1712, 1717-1718, 1723-1727, 1738, 1741-1743 жылдардағы жоңғар шапқыншылығына төтеп беру үшін Солтүстік соғыста Швеция сияқты қуатты мемлекетті жеңіп, дүние жүзіне беделі артқан Россияның қамқорына кіру оңтайлы тәсіл еді. Ал Ямышевск, Омбы, Железинск, Семей, Өскемен және басқа да шекаралық бекіністер қазақтарды қалмақтардың жаулап алуынан аман алып қалғанын еске сақтау керек. Бір-бірімен таласуды әдетке айналдырған феодалдық ішкі қырқыстар жоңғар шапқыншылығын үдете беретінін дер кезінде түсінген Әбілқайыр ханның саясаты бірден-бір өзін-өзі ақтаған бағыт, ал оның тарихи

шешімін халықтың тілегі деуге болады. Ал патша үкіметінің Ұлы жүздің бір бөлігін өзіне күшпен қаратып алуы басқа мәселе.

Жазушы Әбілқайырдың хандық құрған кезеңінің соңына таман ел сенімінен айрылып, күйзеле бастағанын да суреттейді. Орыс патшалығынан не әскер, не Жайықтың арғы бетінен жайлы қоныс, не аманатқа берген баласы Қожахметті қайтып ала алмаған Әбілқайыр өзінің қадірінің түсе бастағанын айқын сезінеді. Бірақ жазушы бұл Орынбор губарнаторы Неплюевтің қатесі екенін жазады, ал Әбілқайыр қазақ елін Россияға қосу жолындағы алғашқы қайраткерлердің ең табандысы еді, сондықтан оның қадірін ел алдында көтере беру керек еді дей келіп, «Әбілқайырдың өз аты да тарихтан орын алады. Бірақ ол хандық, жаугершілік, ерлік істерімен емес, сан қиындықтары, қайшылықтары болса да, түбі тарих өзі ақтаған, қазақ елінің Ұлы Россия қол астына кірсек деген ғасырлар бойы келе жатқан тілегін ресми түрде мемлекеттік саясат сатысына көтерген алғашқы ханы болып танылды», - деп аяқтайды [33, 399-б.].

Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» атты тарихи романдарында да негізгі кейіпкер – Әбілқайыр хан. Ол, ең алдымен, хан тұқымы, сұлтан. Осы тұқымға тән билікқұмарлық, өзімшілдік сезімдерден де құр емес. Жазушы оның ел билеушілік психологиясына үңіледі. Жазушының сипаттауында Әбілқайыр бірден көзге түсіп, билікке ұмтылмайды. Ол хан тұқымына, жалпы билік басындағыларға тән даңғойлық пен кеудемсоқтықтан аулақ. Өзін қарапайым, сыпайы ұстап, халықпен салмақты, байсалды қарым-қатынас жасайды, көпшіліктің ортасында болып, адам тануға ұмтылады. Оның хан тағына жетуге дейінгі дайындығы халық даналығымен көкірек көзін ашқанымен сипатталады. Әбілқайыр хан халық тілегін орындау мен ынтымағы аз, көшпелі жауынгер елді бағындыратын жол – ерлік көрсету екенін түсінеді. Ол ел жақсыларымен, батырлармен тізе қосып қимылдаудың қажеттілігін жете түсінді, оның айналасында Бөгенбай, Есет, Жәнібек батырлар жиналды, бұлар оның алынбас қамалына, қолдаушыларына айналды. Әбілқайыр Мәртөбе сапарында халықтың әлеуметтік және рухани тіршілігімен терең танысып, көрші елдермен қарым-қатынас туралы ойланып, қазақтың үш биі – Төле, Қазыбек, Әйтекенің сүбелі сөздерін тыңдады. Романда: «Тәуке ханнан кейін қазақта әзір Әбілқайырдан беделі аса қойған төре жоқ. Ол Тәуке ханның тұсында-ақ хан атанып көзге түскен. Қазақтың қазіргі ханмын, сұлтанмын деп жүргендері ешқайсысының Әбілқайырдай еңбегі сіңген емес... Ол үш арыстың басын қосқан талай-талай іргелі шайқастарды басқарды. Жоңғар мен қалмақтан абырой алған соғыстардың бәрінде тізгін соның қолында болды. Тәуке тұсында қол басқарды. Осыдан екі жыл бұрын ақ киізге көтеріп бас сардар сайлаған. Қазақ ғаскері оның алдына шыға алмайды» [109], – деген бас кейіпкер бейнесін сомдаудағы жазушының шешуші сөздері бар. Ә.Кекілбаевтың аталмыш романдары Қазақстанның Россияға қосылу кезеңінің шындығын суреттеген тарихи шығармалар. «Үркер» романында Әбілқайырдың Петербургтан хабар күтуі, патша елшілігімен келіссөз жүргізуі, осы

әрекеттің ұзақ тартыстан соң сәтті аяқталуы суреттеледі. «Елең-алаң» романында Кириллов пен Татищевтің қазақ өлкесін басқару саласындағы отаршылдық шешімдеріне көбірек көңіл бөлінеді.

Ал Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» тарихи дилогиясында [110] Әбілқайыр ханның бейнесі жоғарыда келтірілген тарихи ісіне қарай көрінеді. Романда оның бейнесіне «қазаққа құлдық бұғауды алып келуші» тұрғысынан баға беріледі. Бұған қарап автор ханның еліне сіңірген еңбегін жоққа шығаруды дйттемейді. Ол шынайы деректер бойынша Әбілқайыр ханның өз кезінде қазақ қосындарын бастап, жоңғарға қарсы үлкен майдан ашқанын, әскери қолбасшылық қабілетінің арқасында жауға ауыр соққы бергенін, сөйтіп ауыр жеңілістерден кейін қазақтың рухын қайта көтергенін ашып айтады. Әбілқайыр хан мен Барақ сұлтанның арасындағы қақтығыс «Жанталас» романында да, «Дарабоз» дилогиясында да сипатталады. Соңғысында бұл қақтығыстың тақ таласы, енші бөлісі үшін емес, саяси қақтығыс ретінде үлкен мәні бар екені ашылады.

Трилогияда толық сомдалған кейіпкерлердің бірі «Жанталас» романына өзек болған Абылай хан бейнесі. Абылай хан тұлғасының әдебиеттегі көрінісін жинақтаған филология ғылымдарының докторы С.Дәуіттің «Абылай хан» атты жинағында хан бейнесінің ақын-жыраулар шығармашылығында, Мәшһүр Жүсіп, М.Жұмабаев шығармаларында, М.Әуезов, Р.Бердібай зерттеулерінде және т.б. деректерде кездесетін бейнесі сипатталады және барлық туындыларға түсінік беріледі [111].

Жоңғар шапқыншылығы жылдарында елдің тұтастығы үшін күрескен Абылай хан (Әбілмансұр) (1711-1781) – Оңтүстік Қазақстанда Арыс жағасында дүниеге келген ұлы мемлекет қайраткері, қолбасшы және дипломат. Арғы тегі Жошы хан, бергі бабалары Қазақ Ордасының негізін салған Әз-Жәнібек, одан соң Еңсегей бойлы Ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Абылай – Жәңгір ханның бесінші ұрпағы. Жәңгір ханның Уәлибақы, Тәуке деген екі ұлы болады. Жәңгір қайтыс болып, таққа Тәуке отырғанда, Уәлибақы хандыққа өкпелеп, Үргенішті билеген нағашы атасы Қайып ханның қолына барады. Уәлибақының баласы Абылай жекпе-жекке шыққанда жауы шақ келмейтін батыр болып, қанішер Абылай атаныпты. Осы Абылайдан Көркем Уәли туады. Оның баласы Әбілмансұр «Ақтабан шұбырынды» жылдарында жетім қалып, Үйсін Төле бидің қолына келеді. Аш-жалаңаштықтан жүдеген өңіне, өсіп кеткен шашына қарап, Төле би оған «Сабалақ» деп ат қойып, түйесін бақтырады. Әбілмәмбет төренің жылқысын да бағады. Төле бидің тәлім-тәрбиесінде болуы Абылайға зор әсер етеді. Қазақ даласының даналығын бойына жинаған баба ақылы мен парасатын, ел билеу қабілетін анталаған жауға қарсы қазақ халқы басы біріксе ғана тойтарыс бере алатынын жас баланың санасына ұялата білген. Жиырма жасында қан майданда ерлігімен танылған. Мұнда жекпе-жекте Шарышты өлтіреді. 1738-1741 жылдары жоңғар қалмақтарына тұтқиылдан шабуыл жасайды. 1753 жылы Абылайханның әскерлері бірталай қазақ жерін

ойраттардан азат етті. 1756 жылы қытайлықтармен соғысып, жеңіске жетті. 1757 жылы қытайлықтар жеңіліп, бітім сұрады.

Ал филология ғылымдарының докторы Ә.Тарақ «Алаштың айбын-ардағы – Абылай хан» атты әдеби-тарихи монографиясында Абылайдың ерлігі, өрлігі туралы былай деп келтіреді: «Заманында Абылайдың даңқының дүрілдеп шығуы да оның аса қабілетті, қайтпас қайсар, ержүрек батырларды төңірегіне топтастыруынан. Ел сенімі, тірегі де қолбасылар, батырлар болды». Сонымен қатар Абылайдың тұлғасын сипаттауында:

«Атаң Абылай қазақтың кегін алған,
Туын жығып, жауының шебін алған,
Аузын айға басқан сан менменнің,

Үрей құтын ұшырып, есін алған», – деген жырды келтіре отырып: «Абылай кейінгі заманға әйгілі қолбасшы, ардақты хан, халқы қадірлеген қымбат тұлға болғаны өз алдына, ел аузында жыр, аңыз, күй, дастан ғана емес, нақыл болып қалғандығын пайымдаймыз. Дәл осы жырда Абылайдың айбын-айбары, қаһармандық тұлғасы асқан сүйіспеншілік, асқақ шабытпен бейнеленген», – деп келтіреді [112, 14-74 бб.].

Абылайдың түйеші кезінде «Қожасының құпиясын білген құл – қойныңа салған жыланмен тең, бір күні болмаса бір күні шағып алуы хақ» деген себеппен Ораз құлды өлтіруі оның мақсатына жетуі үшін адам өмірін оңайлықпен қиятынын көрсетеді. Ал баласы өлгеніне қайғырып жатқанында қазақтың үш биінің көңіл айта келуін жазушы романда былай суреттейді: «Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан Қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайды үш жүздің елі өзін көсем ете бастағанының белгісі еді» [103, 272-б.]. Үш бидің бірге келуіне жазушының үлкен мән беріп, хан тұлғасын ашуға қолданып отырғанының себебі қазақ тарихында билер әлеуметтік категория ретінде қазақ халқының тарихында үлкен орын алады.

Шын мәнінде Абылай осылайша бар болмыс-бітімімен өзінің тегін жан емес екенін байқатады. Оның әр ісінен қанында бар тектілік сезіліп тұрады. Оның Шыңғыс әулетінің бұзылмас қағидасынан аса алмауының өзіне Бұқар жырау үмітпен, сеніммен қарайды. Әп дегеннен-ақ ұшқыр қиялымен қиырды шарлап отырған Бұқар ел болашағын бітімі бөлек ер Әбілмансұрмен байланыстыра біледі. Бұдан кейін Абылайдың ақылы мен алғырлығын сипаттайтын бірталай жағдайдың куәсі боламыз. Соның бірі – Ботақанның өлімі. Романда жұртты әбігерге салған оқиғаның тарихы былай еді: Қаракесек еліндегі үлкен бір асқа төлеңгіттерімен барған Абылайдың қалпағын Шаншардың еріккен қулары атып түсіреді. Бұған мән бермесе де, ішінде дақ қалған Абылай келесі жылы Қызылжарда өткен үлкен жәрмеңкеде өзін мазақ еткен қулардың өтеуі ретінде Қаракесек руынан Жанай, Ботақан деген кісілерді ұстап қалады. Мұның соңы іс насырға шауып, көрге тірідей түсірілген Ботақан шықпай, жарылып өледі. Бұл хабарды естіген бүкіл Қаракесек атқа қонады. Мүлт кеткенін сезген Абылай дереу шешім шығарып, жігірттерін ертіп кетіп қалады да, ауылды әдейі

жайбарақат күйінде қалдырады. Бұл даудың оң шешімін тапқанын жазушы романда былай келтіреді: «...Абылай өзін кінәлі санап, Ботақанның өлімі үшін үш кісінің құнын – әрқайсысы атан бастаған тоғыз қарадан, жиырма жеті бас мал, оған қоса ат-шапан айып төледі. Өзін атпақ болған Қынан мергенге мылтығыңның қарымы қайтпасын деп, ал оны ұстап қалған Бекболат биге, өлімге қимаған жақсылығың үшін деп, құндыз жағалы күзен ішік пен бір-бір жорға мінгізді. Екі жақ бітімге келіп, жанжалдың аяғы тойға ұласты». Біз осы бір оқиғаның барысынан Абылайдың тағы бір қырын – көрегендігін, қолымен істеген ісін мойынмен көтере алар нар екенін көреміз. «Ұлық болсаң, кішік бол» дегендей, қолындағы шексіз биліктің құдіретін пайдаланбай кетіп қалды, істі одан әрі ушықтырмай өз орнымен шешімін табуына оң ықпалын тиігзген-ді. «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деп бекер айтпаған халқымыздың қанына сіңген қасиетін былайша орнымен көрсете білген Абылай бұл оқиғадан сабақ алады және шамданбай оны үнемі жадында түйіп жүреді: бірі – қарамағындағы бұқара өзіне қарсы шықса, онда төре ісінің қараң қалғаны. Ашуланған халық жараланған арыстаннан кем емес, өзіңді жарақаттамай тынбайды. Төремін деп басынба, жазамен ықтырам деме, шамаң келсе бауырыңа тартып, ашуын басуға тырыс. Екінші түйгені, сырт жауың болса, оған ел болып қарсы шығасың, не басын аласың, не қан сорпа етіп қуасың... Ал өз еліңнің қай тентегінің басын кесіп құртасың? Мұндай халықты билеудің жолы бөлек. Арыстанды темір торда ұстасаң ғана қауіпсіз. Халықты да үнемі темір торда ұстай біл. Мейлі ол саған ақырсын, айбат көрсетсін, бәрібір шаба алмайды, мерт ете алмайды. Ал бар халыққа темір тор құру мүмкін бе жоқ, халқыңа деген темір торың, құр ғана жалаңаш қылыш әскерің емес, ол ақылың, айлаң... Көпке топырақ шашуға болмайтынын Абылай даналықпен осылайша ой түйеді. Халқын шамдандырып, ерегестірудің арты жақсылыққа соқпайтынын түйеді. Ақылы мен айласы пара-пар Абылай әр іске бажайлап қарап, әрбір істен сабақ алып, қорытынды шығарып отырған. Ол өз мүддесінен, өз пайдасынан халықтың мүддесін жоғары қоя білген, қашанда өз халқының бейқам тіршілігін аңсаған. Ол ел тағдыры талқыға түскенде төремін деп кекіреймей, қасын да, досын да шақырып, олардың жөнді-жөнсіз пікірлеріне құлақ қоя біледі. Келелі мәселе сөз болар мәжілістен ол жау шапқанда қолына найза батыр, керек кезінде тарихты еске салып, рухани дем берер ақын-жырауларын да ұмытпайды. Оларды өзі түрегеліп, оң жағынан орын беріп, әр сөзге ерекше ден қойып, тұжырым жасап отырған. Абылайдың басқа хандардан ерек екенін көрсеткісі келген жазушы оны романда былайша көрсетеді: «...Қазақ «еркектің ақылы қырықтан бастап толады, алпыстан бастап солады» дейді. Абылай қазір қырықтан жаңа асып барады. Түсін жорыған сыншы жырау оның түпкі сырын дұрыс болжады. Абылай – қазақ елін ұлы елдер қатарында көргісі келді, хан болса сол ұлы елге хан болуды арман етті. Сондықтан да ана жылы тұтқында жатқан Абылайға Қалдан Церен: «Дүниеде аз асқа бақауыл, аз елге хан болған жаман» деп жауап берген.

Абылайдың бар болмыс-бітімін, ішкі сырын, ой түкпірін білдіруде Бұқар екеуінің арасындағы диалогтың мәні зор. Абылай романда Бұқарға бірде былай жауап берген екен: «Баяғыдан бері менің сойылымды соғып, қартайғанда өз ісіңнен қорқып қалдың ба, жырауым... Өткен іске өзінді өзін қинамай-ақ қой. Одан да менің мына сұрауыма жауап берші... Бастары қосылмай келіп, «ақтабан шұбырындыда» қашқан қойдай сасып, жартысынан көбін жоғалтқан бұл елге қандай адамның хан болуы керек еді. Балбырап аққан ыстың иісінен жүрегі айнымайтын қатал басшысы болмаса, сұрқия заманда жан-жағынан қаптаған жауы даласын аткөпір етіп, өздерін әр жотаның етегіне төбе-төбе қып үйіп кетпесіне кім кепіл еді? Сонда қазақтан не қалар еді». Бұл сөздердің тасасында бұлтартпас шындық жатқаны анық. Абылайдың әр сөзінен, лебізінен оның пір тұтқан қағидасы, ұстанған ұғымы бүкпесіз білінеді.

Сонымен бірге романда Абылайдың айрықша жаратылған аруақты ер екендігінің бар көрінісі ақ бура туралы көріністе беріледі. Ақ бурадай мінезді Абылайдың ерекше құдіретін, екінің бірі емес екенін осыдан-ақ байқауға болады. Абылайдың қазақ жерін жаудан босату, жан-жақтан анталаған көп дұшпанға төтеп беру жолындағы басшылығы алмағайып, қиын заманда өтті. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен ұлтарактай жерін барынша қорғаған оның да өз өкініші болды: «Өкінішім – үш жүздің басын қоса алмадым: аз елге хан болдым. Қазаққа мал емшегін емізгенмен, жер емшегін емізе алмадым... Өзге жаудан қазақтың жерін қорғаймын деп жүргенде дүние құрғыр өтіп кетіпті ғой» [103, 577-592 бб.].

Осындай асқақ арманын елінің болшағымен ұштастырған кемеңгер де кемел ақыл иесі, сырбаз Абылайдай бабамыздың түрлі қырлары романда тиісті мінездемесін алған.

Сондай-ақ шығарманың мазмұнында Абылай хан туралы әсірелеу көп кездеседі. Яғни тарихи деректерге қисынсыз тұстары байқалады. Демек, тарихи романның табиғатына үңілсек, әрбір күрделі туындыдан бірнеше өрнек табуға болады. Яғни жанрлық ерекшеліктердің ең басты көрсеткіші дәуір шындығын тарихи деректерге, құжаттарға үңіле отырып, көркемдік бейнені туғызудың маңызы зор болып табылады. Зерттеуші Қ.Қ.Аралбаевтың пікірінше: «Тарихи дерек – ол біздің санамыздан тыс өмір сүретін және өзіне ғана тән белгілі мазмұны бар объективті шындық» [113]. Демек тарихи дерек пен көркемдік образ бірін-бірі толықтыратын шығарманың уығы мен керегесі деп түсінген жөн. Олай болса, тағы да Абылай хан туралы тарихи деректерге жүгінуге тура келеді.

Тарихи зерттеулерде Абылай туралы көп шындық айтылса да, көптеген әдеби кітаптар мен мақалаларда оны асыра мақтап, жалған мәліметтер келтіріледі. Абылай 1711 жылы туған, яғни Әбілқайырдың үлкен баласы Нұралымен қатар. Сонымен Абылайдың ол кезде қол астында (жоңғар шапқыншылығы кезінде) елі болған жоқ. Шын мәнінде ол 1771 жылы Орта жүз хандығына қолы жеткенше оған бағынған қазақ рулары болған жоқ. Сондай-ақ 1742 жылы Абылай хан жоңғарларға тұтқынға

түскенде оны босатқан патша өкіметі болатын. Қазақ батырлары мен билері жоңғарлардан өтініш жасағанда құлақ асқан жоқ, ал орыстар өтінгенде Абылайды дереу босатты. Абылай өз ауылына жетпей-ақ Әбілмәмбетке «Мені босатуға сен де және басқа қазақтар да ештеңе жасаған жоқ» деп үлкен өкпесін айтып хат жібереді. Бұл 1743 жылдың көктемі еді. Яғни хаттың түпнұсқасы мұражайда сақталғаны әлгі деректі толықтыра түседі.

Абылай хан бейнесі Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясында да сипатталған. Бұл туындыда ханның кесек бейнесі, қайраткерлігі, терең дипломатиялық қасиеттері жан-жақты ашылады. Күші басым жаудың алдында қаймықпай, өз елінің мүддесін жоғары қоя білуі, нақты шешім шығарып, батыл әрекет етуі суреттелген. Автор Абылайдың бейнесін бір жақты жағымды емес, қарама-қайшылығы мол, драматизмге толы етіп сомдаған. Жазушының суреттеуінде Абылай хан Қазақ Ордасының қарамағында болған халықтардың басын біріктірмек, бірақ ол мұны жеке бастың мансапқорлығы мен шексіз билікқұмарлығынан емес, ел мүддесі мен болашағын ойлағандығынан жасаған.

«Қаһар» романында бейнеленген көрнекті тұлғалардың бірі Жәңгір хан (1801-1845) – Бөкей ханның баласы. Бөкей қайтыс болғаннан кейін (1815) хан тағы мұрагерлік жолмен Жәңгірге беріледі. Ол неміс, орыс, татар, араб тілдерін білген. Жәңгір ханның қайраткерлігі туралы «Қазақтан» Ұлттық энциклопедиясында: «оның тұсында Бөкей ордасының сауда жәрмеңкесі (хан жәрмеңкесі) ұйымдастырылып (1832), дәрігерлік бөлімше, дәріхана, архив және хандықтың алғашқы картасы жасалды (1838). 1841 жылы Жәңгір хан өз қаражатымен мектеп ашып, онда қазақтың белгілі зиялы азаматтары С.Бабажанов, М.Бекмұхамедов, К.Шығаев т.б. білім алған. Жәңгір сол жылы Қазан университеті жанындағы ғылыми кеңеске мүше болып сайланып, 1843 жылы генерал-майор шенін алады. 1844 жылы Қазанда Жәңгір ханның «Мұхтасар әл-фикһайат» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Жәңгір хан коллекция жинаумен, асыл тұқымды жылқы өсірумен, қазақ шежіресін жинаумен айналысады. Билер мен хан өкілдері кеңесі, тархандар институты қайта құрылады», – деп көрсетілген [114, 620-б.]. Ол 1845 жылы ауырып қайтыс болады.

Ал «Қаһар» романына негіз болған басты кейпкер қазақ елінің дербес мемлекет болуын аңсаған Кенесары хан Қасымұлы (1802-1847) бала күнінен ат құлағында ойнап өседі. Атысу, шабысу, сайысу, аударыспақ, т.б. дала сарбазына қажетті ерлік өнерінің бәрін толық меңгереді. Аңшылық дегенде ішкен асын жерге қояды. Патшалық Ресей өкілдері Кенесарыны «қарақшы», «жабайы», «бұзақы» деп сипаттап жазғанымен, оның айлалы саясаткер, ақылды қайраткер, қаһарман қолбасшы екендігін жоққа шығармаған. Осы тарихи деректі орыс ғалымы Н.Середа: «Кенесары өз халқына мәңгілік бостандық тіледі, шынайы патриот ретінде орыс мемлекетінің өздерін толық жаулап алуға ұмтылғанын түсіне білді», – деп сипаттайды [115, 5-б.].

Зерттеуші Т.М.Демежанов «Художественная интерпретация образа К.Касимова в казахской литературе» тақырыбындағы кандидаттық

диссертациясында М.Әуезовтің «Хан Кене» драмасындағы дәстүрлер 60-шы жылдары Ілияс Есенберлиннің сонымен аттас «Хан Кене» романында жалғасын тапқандығын, жанрларының айырмашылығына қарамастан, бұл екі шығарманың арасында терең ішкі байланыс бар екендігін атап көрсетеді. Бұл ең алдымен басты қаһарманның образын авторлық интерпретациялауда, оның ішкі дүниесін ашуда көрінеді. М.Әуезов секілді Ілияс Есенберлин де өз романын кітап беттерінде жарық көрген тарихи, деректік, фольклорлық және ауыз әдебиеті материалдарын пайдалана отырып жазған. Басқа көркемдік құралдармен (портрет, сөз, ішкі монолог, психологиялық баяндау, т.б.) қатар олар бас қаһарманның шынайы бейнесін жасауға көмектесетінін айтады. Бірақ Ілияс Есенберлиннің романы өзге әлеуметтік-саяси жағдайларда және жаңа тарихи білімдер позициясында жазылғандықтан, Кенесары тақырыбы жазушыны 60-шы жылдар әдебиетіндегі адамның ішкі жан дүниесіне үңілу жағдайымен, оның нақты тарихи жағдайларда көрініс тапқан потенциалдық мүмкіндіктерінің, оның қоғам өміріндегі алатын орнына байланысты қызықтырады. Осы мағынасында Кенесарының өзгеше және жұмбақ бейнесі суреткер үшін көркемдік міндеттерді шешуге қолайлы болды. Басқаша айтқанда, «Ілияс Есенберлин бүлікшіл хан туралы қарапайым, қатігез билеуші деген қалыптасқан стереотипті жойып, оны тіпті басқаша қырынан таныту үшін қиын, әрі тиым салынған тақырыпқа барды» [116, 110-149 бб.], – деп жазушының көрегендігін атап көрсетеді.

Қазақ жерінде 1841-1847 жылдары хандық құрған Кенесары Қасымұлы туралы «Қаһар» романында Кенесарының билік туралы ойларын былай береді: «"Қанішер Абылай" атанған қанды көйлек арғы атасы кісі ажалы мен қой бауыздағанды тең көрген. Бергі атасы хан Абылай құлдық кезімнің куәсі болып, бетіме шіркеу келтіреді деп, ажалдан аман алып шығып, ерлік жолға қайраған Ораз құлды өз қолымен бауыздаған. Өз әкесі Қасым төре анасынан қан шеңгелдеп туған. Осы үшеуінің ұрпағы Кенесары кімді аяйды. Ел билеймін деген адамға кейде жазықсыз ажал жазықты ажалдан құнды». Жан-жақтан қыспаққа алып, бұғау салғысы келген Ресей патшасының ниетіне хан: «Егер мен Айшуақ, Құдайменді, Жантөре, Уәли балалары секілді үн-түнсіз Россия патшасына мойынсұнсам, ертең үрім-бұтағым не дейді? Мені де сатылған көп сұлтанның бірі демей ме? Қазір жеңіліп ажал табуға бармын, бірақ ұрпақтарым алдында атымды адал сақтағым келеді», – деп қарсылық білдіреді. Ал ханның ерлік, батырлық сезімін былай суреттейді: «...болашақ ұрпақ кімнің айыпты, кімнің айыпсыз екенін өзі тауып алар, ал біз өз борышымызды ақтауымыз керек. Қазақта «Алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол» деген мақал бар, зорлыққа мойынсұнар жайым жоқ, өмірім жеткен жерге дейін алысып өлем» [33, 600-б.].

Кенесары тұлғасының ірілігін патша үкіметінің мұрағаттарында сақталған деректерден көруге болады. Кенесары қозғалысының жаңғырығы француз әдебиетінен де орын алды. Оған дәлел – соңғы ханның өз ұлтын азат ету үшін жарты дүниені дүр сілкіндірген қозғалысы жайында француздың атақты фантаст жазушысы Жюль Верннің 1876 жылы роман жазуы. Ол

Кенесары ханның жан дүниесін түсініп, тарихи шындықты қаз-қалпында көрсетпесе де, Еуропада Кене хан мен қазақ халқы туралы туындының жарық көруінің өзі елеулі оқиға. Бұл ретте К.Сәттібайұлының пікіріне сүйенсек: «Жюль Верн 48 жасқа келгенде «Азия дертімен» ауырады. Азия болғанда, осы уақытқа дейін «Капитан Гранттың балалары», «Күпия арал», «Су астымен 20000 ле саяхат» сияқты романдарымен әлемге әйгілі болған қаламгер аяқ астынан Қазақ даласының қайсар ханзадасы – Кенесары туралы аңыз-әпсаналарға аңсары ауып, «Патшаның жаушысы» («Курьер царя») деп аталатын романын жазуға отырған» [117].

Қазақ хандары мен ел билеушілері ұлы Абайдың сөзімен айтқанда:

«Единица – жақсысы

Ерген елі бейне нөл.

Единица нөлсіз-ақ

Өз басындық болар сол.

Единица кеткенде,

Не болады өңкей нөл?

Берекеңді қашырма,

Ел тыныш болса, жақсы сол» [118, 91-б.], – дегеніндей халықтың бастаушысы, басшысы болған. Дегенмен ақынның сөзіне бақсақ, ел билеушінің басты міндеті – оның қол астындағы халқының берекесін қашырмай, тыныш ұстауы болып табылады.

Жазушы қазақ хандарын суреттеуде олардың бойында халық үшін күрескен елжандылық сезімі әрқашан бой алғанын көрсетеді. Романдағы Жәнібек, Қасым, Хакназар, Әбілқайыр, Абылай, Кенесары бейнелерін сомдауда олардың билік үшін таласымен қатар, елді біріктіру туралы ойларының көрініс табуы хандардың тек өз қара басының қамы үшін емес, шын мәнінде ел билеуші, мемлекет құру жолындағы күресі, жер үшін, халық үшін жанын ауыртқанын көрсетеді.

Майталман жазушы Ілияс Есенберлин халық ықыласына бөленген трилогиясын жазуда тарихи деректермен көп жұмыс жасаған. Жазушы молынан жиналған тарихи мағлұматтар мен деректерді, архив құжаттарын көркемдеу барысында өз кейіпкерлерінің тұлғалық ерекшеліктеріне көңіл бөліп, ұнамдылық сипатын арттыруға тырыспай, тарихи шындықты барынша дәл беруге ұмтылғанын байқаймыз. Автордың бұл әрекеті өз заманындағы идеологиялық цензураның қайшылықтарынан қорықпай, батыл әрі патриоттық қадам жасағанын көрсетеді. Жазушының өз сөзімен айтқанда бұл трилогияның логикалық түйіні «Ағаш биіктеп өскен сайын, оның тамыры да жерге бойлап, тереңдей түспей ме, адам да солай. Ол болашақ туралы көбірек толғанған сайын, өткен тарихы жайында көбірек білгісі келеді. Онсыз болашақты құруға да болмайды» деген ойында мол сыр жатыр және тарихи шындықты мойындатуға негіз болары хақ.

§2. Билер мен жыраулар бейнесінің сомдалуы

Қазақ әдебиетінде қазіргі кезеңде байқалатын ұнамды үрдістердің бірі – көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу.

Бұл Ілияс Есенберлиннің осынау ұзақ жылдар мен сандаған ғасырлардың тарихын бейнелей отырып, сол уақыт ішіндегі белесті кезеңдерді сұрыптап, белгілі ел билеушілердің, алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың, ардақты билердің, сандаған өнер адамдарының жарқын тұлғаларын тарихи негіздегенінен көрінеді.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында билер, ақын-жыраулар бейнесі жақсы сомдалған. Ел билеген от ауызды, орақ тілді билердің, ел билеуші хандарға кеңес беріп отырған сөзі дуалы ақын-жыраулар бейнесін жасауда жазушы тағы да өзіне тән хас шеберлігін көрсетеді.

Бұл ретте «Билер сотының ертеден келе жатқан халықтық түрі» туралы айта келіп, ағартушы ғалым Ш.Уәлиханов былай дейді: «би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес; тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетістігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуі тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен, бұл би деген атақ келіп билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге патент сияқты нәрсеге айналған» [119, 77-104 бб.]. Ш.Уәлихановтың бұл пікіріне қарағанда, қазақ қауымында би атағын алу үшін екі шарт: бірінші – әдет-ғұрып заңын жетік білу, екінші – шешендік қабілеті болуы керек және олар би атану үшін қазақтың халық алдында өзінің құқық жөніндегі білімі мен шешендік қабілетін неше мәрте дәлелдеуге тура келеді. Би, шешендер даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, хабарсыз, ауызша жүзеге асырып, бітіріп отырған.

Ал ұлы Абай ақын өз заманындағы қазақ билер институтының қызметі туралы: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек», – дейді [120].

Қазақ Совет Энциклопедиясында «би» сөзіне: «Би – әлеуметтік категория ретінде қазақ халқының тарихында ерте заманда шыққан үстем тап өкілі... Билер соты қазан революциясына дейін қылмыстық және азаматтық істердің көпшілігін қарайтын ресми орган болып, құн, барымта, қалың мал, әмеңгерлік, көп әйел алу, т.б. патриархтық кертартпа қалдықтарды қорғап келді», – деп түсінік беріледі [121, 322-323 бб.].

Ал «Халық даналығы» кітабында ғалым Б.Адамбаев билер туралы: «Би – қауымның (рудың) басшысы, көсемі. Бірақ оның басшылығы төре тұқымы хан-сұлтандар сияқты билеуші тегіне немесе байлық ерекшелігіне емес, жеке басының қасиетіне, атап айтқанда, елдің тарихын, салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білу мен ойға жүйрік, тілге шешендігіне байланысты болған», – дейді [122, 85-б.].

Халық өзінің от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жара әділ билік айтатын шешен билерін ханнан бетер қадірлеп, сыйлап, олардың айтқан кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», «Төле би былай депті», «Қаз дауысты Қазыбек би айтыпты», «Әйтеке би айтқан сөз екен» деп ауыздарынан тастамайды.

Ел аузында «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін қанатты сөз арқылы атадан балаға таралып келе жатқан Майқы би бабамыздың сөздері түйінді, даналы сөздің негізі, ал өзі би біткеннің алғашқысы болса керек.

Мұндай деректі «Алмас қылыш» романында Майқы би туралы Асан Қайғының аузынан естиміз. Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақ сұлтанның асында түйе жарыс, қатын күрес – бәрі аяқталып, астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған-ды. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан Қайғы. Ол бұл жолы желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйгі хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсең төреші боламын, – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кімде кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса соған беріледі. Орта бәйгі өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал аяқ бәйгіге Дешті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өз руының ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынап алмаса жеңілген болып саналады [33].

Бұдан шығатын қорытынды Майқы – Шыңғысты хан көтерген он екі бидің бірі.

Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды. Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ, ал қарт Қотан Арғын руының атынан сөйлемекші.

Демек шығармада суреттеліп отырған жыраулар – тарихта болған адамдар. Олар туралы ресми деректерден білетіміз:

Сәбитұлы Асанқайғы есімді абыз жырау – шамамен 1370 жылы Еділ бойында дүниеге келіп, 1470 жылдары жүзге таяу жас жасап, өмірден көшкен. Халидұлы Құрбанғали өзінің «Тауарих хамса» атты еңбегінде әйгілі Майқы биді Асанқайғының арғы атасы еді дейді. Алтын Орда ханы Ұлы-Мұхамедке сөзін өткізетін билердің бірі болған. Асанқайғы Әбілқайыр ұлысындағы шиеленіскен тартыстың ортасына түседі. Керей, Жәнібек сұлтандар бастаған рулардың Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығуын қолдаушылардың бірі Асанқайғы болды. Ел аузындағы қария сөздің айтуында, Асанқайғы Ордадан бөлінген қазақ руларын Шу, Сарысу бойына, Ұлытау төңірегіне қоныстандыруға атсалысқан. Асанқайғы Сарыарқада дүние салып, Ұлытаудың топырағы бұйырған. Ал, Ш.Уәлихановтың жазуында Асан-ата өмірінің соңғы жылдарын Жетісуда өткізіп, Ыстықкөлдің жағасында дүние салған. Асанқайғы ақылгөй, көреген ғана емес, сонымен бірге дәулескер күйші де болған. Оның «Ел айрылған», «Асанқайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты күйлері бізге жеткен.

Қодан тайшы (XIII-XIV ғғ.) – тарихта болған адам. Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабында: «біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген сөз Дайыр Қожаның сүйегін айналып жүріп, жылаған әкесі Қодан тайшы деген кісінің сөзі, аты Қодан еді, тайшы дегені өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғы аталы Қотан ақын дейтұғыны осы», – деп жазса [123, 22-23 бб.], Қодан тайшының күйшілігі туралы «Қазақ күйлерінің тарихы» кітабында: «Ноғайлы-қазақ тұсында дүниеге келген күйлер сол кездегі ру-тайпалардың салт-санасымен біте қайнасып дамыды. Домбыра күйлері адамның мінез-құлық иірімдеріне орай оны нақты суреттейтін дәрежеге көтерілді. Мұндай күйлер тобына ақжелең күйлері жатады. Солардың ішінде Қоданның «Ақжелең» атты күйін ерекше бөліп айтамыз. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда бұл күйдің мазмұны да, оны шығарған автордың өмір сүрген заманы да тыңдаушыға көп нәрсені аңғартады», – деп Қодан тайшының тағы бір өнерін паш етеді [124, 35-б.].

Сүйінішұлы Қазтуған (XV ғ.) – өз заманының әрі батыры, әрі ақыны, әрі күйші, әрі биі, әрі шешені болған. Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі – Қазтуған жырау Сүйінішұлы шамамен XV ғасырдың 20-30 жылдарында Еділ бойында қазіргі Астрахань облысының Красный Яр қаласының маңында туады. Көшпенді шонжарлар әулетінен шыққан. Қазтуған Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойы жайлаған түркі тайпаларының рубасы көсемі, әскербасы батыры болған. XV ғасырдың екінші жартысында өз қарауындағы рулармен бірге Еділден ауып, Қазақ Ортасының құрамына өткен [125, 27-б.]. Алтын Орданың шаңырағы құлап, Евразияның ұлы даласын көктей көшкен көшпелілер басынан бақыт құсы ұшқан кезде сұңқылдап тұрып жоқтау айтқан әйгілі тұлғаларымыздың бірі Сүйінішұлы Қазтуған жырау болған [126, 159-б.]. Орта ғасырлық тұлғалар сияқты Қазтуған да әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, әрі би, әрі шешен – сегіз қырлы, бір сырлы болған.

«Алмас қылыш» романында ел билеу ісіне араласқан Ақжол би, Ноғай би, Құба би, Темір би, Арғын би, Қасқалдақ би, т.б. суреттеледі. Бұл жерде зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың пікірінше тарихи роман жазушылар, соның ішінде Ілияс Есенберлин де: «...өз туындыларында ұлттық болмыстан бөліп алып қарауға болмайтын қазақтың би-шешендерін бейнелеу арқылы Уақыт пен Кеңістік сияқты тарихи-философиялық категорияларға жүгінеді. Қазақ би-шешенінің көркем туындыда сомдалуының дәстүр мен жаңашылдық сияқты философиялық ұғымдар аясында қарастырылуының әр кезеңдегі, әр уақыттағы әр түрлі стильдік даралығымен ерекшеленуі төл әдебиетімізге қомақты үлес қосты», – деп келтіреді [127, 25-26 бб.].

Әбілқайырдың қол астында Арғын, Қыпшақ руларының белді адамдарының ішінде Ақжол бидің (бұл ел қойған аты, шын аты Дайырқожа) артында тұрған қалың Арғын елі бар. Ал Майсара Қобыланды батырдың соңынан ерген Қызылбас елін шауып, қисса жырына айналған арғы бабасы Қара Қыпшақ Қобыландыдан қалған жаужүрек бықыған айбарлы Қыпшақ жұрты тұр.

Арғын руы Ақжол биді ерекше құрметтейді, қадірлейді. Тіпті, Әбілқайырдың өзі де: «Түбірімен жұлынған шөп қана қайта өспейді. Құр үстін шабудың қажеті жоқ: Өзбек Ордасы Ақ Ордаға айналмасын десең, Жәнібек пен Керейді түп-тамырымен құрту шарт, бірақ Арғындармен ымдас руларға сөзін өткізе алатын Дайырқожа – Ақжол би тұрғанда ол мақсатқа жету қиын. Ақжол би Жәнібек пен Керей үшін отқа күйіп, суға батуға бар. Ия, ең алдымен, Ақжол бидің өзін...» деп Ақжол биден сескеніп, оны құртудың амалын іздестіреді. Сондықтан да Әбілқайыр Ақжол мен Қобыланды арасын астыртын шоқ тастап шиеленістіре түскен. Ақыры бұл оқиға Қобыландының Ақжол биді өлтіруімен аяқталады.

Әбілқайыр Тарланкөкке мініп, қалың нөкерлері мен «хан қорғаны» жауынгерлерін ертіп, қазақтың көне дәстүрін сақтап, Ақжол ауылына көңіл айтуға аттанды. Орда-Базарды қоршай қонған қазақ ауылдарын аралай, Қаракеңгірдің етек жағына қаза болған Ақжол биге арнап тіккен үйлерге беттеп келе жатты. Хан атының басын тежей тартып, әлсін-әлсін өзен, көл бойларын жағалай жайлаған қалың елге қарап қояды. Қараған сайын сұрлана түседі. Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ ауылдарының маңайында өреде ерттеулі ат, белдікте шошайған найза, сойыл. Әбілқайыр қазақ руларының түрін көріп сескенейін деді. Қобыландыға Ақжолды өлтір деп бекер ақыл бердім де, қалай деп ойлады ол бір мезет.

Құран оқылып біткеннен кейін, Әбілқайыр талғамды сөзбен көңіл айтты. Хан сөзі бітісімен, Қыпшақтың сүбе биінің бірі, топ жарған шешен Құба би:

– Қара бетпін, ағайын – деді. – Ашу үстінде аяулы ұлыңды өлтіріп, елге қарар емес, жерге қарар жайым бар. Кессең бас, алсаң жан мінекей, құнын беруге дайынмын, - деді.

Міне осы сөздерден-ақ Ақжол бидің елге сыйлы, от ауызды, орақ тілді, хандар мен патшаларға, олардың жандайшаптарына қарсы шыққанда халықтың сөзін сөйлеп, сойылын қаққан би екенін білеміз.

Батырларды бастап келген Арғын би Қобыландыға:

– Көрмесең көресің! – деді Арғын би даусын көтермей, – байқа, батыр, сен Арғын ұлы Ақжолды өлтірдім деп тым саңғи берме. Ат қазығынан кетпейді, саған да өз үйіріңнен кетпе дейміз. Кетеді екенсің, өз обалың өзіңе!

Біз көппіз, бүкіл қазақ жиналып, Көк Ордаға әлі жетпесе де, Қобыландыға әлі жетеді. Мұны да жадына ал. Бұларың не, қорқытпақсыңдар ма дейсің. Қорқыту жалғыз сенің ғана қолыңнан келеді деп ойлайсың ба? Жоқ, батырым, сен туған анадан біз де туғанбыз. Сен басып жүрген жерді біз де басып жүрміз. Ақжолға сен сілтеген шокпарды, Қыпшақтан шыққан Қобыланды, саған біз де сілтей аламыз. Бұны да жадына тұт. Бұрын Жәнібек пен Керей ғана Ақжолдың құнын жоқтаса, енді бүкіл қазақ жоқтап жүрмесін. Егер бар қазақ Ақжолдың құнын жоқтаса, өзің түгіл бүкіл Көк Орданың мал-мүлкі жетпес. Бұны да ұмытпа. Қорытып айтарымыз, – Арғын би сәл саябырлады, – айыптысың, бізге ер демейміз. Ал ел бірлігін ойласаң, ертең біз көшкен күні, сонау Торғайдағы ата мекен қонысыңа сен де көшесің. Басымыз жаңа бірігіп келе жатқанда, сөкет үлгі көрсетпе өзге елге. Алда-жалда осы айтқанымызды орындамасаң, кінә тақпа. Бар қазақтан бес мың сойыл табылар. Онда жауымыз Әбілқайыр емес, өзің боласың», – деді [33].

Әбілқайырды екі жағдай ойландырды. Бірі – Қара Қыпшақ Қобыланды Ақжол биді өлтірсе де, оның қадірін құрта алмауы еді. Бұл жазықсыз ажал. Ақжол бидің атын тірідегісінен де ұлғайта түскендей. Кейде тарих адам атымен осылай ойнайды. Тірісінде жоқ даңқты өлгеннен кейін береді. Ақжол би де осындай даңққа ие бола бастаған-ды. Қара Қыпшақ Қобыланды бидің басын алғанмен, оның ұрпақтарға кететін даңқын жоя алмаған. Әбілқайыр хан бұны анық түсінді. Екіншісі – осы Ақжол бидің өлімі өзі ойлағандай Жәнібек пен Керейді құртатын жол болмай шықты. Хан өз қатесін өзі мойындады, бұл өлімнің аяғы үлкен насырға, ел бүлінер дау-жанжалға шабатынына шек келтірмеді. Хан мұны есіне ұстауға тиісті екенін мықтап түйді.

Сонымен қатар «Алмас қылыш» романында Тіленші ұлы Шалкиіз жыраудың:

Алп-алп басқан, алп басқан,

Арабы торым өзіңсің.

Жазылы, алтын, қол кескен

Алдаспаным өзіңсің!

Сен алтынсың – мен пұлмын,

Сен сұлтансың – мен құлмын, – деп мадақтаған Темір би де кездеседі. Темір би Еділ-Жайықты бауыр басып алған, алшын руларының көбі бағынған, Астраханьды билеген Қасым сұлтанның өз қолы Әмір-әл-умра яғни әскери басы болған би. Жәнібек секілді адуынды ханға біржолата мойын ұсынса, Алшын жерінде өз үстемдігінің төмендеп кететінін ол бірден

ұққан. Көп қаздың арасында мәз болғанша, көп қарғаның арасында қаз болған дұрыс деп тауып, Кіші жүз болып қалыптасып келе жатқан Алшынның өркөкірек руларын жеке билегісі келеді. Астраханьды өзіне қаратып тұрған Қасым сұлтан Еділ-Жайыққа шын әмірші емес, шын әмірші қазақтан шыққан, Едіге батырдың шөбересі, Ноғайлы хандығы кезінен би дәрежесінде келе жатқан шынжыр балақ, шұбар төс Темір.

Би – рудың билеушісі, әкімі ғана емес, сонымен қатар өз ортасының, уақытының беделді, белді азаматы, ақылшысы.

Халқымыздың тарихына көз жіберсек, халықпен бірге жасап келе жатқан жер дауы, жесір дауынан бастап тіршіліктегі дау-дамай атаулының бәрін билер шешкен. Небір қиын мәселелерді байыппен қарап, ақылға салып, әділ шешімін, тура үкімін айтқан аузы дуалы қадірменді адамды би атаған.

Қазақтың әдеби және ғылыми жұртшылығының басым көпшілігі Ілияс Есенберлин мұрасы халқымыз үшін бағасы кемімес ұлттық құндылықтарымыздың бірі болып қала беретініне кәміл сенеді. Өзінің тәуелсіз мемлекеттігінің іргесін көтеріп жатқан бүгінгі және келешек қауымға еліміздің өткен кезеңдерде бастан кешірген оқиғаларын, ел бастаған көсемдерін, қол бастаған батырларын, сөз бастаған дана билерін, ақын-жырау, шешендерін білу аса қажет. Халықтың намысы мен жігерін қайрайтын, елдік мұраттар не екенін ұғындыратын шығармалардың қадіріне жетіп, оларды лайықты түрде насихаттау, бастауыш, орта мектеп және университет оқулықтарына енгізіп, жүйелі оқыту, үйрету парыз. Осы қатарда суреткерлік ерліктің үлгісін көрсеткен халқының қалаулы жазушысы, «кім қаһарман» десе ауыз толтырып айтуға жарайтын асыл перзенті Ілияс Есенберлиннің есімі тұратыны хақ. Жас қауымды отаншылдыққа, ерлікке, намысшылдыққа баулитын жазушы шығармаларына ең үлкен атақты халықтың өзі беріп қойғанын түсінуіміз қажет.

Сөздің мағыналы құдірет күші сонда, оның алдында ешбір тегеурінді күш төтеп тұра алмаған. Ол «тас жарған, тас жармаса бас жарған». «Кестім, пішілді, айттым, бітті» дейтін хандарды да қаһарынан қайтарған. Жыланды іннен шығарған жылы сөз қайғыға ұшыраған адамды да, жылаған сәбиді де жұбатқан. Ауруға жылы сөз айтсаң, денсаулығы едәуір жақсарған. Сөз арқылы төкпе ақындар зордың төріне шыққан, берместің асын ішіп, атын мінген. Жүректен шыққан сөз жүректі жібіткен. Сөз арқылы ел бастаған көсемдер жұртты соңынан ерткен, билік айтқан шешендер дау-дамайды шешкен. Малды құлақтан ұстап тұқыртса, адамды сөзден ұстап, сөзбен жүйеге жыққан. Қалың бұқараның үстемге деген ашу-ыза, кегі де сөзге айналып сыртқа тепкен. Езілген ел оғы жоқта жауын сөзбен жарақаттаған. Халық «оқ жарасы жазылар, сөз жарасы жазылмас» деп білген, теңдікке жеткен халықтың шат-шадыман, қуанышы да сол сөз арқылы көрініс тапқан.

Демек, сөз – ой көрінісі. Кез келген ой-пікірді ауыздан шығарып, тиісті объектісіне жеткізу үшін сөз керек. Сөзсіз ой – қанатсыз құс. Сондықтан да бұрынғы ата-баба, кейінгі көп ұрпақ сөз туралы сан қилы

ойлар қалдырған. Оның төңірегінде пікір айтып, толғанбаған адам кемде кем. Сөз – қашанда құдіретті. Қазақ халқы қашанда бір ауыз киелі сөз айтылса, өне бойы шымырлап ұйып қалған. Қазақ би, шешендері аузынан жаугершілік заманда әрқашан дуалы сөз шыққан. Сол сөз бүкіл қазақ даласын жаудан аман алып қалған. Айбарлы да, қаһарлы хан сұлтандар әрқашан сөзге тоқтап отырған.

Осы жерде академик З.Қабдолдың жазушы шеберлігі жөніндегі: «Шын мәніндегі өнер ұсталары қашан да болсын өзі өнер туындысына айналдырып отырған өмір шындығын бетінен қарпымайды, тереңнен қамтиды; жалаң алмайды, ішкі қыртыстарымен қоса, қопара көрсетеді; қолдан бояп, жасандылыққа апармайды, өз түр-түсімен табиғи қалпында кескіндейді», – деген пікірі Ілияс Есенберлиннің шығармашылық құдіретіне тән [128, 79-б.].

Біздің зерттеу нысанамызға сәйкес романда аузы дуалы, сөзуар, сөздері мірдің оғындай өткір қазақтың би-шешендер бейнесі бір шоғыр. Романда Бұқар жырау бастаған Абылайлап жауға шапқан асыл ерлердің, үш жүздің берекесі, бас қосар ұйытқысы болған Қазыбек, Төле, Әйтеке сияқты ұлы билердің тарихи негіздері бар.

Тарихтан білетіміздей, Түркістанды астана етіп, үлкен Орда ханы боп Есімнің немересі Жәңгірден туған Тәуке отырған. Тәуке Россиямен қарым-қатынасты жақсартсақ, талай жауға төтеп береміз деп ойлайды. Романда да Тәукенің осы ойы анық беріледі. Қаһары қатты Тәуке әрқашан би-шешендерді қасынан тастамаған. Тәуке қарым-қатынасымызды жөндейік деп, орыс патшасының қарамағындағы Уфа қаласына Тайқымұрын биді бас етіп елшілерін аттандырады. Бұл арада Тайқымұрынды бас етіп жіберудегі мақсаты – би өзінің сөзуарлығы мен көрегенділігімен, тілінен бал тамызатын шеберлігімен қалай да бітімге келтіреді деп ойлаған.

Тарихи деректерде Тәуке өзінің «Жеті жарғы» деген атақты ережесімен белгілі. Әрине ол ережені бір өзі емес, қазақтың алғыр билерінің, алаш азаматтарының бас қосқан жиынында дүниеге әкелді. Қазақ тарихында, тіпті әдебиетінде, қазақ билері деп ауызға алсақ, алдымен үш есімді ардақтайтынымыз ақиқат. Олар – Үйсін Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би. Трилогияда осы билер бейнесі көрініс табады. «Сол кездегі қазақтың алғыр билері – Қаракесек руынан шыққан, отыздардан жаңа асқан қаз дауысты Қазыбек, үйсін Төле билер Өз Тәукенің ордасына жиі келіп, ханның ел билеу ісіне арналған атақты ережесі «Жеті жарғысының» жазылуына көмектесті.

Қанша жыл елдің азаттығы мен бостандығы үшін жоңғармен арпалысқан Тәуке 1715 жылы дүние салады. Сонда орнына үлкен талас-тартыспен ақыры қазақ билерінің қолдауымен Қайып отырады. Бұл арада «басты билер» деп отырғанамыз да – үш жүздің берекесі болған үш биіміз.

Үш жүзге бас болған Абылай да, кезінде Әбілмансұр деген атпен белгілі болып Төле бидің түйесін баққандығы трилогияда келтірілген. «Қазір шұбат ішіп әңгіме-дүкен құрып, шүйіркелесіп отырған кездері Әбілмансұр Төле бидің түйешісі екенінен бөтен тіс жарып сыр ашпады.

Бірақ қырағы жырау, туысы бөлек бұл бала жігіттің тіпті де қарапайым түйеші емес екенін іштей сезіп отыр». Төленің түйесін баққан Абылайдың үлкен дәрежеге көтерілуі бидің ықпалы болса керек. Төле би үлкен жиындарға қатыстырып, ел басқару ісіне араластырып жүрді. Демек бидің де Абылай өмірінде рөлі ерекше.

Романда жазушы Ресей қол астына Әбілқайыр хан бастап хан-сұлтандардың, билердің қолдауымен алдымен Кіші жүз халқы кіргені туралы айта келіп: «Россия патшасы Кіші жүзді өз қол астына алғанын естіп, Ұлы жүздің атынан Қодар би, Төле би, Сатай батыр, Бұлақ батыр қол қойған, «бізді де қол астыңызға алыңыз» деп Анна Иоанновнаға жазылған өтінішті Петербургқа Қангелді батыр алып келген. Сөйтіп, қазақ елі мен Россия жұртшылығының арасындағы жаңа дәуір басталады». Мына абзацтан көріп отырғанымыздай шешуші сәтте де өтініштер алдымен қазақ халқының қамын ойлаған би, батырлардың қолы қойылып барып жөнелтілу керек.

Есіл ерлерінің жау қолында қаза тапқаны қазақ халқының қабырғасына қатты батқан. Дейтұрғанмен мұндай жаугершілік заманда небір есіл ерлер жер құшағын елінің азаттығы үшін құшпады дейсің. Халық ерінің артында ұрпағы қалса соған «Тәубе!» деді. Мұндай күйді қара халық емес, тіпті аты алты алашқа аян хандар, сұлтандар, батырлар да басынан кешірді. Олар өздерінің туған бауырларынан не бауыр еті баласынан айрылса азалы күй кешеді. Тіпті басынан небір қиын қыстау замандарды өткізген тас жүрек қаһарлы хандар да жақынынан айрылса, оны көтере алмай төсектен басын көтермей жатып алады. Ханның төсектен басын көтеріп, мұндай күйден арылуына не әсер етер екен. Әрине сөз. Сөз болғанда, келешегіне сенім арттыратын, жүрегіне шапағат жылуын шашатын, жаныңа мейірім сыйлайтын жылы сөз еріксіз бас көтертеді. Мұндай жағдай «Жанталаста» жақсы көрініс берген.

«Ойын-той былай қалды. Абылай «аһ» ұрып, төсектен басын көтермей жатып алды. Жанай өліміне Олжабай жазықтыдай, осы сапарда баласымен бірге болған батырға сұлтан тіл қатпай қойды. Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден, Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайдың үш жүздің елі өзіне көсем ете бастағанының белгісі еді.

Сонда қаз дауысты Қазыбек:

– Уа, Абылай, Үш жүздің аққан өзен еді, солардың табысқан жеріндегі сен бір бәйтерек едің. Бәйтеректі дауыл ұрмас па, жапырағы оның түспес пе, бұтағы оның сынбас па? Құдай ма едің тетігін ұстаған бұл жалғанның, бұның не, бір балам өлді деп жатып алғаның? – деді.

– Жөн айтасың! – деп Абылай басын көтерді» [33, 235-б.].

Осы құдіретті бір ауыз сөз ұлы Абылайды орнынан қозғады. Оны бәйтерекке теңеп, яғни өмірде бәрі өткінші, дауыл соқса, бәйтеректің жапырағы, бұтағы да сынады. Ал қатты бір дүлей дауылда бәйтеректің өзі де құлайтынын Қазыбек би ескерткен сынайлы. Қазаққа сөз керек, сөзді айтатын би керек.

Адам қашанда өзінің халқына, дархан даласына ұқсайды демекші, қазақ халқы кең халық, өзінің бойына біткен дархандығымен, дұшпаны сұрқиялықпен қол жая көмек сұраса өзінің кеңдігімен ерекше ғой. Осыны ескерген жазушы романда Қазыбек би бейнесін аша түседі, халық құрметіне ие болған Қарасақал да ең алдымен Кіші жүз арасында, кейін Қарқаралы маңындағы Қаз дауысты Қазыбек биді сағалап жүрді. Қарасақал бір жағынан орыс патшалығын алдамақ болса, екінші жағынан қазақ елінің жоңғар мемлекетіне өштігін пайдаланып, өзін Сыбан Раптан өлгеннен кейін қонтайшылыққа таласып, Қалден Цереннің қолынан қаза тапқан Шұна Дабомын деп лақап таратты. Алдымен Қазыбек, артыннан Қаракерей Қабанбай Қарасақалға сый құрмет көрсетіп, өзіне жеке ұлыс билетіп қолдарында ұстады.

Автор бұл эпизодта қазақ халқының мейрімділігін, дархан даралығын, қонақжайлылығын, бір сөзбен айтқанда қазақ жұртының қанына сіңген қасиетін ерекшелендірген.

Романның он бойында ерекше көрінетін бидің бірі қаз дауысты Қазыбек бидің баласы Бекболат би. Ол өзінің шешендігімен, ашуды ақылға жеңдірер сабырлығымен көзге түседі. Абылай бір жәрмеңкеде Қаракесектің бір жігіті Ботақанды «маған тіл тигізді» деп ұстап әкеліп, тірідей зынданға қамайды, оған шыдамаған Ботақан өзіне-өзі қол жұмсап өлтіреді. Абылайдың басқа да астамшылық, қиянаттарын көріп әзер шыдап жүрген Бекболаттың бұл жағдай тіпті ашу-ызасын тудырады.

– Арғынның бес мейрамының бес мың әскері келе жатыр, – деді жігіт ентіге, – Ботақанның құны үшін Абылайдың басын аламыз дейді.

– Бастап келе жатқан кім?

– Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат би.

– Ұлы бидің өзі қайда?

– Көктемнен бері сырқат деген. Арғынның елірген тентектерін баласы Бекболат ертіп келеді.

– Өздері қай тұста?

– Сәске көтеріле жетіп қалар. Әйтеуір түстері суық, біреудің қанын ішпей тоқтар емес [33, 240-б.].

Бұл эпизодтан біз Бекболат бидің қатты ашу ызаға булығып келе жатқанын аңғарамыз. Бұл кезеңде Қазыбек би сексенді алқымдап қалған кезі-ау шамасы, хан оны құрметтейтіні көрініп тұр. «Ұлы би» деп атауының өзінде де бір мән бар. Одан әрі Бекболат ордаға жеткеннен немере ағасы Қапан Абылайға мылтығын кезеп атпақшы болады. Сонда Бекболат би:

– Алдыңа келсе әкеңнің құнын кеш деген. Тоқтат! – дейді. Сол шақта бір бозбала жігіт оның алдына кеп, үкілі домбырасын қағып-қағып:

«Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,

Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің,

Сұлтаным, қарашыңмен даулы болып,

Үстіне ақ орданың қол келтірдің.

Абылай, күйіп кетті салған қалаң

Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң?
Жанайды бүгінгі күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатың-балаң!».

Бұл жігіт – Арғынның ішіндегі Сүйіндік руынан шыққан Көтеш ақын еді. Бұдан кейін билер дауы басталып, Абылай өзін кінәлі санап, Бекболат бидің шешендігіне, ақылдылығына, өлімге қимаған жақсылығың үшін деп құндыз жағалы күзен ішік пен жорға мінгізеді. Бұл арада бір жігіт үшін бүкіл қазақ халқына бас болған Абылайды қалайша өлімге қиямыз деген Бекболат бидің парасаттылығын аңғарамыз.

Сонымен қатар романда Ноғайлының қазық биі Қойсары би мен Хақназар ордасының төбе биі – Ақсопа бидің бейнесі кездеседі. Ақ орданың ханы Хақназардың тұсында өмір сүрген екі би де романда ханмен кездесу үстінде көрінеді. Хақназар әкесі Қасымның зиратына барып құран оқып, басына күмбезді мазар салу мақсатымен Ноғайлы еліне келеді. Бұл елдің би шешендер, жырау ақсақалдары зор құрметпен қарсы алады. Сонда Ноғайлының түп биі болған Қойсары би толғауын бастайды.

– Ойлай берсең – ой да көп, уайым да көп. Ойнай берсең – ой да жоқ, уайым да жоқ! – деп бастады сөзін, – бір жайлауда іргелес, бір керуенде тіркелес ел едік, екі сан қол ертіп Ноғайлыға келуінде, Хақназар хан гәп болар. Әйткенмен сөздің басын сұрақтан бастайын. Кәрі құлақ еміс сөзге де емексиді, әкең Қасымханның зиратына құран оқып, мазар салғалы келген сыңайың бар секілді... Қасым хан саған әке болса, Ноғайлыға хан еді, мазарының басындағы алтын айына дақ түсірмей отырғанымызды кеше көзің көрді, – деп Қойсары би ханға әскермен келуінің төркіні басқа-ау деген тұспалды бір аңғартып өтті де, –иә, Қасым алдияр жігіттің сырттаны еді, маңдайымызға сыймады, қара жер оны да алды, – деп аз бөгеліп отырып, ар жағын тақпақтап кетті...

Қара жер жалғыз Қасымда алды ма?
Өлмесе қайда кетті бұрынғының кәрісі,
Жердің жүзін жұтса да бір тоймайды, қара жердің талысы,
Өлім деген – ұзақ жолдың алысы.

Қойсары би тағы да тоқтап, кенет басын көтеріп алды:

– Иә, өткеннің өкінішін айтып өзегінді өртегенмен, алғанын құдай қайтарып бермес, бар үміт – алдағы заманда.. Алдағы күйді болжап, жол шеккендей түрлерің бар, сапарың оң болсын, ағайын! [33, 320-б.].

Үзіндіден аңғарғанымыздай Қойсары би Қасымның көзін көріп, ерлігі мен ел бастар ақылына тәнті болғанын бір-екі сөзбен аңғартып өтті де, Хақназардың ойына алған ісіне ақ жол тіледі. Бұл да болса хан өмірінде және оның игі істеріне билердің дуалы сөздері бастама болатынын жазушы аңғарта түседі.

Осы жерде М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында ұқсас айтылған ойлардан екі шығармадағы үндестікті аңғаруға болады. «Абай жолы» роман-эпопеясында Тобықты еліне Біржан салдың Көкшетаудан қонаққа келгенінде Абайдың

Әйгерімінің отауында қонақ болып, ән шырқап ауылды ән-күйге толтырады. Сонда Абайдың анасы Ұлжан ұлының әкесі сапарға кетіп, хабар-ошар жоқтығына, Абайдың бәбішесі Ділдәнің анасы ауылға келіп жатқанына қарамай тек Біржан салға көңіл аударып, енесіне амандаспағанына ренжігенде былай дейді:

– Абайжан, – деп ақырын ғана сөз бастап, Ұлжан баласының бетіне жүз бұрды да, – ой да көп, уайым да көп ойлай берсең, ой да жоқ, уайым да жоқ ойнай берсең! – деп еді [129, 335-б.]. Екі жазушының шығармасындағы бұл оралымды ойдың қайталануына қарап, шығармадағы сабақтастықты аңғаруға болады.

Сондай-ақ «Жанталас» романында Қоқан әміршілерінің қос биі Ерден мен Нұрбота сөз болады. Қос бидің негізгі ойы Сырдария бойын басып алу. Бұл ойларына бөгет тек Абылай. Ал Абылай осы кезеңдерде қазақ даласының саяси және әскери билігін өз қолында ұстап отыр. Егер ол өлсе, үш жүз тағы бытырап қазақ халқы быт-шыты шығады. Халық деген не? Олардың ойынша басқаратын кемеңгері болмаса құр топыр. Сондықтан олар Абылайдың көзін жоюға тырысты. Сол мақсатпен хан ордасына сұрқия Мүлікті жібереді. Дегенмен Мүлік ол ойын іске асыра алмайды. Романда Ерден мен Нұрбота билер жаман ниетімен, сұрқия саясатымен көрінеді. Жазушы қос бидің ойына алған әрекетін әрі қарай өрбіте береді.

Біздің ойымызша, романдағы түрлі оқиғалардың басында, жиын, кеңестерде, екі ел арасында бітімшілік жасау мақсатында немесе астыртын саясаттың басында билер бейнесі жақсы көрініс табады. Жазушы басқа да билерді келтіреді. Абылайдың қамқорлары болған: Толыбай би, Қарауылдың шешені Қожай би, Одаршы би, одан әрі Абдолла қарамағындағы Келдеше би, Жандаулет би, Тұрсын би, Бике би, Баба-сұлтан жанындағы Дүстем билерді іс-әрекет үстінде бейнелерін аша түседі.

Сонымен, Ілияс Есенберлин бес жүз жылдық қазақ тарихындағы белесті кезеңдерді сұрыптап, еліне еңбек сіңірген белгілі үлкен тұлғалардың маңайында Тәуке, Хакназар, Абылай хандардың маңына топтасқан Бұқар жырау, Шалкиіз жырау сияқты алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың, Үш жүздің биі Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді ел берекесі, ардақты билердің, сандаған өнер адамдарының жарқын тұлғалары мен тарихи негіздерін көрсетеді.

1993 жылы 28 мамырда Ордабасында ХҮІІІ ғасырдағы әйгілі мемлекет қайраткерлері, қазақ халқының үш ұлы перзенті Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске түсіруге арналып өткізілген той салтанатында сөйлеген сөзінде Елбасы Н.Назарбаев: «Халықтың үш ұлы перзенттері, данқты үш дананың – Төле би Әлібекұлының, Қазыбек би Келдібекұлының және Әйтеке би Бәйбекұлының есімдері біз үшін ерекше киелі... үш ұлы би халық санасына тарихтың тар жол, тайғақ кешуінде бірлігінен айрылған елдің ажал құшары туралы ақиқатты сіңіре білді. Үш ұлы би үш жүздің асау мінезді батырларын ақылға шақырып, сол арқылы халықтың жұмылған жұдырықтай тұтас болуына қол жеткізді», – деп қазақ билерінің қоғамдағы

саяси ролін айқын көрсетті [130]. Қазақстан Республикасы Конституциясының Ата заңымыз деп аталуы да оның ғасырлардан ғасырларға ұласып келе жатқан ата-балар сөзі екендігін көрсетеді.

Төле Әлібекұлы (1663-1756) – қазіргі Жамбыл облысы Шу ауданының Жайсаң жайлауында дүниеге келген. Қазақ шежіресінде: Дулаттан Жаныс, одан Жарылқамыс, Жанту би, одан Жайылмас би, одан Құдайберді би («Тоғыз ұлды Құдайберді» деп те аталады). Сол тоғыз ұлдың бірі Әлібектен Төле би туады. Төле жастайынан ескіше оқып, сауатын ашады. Арабша, парсыша тарихи кітаптарды, аңыз, хисса-хикаяларды көп оқиды. Бір жағынан қазақтың аңыз әңгіме, өлең, жырларын, шежіре тарихтарын ел арасынан тыңдап, өзінен бұрынғы өткен шешен-билер мен хандар, әсіресе өзінің бабалары Жанту, Жарылқамыс билердің кесімді, тапқыр, өнегелі, нақыл, шешен сөздерін ойында сақтап өседі. Төленің әкесі Әлібек те ділмар, би болған кісі. Төле бала әкесіне еріп жүріп ел көреді, жұрт таниды. Он бес жасынан билікке араласып, өзінің ақыл, парасаттылығы, әділ шешімі, шешендік өнерімен көзге түседі.

Қазақ шежіресінің деректері бойынша Келдібекұлы Қазыбек (1667-1764) – Арғынның Қаракесек (Болатқожа) руынан. Сол Қаракесектің бір атасынан Бұлбұл, одан Шаншар туады. Бұлар да тоқығаны көп, ақылгөй абыз, шешен би болып өткен. Шаншардың екінші әйелі Айбикеден Келдібек, Тыныбек, Жәнібек, Есіркеп (оларды ел – «Төрт бегі» деп атаған) тарайды. Келдібек кезінде аузына ел қаратқан белгілі шешен би бопты. Келдібектің баласы Қазыбек бала жысанына шешендік өнерге бейім өседі. Ол ел арасындағы айтылып жүрген дана сөздерді, мақал-мәтел, нақыл өнерді, өткендегі ақын-жыраулардың тақпақ, терме, толғауларын, шешен-билердің ұтымды айтқан сөздерін есіне сақтап жүреді. Жасынан ел билігіне араласады. Ол қазақтың Тәуке, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай хандары тұсында мемлекет басқару ісіне араласқан мемлекет және қоғам қайраткері, өз Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» мүшесі, атақты шешен, Орта жүздің төбе бии, «Жеті жарғы» аталатын заңдар кодексін шығарушылардың бірі. Ол ел басқару ісіне араласып, Қазақ хандығының ішкі-сыртқы саясатына елеулі ықпал жасап отырады. Жоңғар басқыншылығына қарсы халық күресін ұйымдастырушылардың бірі болған Қазыбек би елдің азаттық алуы жолында аянбай тер төгеді. Абылай сұлтан жоңғарлардың қолына тұтқын болып түсіп қалғанда, оны босатып алуға белсене араласады. Сондай-ақ ол Ресей, Бұқара, Хиуа мемлекеттері арасындағы еларалық мәселелерге де араласып, бейбітшілік пен достықты дәріптеуші мәмілегер болған, аразды татуластырып, алысты жақындастырып отырған. Ол елшілік қызметті де мінсіз атқарған тұңғыш дипломат [131, 78-80 бб.].

Әйтеке (шын аты Айтық) Бәйбекұлы 1644-1700 – Кіші жүзден шыққан қазақтың атақты шешен бии. Қазақ руларының басын біріктіріп, бір орталыққа бағындырған және туысқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарын одақтастырып, жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы бірыңғай халық майданын құрған Тәуке ханның кеңесшісі, көмекшілерінің

бірі Әйтеке болған. Әйтеке – шешендігімен бірге кезінде ел басқарған, заң жасасқан, феодалдық қазақ мемлекетін құрысып, нығайтуға үлес қосқан қоғам қайраткері.

Ақша хан немересі Әйтекені ауыл молдасынан сауат ашқаннан кейін Самарқандтағы Ұлықбек медресесіне оқуға береді, бұл жерде арабша, парсыша тіл сындырып, дін, әлемтану, математика, құқық ғылымдарын оқып, тарихшылардың, астрономдардың еңбектермен танысады, сонымен қатар екі атасының – Ақша хан мен Жалаңтөс баһадүрдің тәрбиесін алады, Ақшадан ел басқару, билік сөз мағынасын түсіну, әділетсіздікке қарсы күресу, ол үшін өз қарабасы адалдықтың ала жібінен аттамау жөнінде тағылым алса, Жалаңтөстен әскери ойын-тәсіл, қолбасшылық, батырлық рухын бойына сіңіреді. Ал 1680 жылы Тәуке ханның ордасына кеңесші би болып келгенде Әйтеке би өзінің өмірдегі ұстанымы ретінде үш ұсынысын ала келеді және өмірінің соңына дейін сөзінен таймайды, бұл: біріншіден, Ресеймен қандай да болмасын одақ құруға қарсылық білдіруі, себебі «қытай мен жоңғардан қашып барып, Ресейге одақ болу – арыстаннан бас сауғалап жүріп, жолбарыстың ініне тығылумен бірдей», екіншіден, әскери әдістерге жетілген, соғыс тарихынан хабардар тұрақты қарулы жасақ ұстау, үшіншіден, әскер қолбасшысына ерекше құқық беру, яғни оның тек хан мен «Билер кеңесіне» ғана бағынуы. Әйтеке бидің бұл ұсыныстары оның саяси көрегендігіне дәлел болады. Әйтеке бидің шешендік шеберлігін жыр дүлдүлі Қазанғап Байболұлы «Қудан ұшқыр, құланнан» деп сипаттап, «Таудай сөзге тарыдай Қию тауып сөйлейтінін», «Қанша ділмәр дегендер Ширегіне келмейтінін» жырлаған [132, 170-201 бб.].

Шалкиіз жырау ХҮ-ХҮІ ғасырларда өмір сүрген. Оның поэзиясына «қазақ өлең дүниесінің баға жетпес қымбатының бірі», – деп ғалым Х.Сүйіншәиев жоғары баға береді. Халық Шәлгезді бірнеше хандар тұсында қызмет еткен әрі батыр, әрі жырау деп аңыздайды. Ол ноғайлы-қазақ дәуірінде өмір сүріп, Жәнібекті, Орақ-Мамайды, би Темірді көрген [133, 84-85 бб.].

Шығармадағы шоқтықты бейнелердің бірі – көреген әулие Бұқар. Қазақ еліне әділдігімен, даналығымен мәлім жырау хандармен тең, иық тірестіре сөйлескен. Қалқаманұлы Бұқар жырау (1668-1781) – қазақтың ұлы жырауы, ХҮІІІ ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушысы әрі ұйымдастырушысы атақты Абылайханның ақылшысы. Шыққан тегі – Арғын тайпасының Қарас руынан. Заманындағы сыншылар оны «көмекей әулие» деген. Сөйлегенде көмейі бүлкілдеп, аузынан тек өлең төгіледі екен. Күміс көмей жыраудың өмір жолы, шығармашылығы туралы әдебиет зерттеушісі Б.Кенжебаев: «Бұқар жырау – шығармаларының тақырыбы мен мазмұны жағынан болсын, жалпы сөзінің идеясы, ұстаған саяси жолы жөнінен де, Асан Қайғының үлгілі шәкірті. Ол – өз дәуірінің Асан Қайғысы, заманының бел баласы, қамқоршысы, ұраншысы. Оған мына жағдайлар дәлел бола алады. Бірінші – Бұқар жырау шығармаларының тақырыбы өз тұсындағы қазақ халқының жай-күйі, мұң-

тілегі, болашақ тағдыры, жалпы тұрмыс, заман жайы. Екінші – Бұқар қазақ халқының бірлігін, ынтымағын көксейді. Үшінші – Бұқар жырау халық тыныштығын, бейбіт етіп, тұрмысын гүлдендіруін көксейді», – деп жазады [134, 74-75 бб.].

Ал жазушы, ғалым М.Мағауин Бұқар жырауды ұлт ұраншысы деп атап, ол туралы: «Заман ұраншысы атанған Бұқар жырау Абылай ханның ақылман кеңесшісі, қабырғалы биі болды. Қазақ қауымының бар тілегі бір арнаға тоғысқан шақта Абылай сияқты кемеңгер тұлғаның тарих сахнасына шығуы кездейсоқ емес десек, дәл осы кезеңде алаш жұртының өр рухын айғақтаған Бұқар жырау сияқты сөз дарқанының дабыл қағуы да табиғи заңды құбылыс» [135, 177-б.].

Жырауларды «халықтың көзі, құлағы» деп білген хандар олардың әр сөзіне мән беріп, арнайы шақыртып, оң жағына отырғызған. Бұқар жырау «Жанталас» романында алғаш Абылай жағынан көрінді. Бұқардың тегін жан емес екендігін, оның ой мен ақындықтың алтын кені, ақылгөй, кешегі мен бүгінгі еске түсіре отырып, ой түйгізетін ақылман екенін оған байланысты кездескен әрбір абзацтан байқауға болады.

Бұдан шығатын түйін: «Қазақ халқы мұндай күйге қалай жетті? Осыдан екі ғасыр бұрынғы айбары қайда?» Бұл сұрақ осынау сұрапылда үлкен-кішінің көкірегіне үйелеген запыраннан кем болған жоқ. Кім бұған жауап берер? Міне, бүкіл қазақ даласына әйгілі, бұл күнде жасы қырықтарға келіп қалған шоқша сақалды, кең маңдайлы Бұқар жырау да осындай толғаныс үстінде еді. Ол есікке таяу отырған бала жігітке сезіктене көз тастады... Отырған отырысында, қимыл-қозғалысында бір паңдық, тәкаппарлық байқалады. Ақынның қырағы көзі алдамаса керек-ті» [33, 319-б.]. Алыстағыны қиядан шолар, алдыға сәуегейлікпен болжам жасай білер Бұқарға мұндай қырағылық жат болмаса керек-ті. Әр нәрсеге талғампаздықпен, кірпияздықпен қарар Бұқар Абылайдың тумысы бөлек, текті жан екенін байқайды. Қазақ елінің болашағын келер күндегі жауларына қаталдығымен қыр көрсете аларын сезген Бұқар Абылайдың өзін құтқарған Ораз құлды өлтіруінің өзіне кешіріммен қарайды.

Романда Бұқар қандай жағдайда да халықтың қасынан табылады, елдің сөзін сөйлейді. Жау жан-жақтан андағайлап жатқанда да ол қарша жауған жебеден, оқтан қаймықпай, сөзбен жауынгерлерге рухани дем береді. Мысалы, романда жоңғарлар қоршаған Сауран қаласында халқының жанына табыла білген Бұқардың көпті көріп, көкейге түйгені көп екеніне тағы бір мәрте көз жеткіземіз ... Мұсылманша хат таныған Бұқар жырау – қазақ тарихы қамтылған көне кітаптарды көп оқыған әйгілі шежіреші. Ұлы арманының бірі сол халқының ерлігін үлкен дастан ету еді. Ол қазақ халқының басынан өткен күндерін ғана емес, бүгінгі күресін де, ерлігін де жырламақ. Үш айдан бері Сауранның жауға берілмей тұрғанын естіп, кеше қара түнді жамылып, жау шебінен өткен. Содан бері қаласын жаудан қорғаған, аштыққа да, ажалға да көнген қара бұқара жұртын көріп, мұқалған көңілі бір жасарып қалған. Жыр шумағы бірінен соң бірі келіп, қиялында

дастан да туа бастап еді ... Халқы үшін жанын шүберекке түйіп, сөзімен сеп берер Бұқар олардың намысын қайрау мақсатында қорған үстінде тұрған Науан ұстаның арғы бабалары батырлар Қияқ пен Тұяқтың ерлігі жайында жыр толғайды. Біз осы эпизодтан қай жерде не айту керек екенін білетін кемеңгердің тағдыры қыл үстінде тұрған қала тұрғындарының қорқынышын дөп басып, жыр арқылы берілмейтін қамал, алынбас асу да болмайтынын көрсетеді. Кейінгіге жетпеген «Тас қамал» жырынан рухтанған халық қаланы асқан шыдамдылықпен қорғайды, олардың мұншама қайсарлықтарына шыдас бермеген жоңғарлар күздің қара суығында кері қайтуға мәжбүр болады. Орынды жерде тоқтам салып отыратын Бұқар жырларының уытты ғибраты, отты ойы бар. Халық жадында есімі ханмен қатар аталар жырау Абылайдың ел билеу ісіне белсене араласып, ақыл-кеңесін ретті жерінде айта білген, жол сілтей білген:

– Саған берер ақылым, – деген Абылайға, – замана түлкі жетекке түсіп, жауымен кең айқасудан тайсалса, сол бөктердегі өзі түстес бір қызғылт тастың қия бертінде құйрығын шаншып тұрып қалады. Қыран ондай түлкіні көруі керек. Ел билігі қолыңа тиген екен, көреген бол. Ақылың мен айлаң қатар жүрсін, – деген Бұқар тілегін ол еш уақытта аяқ асты етпей, жадында тұтты және ол сөздер оның өмір бойы темірқазық – мақсаты болып, жеңіске жетуіне, мерейі үстем болуына әркез септігін тигізді. Өзіне ақылшы бола білген, орынды жерде өз ойын жеріне жеткізе айта білетін оның сөздерін Абылай аса сақтықпен тыңдап, жатқан жыланның құйрығын баспауға тырысты. Сөзімен, жырымен бітіспесті біріктірер Бұқардың Абылай түсін сәтті жорығанын байқаймыз және сол дуалы ауыздан шыққан сөздің айна-қатесіз шын шыққанын көреміз. Ол: «Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің, ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтақтың ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атын майданда қалдырды екен», – деген-ді. Ел жағдайын, күйзелісін көзімен көріп жүрген Бұқар Абылайға әркез аяғын аңдап басып, сақ болу қажеттігін ескертіп, «көппен кеңесіп пішкен тон келте болмайтынын» айтып отырады.

«Жанталас» романын оқи отырып, әділдігімен, терең даналығымен халық жадында мәңгі сақталған Бұқардың бейнесін жасауда автордың шындық ауылынан алыс кетпегенін, бір сөзді жыраудың парасатты данышпандығын, кемеңгерлігін, бетің бар, жүзің бар демей айтып салар шыншылдығын, халық қамын үнемі есінде ұстаған ел қамқоршысы екенін тап басып суреттеген дей аламыз.

Трилогияда суреттелген әйгілі жырау Ақтамберді (1675-1768) толғауларының қыры да, сыры да көп. Ақтамберді түйіндеуінде адам тірлігінің мұраты – жатқа жақыныңды талатпай, ағайын-туған арасында береке-бірлікте ғұмыр кешу. Ақтамберді толғауларының ең негізгі сарындарының бірі – бостандықты, бейбіт өмірді аңсау, ұлт-азаттық сарын [136, 191-193 бб.].

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір қиындығы – олардың халқы үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Тарихи романшы тарихи адамдардың қатысуымен болған тарихи оқиғаны суреттеп қана қоймайды, тарихи адамдарды мұндай тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді де көрсетеді. Тарихта болған жекелеген оқиғаларды халық өміріндегі маңызды күрделі басқа құбылыстармен тығыз байланыста, сабақтастықта бейнелейді. Себебі халықтың өткен өмірінде айтарлықтай үлкен маңыз-мәні жоқ шағын оқиға ірі құбылыстармен байланыста, сабақтастықта бейнеленсе, сол байланыс пен сабақтастықтың нәтижесінде өмір құбылыстарына тән ең басты, мәнді белгілерді айқындап, толықтырып ажарын аша түсуге қызмет етеді.

Илияс Есенберлин трилогиясындағы билер мен жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған. Жазушының шеберлігі сонда – ол тарихи тұлғаның болмыс-бітімін халқы қалай қаласа, солай жасап бере алғанына және нағыз көркем туындының хас шебері екендігіне көзіміз жетеді.

§3. Батырлар тұлғасы

Тарихи романдарда қаламгерлер халықтың бұрынғы тұрмыс-тіршілігін тарихи деректер негізінде бүгінгі жағдаймен байланыстыратын көркемдік бейнелер арқылы аша түседі. Яғни тарихи романның оқиғасы өткеннің қай кезеңін көрсетуге арналса да, онда ерлікті, елдікті, ұлттық құндылықтарды насихаттау идеясы маңызды орын алады. Атап айтарлық мәселе, тарихи романдарда халықтың көне дәуірдегі қаһармандық күресі мен тарихы, ұлы тұлғалардың іс-әрекеті нақты қырынан суреттеледі. Бұл ретте тарихи роман эпостық дәстүрді жаңа сапаға көтерді.

Бүгінгі қазақ әдебиетінің алтын қорын құрайтын көлемді, құнды туындылардың бірі Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында тарихтағы қазақ халқының ХҮ-ХІХ ғасырлардағы азаттық күресінің шешуші кезеңдері, қазақ елінің әлеуметтік жағдайы, ерлік пен батырлық, т.б. кескілескен оқиғалардағы тұтас ерлік, батырлықты рухтандыратын ірі шешуші айқастарды сипатталады. Трилогия желісінде батырлар образы кең және ауқымды көрініс тапқан. Солардың негізгі сюжеттік тұрғыдан көрінетіні санаулы ғана болып табылады. Ал, басқалары түрлі оқиғалық баяндаулар тұсында қатарға қосылып, кейбір жерлерінде аталмай қалып отырады. Әдеттегі әлеуметтік-психологиялық роман шартымен өлшесек, мұнда көркем тұлғаның тарихы, қалыптасу жолы туралы суреттеулер көрінісі тарихи оқиғасына байланысты өзгеріп отырады.

Шығармадағы батырлар бейнесіне ғылыми тұрғыда түсінік беретін болсақ, «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында: «Батыр (парсы т. بهادر – бахадур – ержүрек, батыл, батыр) – әскери өнерді жақсы меңгерген, жау

түсірер ерлігімен аты шыққан, қаһарман адамға берілетін атақ. Батырлық мирасқорлық жолмен берілмейді, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болады», – делінген [137, 184-б.].

Қазақтың дастан жанрын зерттеуші Б.У.Әзібаева «Қазақтың дастандық эпосы» деп аталатын диссертациясында дастан жанрын тыңғылықты зерттей келе, батырлық туралы: «Ең бастысы батырдың тұлғалылығы мен ерлігіне көп көңіл бөлінеді, әдетте оның халқы үшін жанын пида қылуға дайын екендігі және де еліне адалдығы суреттеледі», – дейді [138, 3-б.]. Яғни қазақ халқының дастандарын нақты зерделеп, олардағы ерліктің маңызына түсінік беруге тырысады.

«Көшпенділер» трилогиясындағы батырлардың көпшілігі тарихи тұлғалар. Олардың тарихтағы бейнесі де біртіндеп қалпына келтіріліп жатыр. Соның бір айғағы Қарақыпшақ Қобыланды батырдың Ақтөбе жерінде мәңгілікке тыныстаған орнында ескерткіш орнатылып, кесен тұрғызылып, оны ұлықтау рәсімінің кең көлемде аталып өтуі. Жырды зерттеушілердің пікірінше, «Қобыланды батыр» жыры – қазақ эпостарының ішінде ең көп зерттелгендерінің бірі. Түркітанушы ғалым В.В.Радлов Қобыланды батыр туралы аңыз-әңгімені алғаш рет баспа бетінде жариялады, ал «Қобыланды батыр» жырының алғашқы жарық көруі ХІХ ғасырдан басталады. Марабай нұсқасын жазып алған Ы.Алтынсарин оның «Тайбурылдың шабысы» деген тармағын «Қырғыз хрестоматиясына» (1879) енгізген. Ал «Қобыланды батыр» жыры туралы алғаш рет «Женщины по киргизской былине Кобыланды» деген көлемді мақаласын Ә.Бөкейханов «Туркестанские ведомости» газетінде жариялады, содан кейін 1925 жылы «Таң» журналында М.Әуезовтің «Қобыланды батыр» атты зерттеу еңбегі жарық көрді, кейін ғалым М.Ғабдуллин «Қобыланды батыр» жырын егжей-тегжейлі зерттеп, 1947 жылы «Қобыланды батыр жырын ғылыми зерттеудің проблемалары» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, жырдың 15 түрлі нұсқасын жариялады. Ал Қобыланды батырдың эпостық қаһарманнан тарихи тұлғаға айналуы, оның жерленген жерінің анықталып, Ақтөбе облысы Қобда ауданы Жиренқопа жерінде басына кесене тұрғызылып, мемориалды кешен салынуы, Ақтөбе қаласында 2007 жылы «Қобыланды батыр: аңыздар мен шындықтар тоғысында» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның өткізілуі «Қобыланды батыр» жырының зерттелуінің тағы бір жаңа белесі болды.

Сонымен қатар «Қобыланды батыр» жырын қазақ жерінде жырлаған Марабай жырау, Мергенбай жырау, Айсая Байтабынов, Мұрын Сенгірбаев, Нұрпейіс Байғанин, Қарақалпақстанда жырлаған қазақ жыршылары Қуанышбай Досымбаев, Тәжік жырау және т.т. қай-қайсысы да қазақ батырының ерлігін өзінше сипаттаған. Осылардың ішінде академиялық оқулықтарға енгені – Марабай нұсқасы болып табылады.

Бүгінге дейінгі бізге жеткен деректерге және ғылыми ұстанымдарға сүйенсек, Қобыланды батыр, Қарақыпшақ Қобыланды – шамамен ХУ ғасырда өмір сүрген адам, тарихи қайраткер. Көшпелі өзбек мемлекетінің

негізін қалаушы Әбілқайыр ханның бас батыры болған. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған делінеді.

Қобыланды батыр жайында екінші бір дерек көзі – қазақ халқының қаһармандық жырларының бірі «Қобыланды батыр» жыры. Жырдың 29 нұсқасы белгілі. Оның жиырма алтысында Қобыланды батырдың ерліктері жырланса, үшеуі ұрпақтарының іс-әрекеттерін баяндауға арналған. Бұл жырлардың оқиғаларына қарағанда, Қобыландының ерлік жолы қазақ елінің сол кездегі сыртқы жауы – қызылбастар (парсылар) мен олардың шапқыншылық жасаған ханы Ғазанға қарсы күресінен басталады. Оның бұдан кейінгі шайқасқан батырларының атына қарап, олардың атақты Едіге батырдың тұқымдары екенін аңғаруға болады. Қобыланды батырдың Орақ батырмен дос болып, Алшағырмен жауығуы – Қазақ хандығының өзара іштей екіге бөлінген Ноғай ордасының бірін қолдап, екіншісімен соғысып жатқан тарихи кезеңін алға тартады. Қобыланды батырдың бір ерекшелігі – ол тарихта болған адам.

Қара Қыпшақ Қобыланды бейнесі қазақ халқының белгілі жазушысы, қазақ тарихын көркем әдебиетте бедерлеуге еңбек сіңірген Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясының бірінші кітабы «Алмас қылыш» романында сипатталған. Бұл шығарма жазушының қазақ халқының жеке хандық құру жолындағы және қазақ хандығының толық тарихын бейнелеуге арналған, тарихтың бес ғасырлық кезеңін қамтитын «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы. Романдағы негізгі оқиғалар Әбілқайыр хан мен Керей, Жәнібек хандар арасындағы тартысқа құрылғанымен, негізгі кейіпкері халық болып қалады. Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романының оқиғалық негізіне сонау ХҮ ғасырдағы біртұтас Қазақ хандығын құру жолындағы әрекет, күрестер, кейіпкерлер ретінде аты тарихқа белгілі хандар, ақын, жыраулар, қарапайым халық өкілдері алынған. Мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ, секілді ұнамды бейнелер қатары бар.

«Көшпенділер» трилогиясында бірінші орынға адамзат тағдыры, халық тағдыры қойылады. Халықтың күші мен ұлылығы, оның ұлттық характері ұлттың сынға түскен алашапқын шағында терең танылмақ. Сол биіктен шығу үшін Ілияс Есенберлин кең ауқымды композиция құрып, дәуірлік ірі оқиғаларды еркін баяндап, көркем образдар жасайды, дәуір картинасын сөз бояуымен келістіре кескіндеп, халық образын сомдап, тарихты тірілткен, көркем бейнелеуге мүмкіндік жетіспеген шақта, тарихи комментарийларға орын беріп, олқының орнын толтырған. Образбен ойлау да, ойдан шығару, фактыларды балын тамыза шебер баяндау алмасып келіп отырады

«Көшпенділер» трилогиясында жазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолданады. Ілияс Есенберлиннің кейіпкерлерінің көпшілігі тарихта болған тұлғалар, немесе солардың прототиптері болғандықтан, тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы жазушы әр кейіпкердің микроәлеміне үңіле кетуді жөн санайды. Бұл ретте

терең психологиялық суреттеулер, керемет портреттер көп болмағанымен, оқырман өзіне қажетті кейіпкердің бейнесін толық көзіне елестете алады. Себебі жазушы кейіпкерді суреттеуде оның бейнесін ашуға қажетті детальдарға мән береді, мысалы оның ата-бабасын, қоғамдағы алатын орнын, атақ-дәрежесін, тұрмыс-тіршілігін, киім киісін немесе сөз саптауын шығарманың қажетті жеріне арқау етеді. Бұл ретте автордың ата дәстүрі мен салттарын суреттеуде шеберлік танытатынын баса айтуымыз қажет. Сонымен қатар жазушының өз кейіпкерлерінің әрқайсысының бейнесін тым әсірелемей, төмен құлдилатпай, шынайы жасауға тырысқандығын аңғарамыз. Ол Қобыланды батырдың пендешілігін жасырмай көрсете отырып, оның батырлық аңғалдығы екенін айта кетуді ұмытпайды.

Бұлай дейтін себебіміз Қобыланды батырдың бейнесі романның алғашқы беттерінде көрінеді. Жазушы Арғын Ақжол би мен Қыпшақтан шыққан Майсара Қобыланды батырдың арасындағы таласты шеше алмай Әбілқайыр ханның қиналған сәтін суреттейді. Екеуі де белгілі адамдар, екеуінің де соңынан ерген қалың ел бар. Бұл талас Қара Қыпшақ Қобыланды батыр мен Арғын руының абызы Қотан қарттың жиені жас Саян батырдың арасындағы түсініспеушіліктен туындаған еді. Әбілқайыр хан өзімен жауласып жүрген Қазан ханының жеріндегі Орманбет бидің ұрпақтарының ауылын шабуға «үш түмен қосын мен бақан бойлы, шоқпар қолды» Қыпшақ Қобыландыны аттандырады. Жазушы осы жерде Қобыландыны: «Бұл атақты Қажымұқан балуанның он екінші атасы. Қазақ пен Ноғай бөлінгенде айтылған «жылау, жылау, жылау күй» жырындағы «қара орманынан айрылған», Торғай мен Ор бойына Қаратау маңынан, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауынан көшіп келген, қазақтың атан жілік, арқар мүйіз батырларының бірі», – деп сипаттайды [103, 26-б.]. Қобыланды осы жорықта Саян батырға Орманбет бидің ұрпағы Әділгерейдің қызы есірей (ескі қыпшақ тілінде «қолға түскен тұтқын» деген мағынаны білдіреді) Қарашашты олжа етемін деп таласты деген айып тағады. Бұл Арғын биі Ақжолдың шамына тиеді. Себебі, біріншіден, батырлық заңы бойынша олжаға таласу – қатындық болса, екіншіден, сол кездегі Шыңғыс ханның заң жинағы – Ясысында олжаға таласқанға өлім жазасы берілетін болған. Әбілқайыр хан өзі тұтатқан осы таласты өз пайдасына шешуді мақсат тұтып, Саян батырды өлтіруге Арғын руының ызғарынан тайсалып, өлтіртпесе өз сөзінің құны болмайтынын ойланып жүргенде, Ақжол бидің көмегімен жас батыр қашып кетеді. Енді хан Ақжол биге деген өшпенділігін аңғал батыр Қобыландының қолымен қайтаруды көздеп, мәрт батырды Ақжол биге айдап салады. Қобыланды батыр сала құлаш кеуделі Көксеңгірімен аңшылықта жүрген Ақжол бидің тобының үстінен шығады да, биді жекпе-жекке шақырады, бірақ қарусыз, дайындықсыз Ақжол би батырдың тегеурінді күшіне төтеп бере алмай, қаза табады. Қобыланды батыр мен бидің таласының тағы бір себебі – Әбілқайыр ханның Маңғыт руынан алған бәйбішесінен туған Гүлбаһрам-Патшайым сұлу еді. Шешесі Ақжол биге тоқалдыққа бермекші болып жүрген бұл сұлуға Қобыланды

батыр да ғашық еді. Ал жас сұлудың көңілі мүлдем басқа жанға – жас батыр Саянға ауған еді. Осы жағдайлар қас батыр Қобыланды – Ақжол би – жас батыр Саян арасындағы сюжеттік тізбекке негіз болған.

Мақсатына жеткен Әбілқайыр хан нөкерлерімен Ақжол бидің қазасына көңіл айтуға аттанады. Жазушы өзінің суреткерлік шеберлігін осы жерде жақсы көрсетеді: «Орда-Базарды қоршай қонған қазақ ауылдарын аралай, Қаракенгірдің етек жағына қаза болған Ақжол биге арнап тігілген үйлерге беттеп келе жатты. Хан атының басын тежей тартып, әлсін-әлсін өзен, көл бойларын жағалай жайлаған қалың елге қарап қояды. Қараған сайын сұрлана түседі. Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ ауылдарының маңайында өреде ерттеулі ат, белдікте шошайған найза, сойыл. Жайшылықтағы тыныш жататын бейбіт елде жауға шығар, не жау күтер алдында осындай бір сұсты түр пайда болатын. Мынау жорыққа дайындалған, дүрліккен ауылдар. Әбілқайыр қазақ руларының түрін көріп сескенейін деді. Қобыландыға Ақжолды өлтір деп бекер ақыл бердім бе, қалай деп ойлайды ол бір мезет. Жаздың жарқыраған әдемі күнінде жауар бұлғтай қаһарлана қалған, мынау, қалың елдің осыншама қыр көрсетуіне себеп болғанына, Әбілқайыр енді өкінді. Ақжолдың құнын жоқтап Жәнібек пен Керей құр қол келе қалады екен деген жорамалының да бұрысқа шыққанын ұқты... Бұлар Ақжол бидің қазасына арнап тіккен ауылға таяп қалды. Кеңгірдің жазғытұрым тасығанынан пайда болатын қара қамысты Қарасуды жағалай, қарабастырық пен ат құйрығын найзаға байлап босағаға іліп қойған бұл ауылдың қаралы жағдайын көрсеткен жүзге таяу ақбоз үй тұр. Сол ақ боз үйлердің төрінде, топ аққудың ортасына ұшып келген қара бүркіттей он алты қанат, шымқай қара қой жүнінен бастырған сұсты қара орда ерекше көзге түседі. Шаңырағына байланған Арғын руының көз таңбасы салынған сала құлаш құйрықты қара жалау... Қара орданың түрі тым сұсты, бүкіл Арғын руының айбары тәрізді... Өліктің бас жағында баласы қаза болғаннан бері шабылған қурай тәрізді кеуіп, қаусап қалған Қотан жырау, қобызын күңіреніп көзінен жасы парлап, даусы шығар-шықпас болып сарнайды... Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай... Жырау сыбырлай зарлайды:

«Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!

Сексен асып таяғанда тоқсанға

Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!

Адасқанын жолға салдың бұл ноғайлы ұлының!

Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрыдың

Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!»

Жалғыз ұлынан айрылған қарт жырау ұзақ сарнады. Біресе өзі тоқтап, кәрі қобызын аңыратты. Әлден уақытта қарт жырау «Аһ» ұрып эзер тоқтады», – деп жазушы аяулы арысынан айрылған елдің, белгілі биінен

айрылған қазақтың игі жақсыларының, көкірегі қайғыдан қарс айрылған жыраудың бейнесін, осы арқылы жалпы қазақ халқының өлікті құрметтеу дәстүрін сөзбен, іс-қимылмен, психологиялық толғаныспен шебер бейнелейді [103, 84-87 бб.].

Мұндай оқиғадан кейін Арғын руы Әбілқайыр ханның Ақжол бидің құнына Қыпшақтан үш жігіттің басын ал дегеніне көнбей, Қобыландының өзін сұрады. Хан Қобыландыны бере алмады. Бұған келіспеген Жәнібек пен Керей Арғын, Тарақты, Керей, Найман, Қоңырат, Уақ руларының біраз ауылын ертіп, Моғолстанға қарай көшті. Көшпестен үш күн бұрын қазақтың сол кездегі ардақты батырлары мен билері Қобыланды батырға келіп, оның да ата қонысы Торғайға көшуін талап еткен еді. Қайсар батыр Әбілқайыр ханның сөзіне еріп, ашу сезімін билей алмай, халқына қарабет болғанын кеш аңғарып, енді ел-жұртынан алыс кетпекке бел буады. Қазақ руларының үдере көшкенін естіп, хан Ордасына қарай шапқан батыр өз ісінің кесірінен қазақ ауылдарының іргесі сөгілгенін көріп, құлазып тұрғанда төбе басынан Гүлбаһрам-Патшайым сұлуды көреді де оған Ақжол биді де өлтірген, Саян батырды да өлтіртпек болған себебі өзіне ғашықтығы екенін жеткізеді, дегенмен жас сұлу оның бұл тілегіне келіспейтінін айтады. Бұл оқиғаны естіген Әбілқайыр хан Қара Қыпшақ Қобыландыға Гүлбаһрам-Патшайымды қоспақ болғанда, батырдың көшіп бара жатқанын, ал қызының қашып кеткенін естиді.

Қазақ руларының арасына үлкен іріткі салған бұл оқиғаның соңы Әбілқайыр хан әскерінің қолына түскен Қобыланды батырды Саян батыр мен Гүлбаһрам-Патшайымның құтқарып, екі батырдың бір-бірін кешіруімен аяқталады.

Қобыланды батыр мен әйгілі би Ақжолдың (Дайырқожа) арасындағы қанды оқиғаға себепші болған қақтығысты зерттеуші Қ.Салғараұлы былай суреттейді: «Тоқсандағы Қотанның (Құтан, Қыдан, Қодан) таным зердесі жоғары тұр. Үміт еткен ұлына сыбырлап, қайғы жұтып, қан жылаған қарт баласының өлі денесін айнала жүріп, күйіне зарлайды, бірақ баласын мерт қылған Қобыландыны қарғамайды. Себебі, заманының ахуалын тамыршыдай тап басып, танып отырған дана қарт анық айыптының кім екенін біледі. Ел жақсысын бір-біріне айдап салып, атыстырып-шабыстырып отырған аяр саясаттың залалын өз ғұмырында талай көрген зерделі ақын ұлының соның қармағына ілігіп, Қобыландыға жауыққанына қазалана аң ұрады. «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным», – деп қайталай қақсап, қамыға зарлаған Қотан қарттың көмейіндегі жауығар дұшпаның, ұстасар жауың Қара Қыпшақ Қобыланды ма еді ғой қайтейін» деген өкінішті, өксікті сезесің. Соңынан жыраудың парасат-пайымына тәнті боласың. Кәрі тарихқа қайта үңілесің. Сонда Керей мен Жәнібектің Ақжол бидің жыртысын жыртып, Әбілқайырмен сол үшін келіспегенін, мұның жәй сыныққа сылтау екенін аңғарасың». Бұл оқиға тарих сахнасында ұдайы болып тұратын келіспеушіліктердің кесірі абзал азаматтарды да құрбандыққа шалатынын көрсетеді. Себебі фольклортанушы-ғалым Ә.Қоңыратбаевтың

пікірінше, Қобыланды Әбілқайыр ханның екі төбе биінің бірі болған, ал философия ғылымдарының докторы А.Тайжанов Қобыланды батырды «Ұлы Батыр, Жеке батыр» деп атайды. Тарихшы Қ.Салғараұлы өзінің «Қазақтар» атты роман-эссесінде Қобыланды батырға қатысты ойын әрі қарай тарқатады: «...Қобыландының Дайырқожаны өлтіруі – елдің екіге айрылуының себебі емес, тек желеуі, ал елдің екіге айрылуының тарихи шындығы басқада. Есен Бұғының Керей мен Жәнібек сұлтандарға Шу өңірінен шұрайлы жерді сайлап беруінде терістік шығыстан еміне енген ойраттар мен оңтүстік-батыстан көзінің сұғын қадаған Ақсақ Темірдің шөбересі Әбу Саид мырзаға арқа сүйеген өз ағасы Жүніске қарсы күресте өзбек жауынгер жігіттерін қалқан етемін деген мақсаты, ізгі үміті жатыр», – деп жазады [139].

Жазушы халық арасына кеңінен мәлім батырлық эпосқа өзек болған Қобыланды батыр бейнесін шығармасында да өз деңгейінде сипаттап шығады. Батыр бейнесі қашан да халық жүрегінде сақталатын тұлға. Оның ерлігі – халық ерлігі. Оның ісі қашан да халқынан қолдау тауып отырған. Қазақ халқына аңыз болып тараған Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың бейнесі көркем шығармаға осылай өзек болған. Жазушы Ілияс Есенберлин өзінің жазушылық шеберлігі мен образ жасау тәсілін шебер қолдана отырып, халық батырының бейнесін толық жасап шыққан.

Халық басындағы қиын-қыстау кезеңде қол қусырып отырмай, ел басына төніп келе жатқан осы бір алапатта билікті өз қолына алып, «ұлтарақтай жер» үшін, ұлдары құл, қыздары күң болмас үшін батыр бәріне барады. «Ер етігімен су кешкен, ат ауыздығымен су ішкен» заманда халқы батырларын қолпаштап, соңынан ерген. «Жанталас» романындағы Қабанбай батырдың осындай бір іс-әрекеті былайша беріледі: «...Қаншелек адам қорқау қасқыр тәрізді, өз бойына шындап қауіп төнсе, су жүрек келеді. Қарасұр бетінің сұп-сұр боп қуарып кеткеніне қарап, бұның қорқып отырғанын Қабанбай енді білді... «Ел билеген төрелердің бәрі осындай болса, жетіскен екенбіз. Жоқ, төрелерге сенуге болмайды. Жауға қарсы халықты көтеріп, қазір дабыл қағу керек. Болат, Әбілқайыр, Сәмеке қарамағындағы руларға тезірек ат шаптырып хабар берейін», – деді ішінен Қабанбай. Қабанбай атына мініп, қала халқы жиналатын, кісі асатын дарғасы мен жұртқа хабар жаятын жаршысы бар, Қожа Ахмет Яссауи мешітінің алдындағы алаңға қарай шапты. Бағзы заманнан «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деп, бірінің алдын бірі кеспеген қазақ халқында әр нәрсенің өз орны, өз жолы, өз реті бар. Ханға, сұлтанға, төреге қара қол көтермеген. Ызалы болса да, ашуын ақылға жеңдірген Қабанбай батыр жайы романда былайша келтірілген. «Кенет Қабанбай қолындағы найзасымен оны отырған жерінде жайратып тастағысы келіп кетті. Бірақ, ел басына күн туғалы жатқанда төре тұқымын өлтіріп, тағы у-шу шығару...». Не нәрсенің де байыбына барып, ақылмен ойлар батыр керек кезінде шешен, қажет болса, басшы болған. «... Ол мінбеге шығысыменен Қабанбай батыр:

– Ал, халайық! Келе жатқан осал жау емес, – деді. – Елімізді, жерімізді сақтап қалу үшін бізден жүректілік табылар, тек бірлік керек. Түркістанды жауға берсеңдер, қазақ елінің шаңырағы құлап түскені. Жас деп қырын қарамаңдар, еріңіздер мына Елшібек ердің соңынан! Талаптының алдынан нұр жауар. Ел бастаймын деген батырдан қашанда батылдық табылады!». Осы жолдардан қашанда сөзі мен ісінде алшақтық табылмаған Қабанбай сынды батырымыздың қиын жерде қисынын таба білгенін көреміз. «Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен» жерін, елін қорғаған, атамекенінің талан-таражға түскенін қаламас батыр жауға қаймықпастан қарсы шапқан. Елі үшін қызмет еткен ұлын халқы да еш уақытта ұмытпаған. Оның ізгі істерін ілтипатпен еске алған.

Біз романдағы Қабанбай батыр мен тарихтағы Қабанбайдың арасында алшақтық жоқ екенін мына мәліметтен байқауымызға болады. «Қожағұлұлы Қабанбай (1703-1781) – жоңғар басқыншыларына қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі, қазақтың біріккен қолының Бас қолбасшысы, жекпе-жекте жеңіліп көрмеген халық қаһарманы. Шыққан тегі – Орта жүздің найман тайпасының Қаракерей руынан, ел азаттығы жолында күрескен киелі батырлар әулетінен. Оның атасы Мәмбет те, әкесі Қожағұл да, Қожағұлдың әкесі Күшік те өз аты шыққан батырлары болған. Ел аузындағы әңгімелер дерегіне қарағанда, Күшік батыр Еңсегей бойлы Ер Есімнің Ташкентті алатын соғысына қатысып, сол Тұрсын хан өлген жылы жамбасына улы найзаның ұшы тиіп, 25 жасында қайтыс болады [105, 153-154 бб.].

Қабанбай батыр әйгілі «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі айтулы ірі шайқастардың бәріне қатысқан. «Хан батыры», «Дарабоз» деген атақтарға ие болған. Сан рет шайқас алдындағы жекпе-жекке шығып, бәрінде жаудың үміткер батырларын жер жастандырып, жауынгерлерін жеңіске рухтандырып отырған. Халқы оны «Қаракерей Қабанбай» деп аруақ тұтып, есімін жырға бөлеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Абылай хан дәуіріндегі қазақтың ең соңғы әскери қақтығысы – 1770 жылғы қазақ-қырғыз соғысы. Бұл – осы соғысқа қатысқан Қабанбай батырдың да ерлік жолының соңғы белесі.

Қазақтай айбынды елдің қыздары да ерлерінен кем болмаған. Ел басына күн туғанда тас түйіндей дайын болған. Ерлерін қолтықтан демеп, жылы сөзбен жебеген. Романдағы Гауһар қыз бейнесі ерлерден кем соқпайды. Ол сын сағаты туғанда ерлерше қимылдап, жоңғар қолына түскен сәтінде жақ ашпауынан көреміз. Әуелі Гауһар қызды Қабанбай батыр айналасынан көреміз. Алып денелі Қабанбай атына қарай аяндады. Қабанбай атына мінген соң ғана қыздың жүзіне дұрыстап қарады. Қыз екі көзі жаудырап, Қабанбайды қимаған адамдай мөлдіреп тұр.

– Рахмет, құрбым, – деді Қабанбай, жүрегі кенет дүрсілдеп, – айдын көлдің аққуы аттандырды ғой, жолым болады екен!

Қыз әлі жаудырай қарап тұр.

– Айтқаныңыз келсін!

– Қош бол, қарындасым!.. – Қабанбай атының басын тежей қалды, – кездесе алмай қалсам, ең болмаса біліп кетейін, атың кім, қарындасым?

– Атым Гәуһар... Бәсентин Малайсары батырдың қарындасымын, – қыз бұл жолы сүйріктей әппақ саусақтарын ұсынды. – Алла сау-сәламат көрісуге жазсын!

– Айтқаның келсін, қарындасым! Қош бол!

– Қош болыңыз!

Қабанбай Көкдауылын тебініп қап, «Гәуһар... Гәуһар!..» деп күбірлей солтүстікке қарай жөнөп берді. Ұзап бара жатып, артына бұрылып қарады. Қыз әлі орнында тұр екен. Ол ақ орамалын алып, жігітке «сау қайтыңыз» деп екі-үш рет бұлғады.

– Гәуһар десе Гәуһар-ақ екен! – деді Қабанбай, атының борбайына қамшыны басып жіберіп» [33].

Халық арасында Қаракерей Қабанбай батыр жөнінде аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте көп. Солардың ең көрнектісі және көп тарағаны «Қаракерей Қабанбай батыр жыры. Бұл жырдың негізгі оқиғалары Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» романына негіз болған, жазушы Қабанбайдың батырлық ғұмырындағы тарихи мәні жоғары оқиғаларды, Арқауылмен, Әтеке жырықпен, Қарабекпен жекпе-жектерін суреттейтін тұстарына ерекше көрік береді. Сонымен қатар Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен тарихи аңыздардың желісіне сүйенсек, батырдың есімі Ерасыл – Избасар – Қабан – Қабанбай – Дарабоз болып өзгерген және әрқайсысының шығу тегі әр түрлі тарихи оқиғамен байланысты болып отырған. Ал Қ.Жұмаділов өзінің тарихи шығармасын Қабанбай батырдың Абылай хан берген «Дарабоз» есімімен атаған. Бұған керісінше тарихи құжаттарда Қабанбай батырдың 1740-1762 жылдардағы өмірі ғана көрінеді. Бұл кезде оның есімі ел арасының бітімгершілігінде жүрген дана, би ретінде айтылады. «Дарабоз» романында Қабанбай батыр бейнесі асқақ шыққан. Жоңғарларға қарсы азаттық соғысынан батырдың жеңіспен қазақ жеріне оралған кездегі батырдың жан толқынысы мен көңіл қуанышын жазушы: «Қабанбай бір топ батырлар қоршауында, басқалардан оқ бойы алда келе жатқан-ды. Мерейі үстем, көңілі көтеріңкі. ...Өмірінде талай жорықтардан олжалы оралып жүрсе де, өзін дәл осы жолғыдай бақытты сезініп көрген емес... оның көз алдында ұрыстан қалжыраған қазақ даласы да дәл қазір төрт құбыласы түгенделіп, төрт пұшпағын төрт тарапқа жіберіп, еркін тыныстап жатқан батыр сияқтанды», - деп бейнелейді. Бұл жерде жазушы елі, жері үшін жанын аямаған қазақ батыры мен дархан қазақ даласының арасына теңдік белгісін қойып, батырын қару қылса, даласын дана етіп әсірелейді [109, 415-б.]. Батыр бейнесін жасауға автор әр қырынан келеді, Қабанбай ауырып, бәбішесімен қоштасқандай болғанда бәйбішесі Майсары батырдың қарындасы Ханбибі: «Тағдыр бізге Қабанбайдай батырдың қосағы болуды жазса, одан артық құдайдан тілейтініміз не? Қол бастап жауға аттанғаның – қуаныш болмап па еді біз үшін?! Сен – отбасына ғана пана емес, иісі қазаққа қорған болған адамсың... Бізге сенің алыстағы айбының, басымызға

қондырған бағың да жетеді!» – деп батырын ұлықтаса (383-бет), өз батыры Өтекенің кегін алу үшін Қабанбайды ауырып жатқан жерінде мұқалтуға келген қырғыздардың арасындағы егде адамының Қабанбайдың ат үстінде тұрғанын көргенде:

– Мәссаған, мынау Қабанбай батыр ғой! Енді соғысуда мән жоқ. Батырдың аяғына жығылып кешірім сұрайық! – деген сөзі батырдың аруақты айбынын, қажырлы қайратын, қаһарын көрсетеді [140, 401-б.].

Ал қазақтың қас батырларының бірі Бөгенбай бейнесі «Жанталас» романында кездеседі: «... Сол дүрліккеннің бірі Арқадан бес жүз сарбазбен келген Бөгенбай батыр еді. ...Әбілқайырдың бұл кезде сонау Жайық бойында жорықта жүргенінен хабардар Бөгенбай ғана қызуын баса алмаған. «Әбілқайыр үлгере алмайды, Хиуа жолына біз жақынбыз!» деп Бөгенбай ханға келіп жорыққа шығуын өтінген. Бірақ Әбілқайырға өкпелі хан көнбеген. Ашуға мінген Бөгенбай өзінің бес жүз жігітіне атқа қонуға бұйырған. ...Ұрыс біткеннен кейін, Бөгенбай жігіттерімен Кіші жүз еліне қонаққа барған, Бөгенбайдың батырлығына риза болған Әбілқайыр және бұл секілді батырды өз жағында ұстауды жөн көріп, Сақыпжамалды Бөгенбайға қосты». Біз осы жолдардан қорқу білмес қазақ батыры Бөгенбайдың көзсіз ерлігіне куә боламыз. Қызын қараға бермес хан тұқымының қарындасын батырға қосуы бұл да ел айбаты ерлеріміздің абыройын көрсетеді. Ел тағдыры сынға түскен сол заманда ісімен ғана емес сөзімен де қалың қазақты мойындата білген батырдың бейнесі былайша көрінеді:

«...Жылан мен мысық арбасуындай, Ақ Орда ішін бір суық ызғар биледі. Ашулы Барақ тағы сөйлемек болып келе жатыр еді, бағанадан бері жұмған аузын ашпай отырған Бөгенбай жартас үстіне қонған бүркіттей қомданып саңқ ете қалды...

...Бөгенбай ат арқасына ерте қонған батыр еді. Осыдан он бес жыл бұрын өзі Үргеніш жақта жорықта жүргенде, жоңғардың бір аламан жасағы ауылын шауып, қатын-баласын найзалап өлтіріп кеткен. Содан бері Бөгенбай ер үстінен түскен емес. Еліміздің жат жауларыменен сан айкасты. Және үнемі жеңіп жүрді. Бұл күнде атағы алты алашқа аян болып, даңқының көтерілгені соншалық, тіпті бұл істемеген ерлікті де қазақ бұған таңды. Бөгенбай аңызға айналды. Халқының осыншама құрметі мен өзінің жеке басының батырлығы арқасында, ол жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ елінің жауына қарсы жалау етіп көтерген көсемдерінің бірі болды, қандай хан болсын, сұлтан болсын Бөгенбаймен ақылдаспай майданға шықпайтын күйге жеткен.

– Сөйле десеңдер сөйлелік, – деді Бөгенбай ішке тұнған ызасы мен уайымын әзер басып, – Біз хан емеспіз халықты билейтін. Ал халықтың қаны төгілетін жерде жалғыз ғана хандар сөйлеп қоймаса керек-ті. Маған салсаңдар, орыс бекіністерінің маңында жұртқа қауіпсіздеу екені рас. Сол себептен де жоңғар сойылынан пана іздеген көп ауыл, орыс шекарасына таяу көшіп барды емес пе? Әрине, ол арада қара халықтың басына бәлендей жақсылық орнап жатқан жоқ. Сөйтсе де халық деген Сейхұндариядағы

балық тәрізді. Қаупі аздау тереңдікті іздейді. Орыс шекарасына да сол үшін таяу қонып жатыр. Ол енді Бараққа қарады. – Ел мына сенің жақындарыңнан алыстау жерде түтінін түтетіп, малын бағып, асын тыныш ішкісі келеді» [103].

Қазақтың қай батыры, жырауы, шешені болсын ел басына күн туғанда бес қаруын асынып тірек болса, шешімі жоқ таласы көп дауда би де бола алады. Олардың дәлелді сөзіне хан да, сұлтан да құлақ асқан. Біз де Бөгенбай батырдың парасаттылығын, терең ойлылығын, жарғақ құлағы жастыққа тимей, ер үстінен түспей елінің жай-күйін ойлағанын көреміз. Халқы өз ұлдарын ұмытқан емес. Бойындағы үрейін қуар, қажыр-қайрат, батылдық шақырар тұстарда ұранға айналдырған, асылына теңеп мадақтаған.

«...Енді көп арасынан:

– Уа пәле, жігіт болсаң Малайсарыдай бол!

– Япырмай, Қаракесек Қапан қандай мерген еді!

– Уа, Бөгенбай батырға кім жетсін! Алты алаштың айдары ғой».

Алашының айдарына теңеген батырының жан қиярлық ерлігін елі де жадында сақтаған. Сонау заманнан көмескіленбей, бүгінгі күнге де жеткен. Біз халық аузындағы Бөгенбай батыр мен тарихтағы Бөгенбайдың арасында алшақтық жоқ екенін мына мәліметтен байқаймыз.

Бөгенбай Қожекеұлы – батыр қолбасы. Орта жүздегі арғынның Қараман атасынан. Бөгенбай арғын-қыпшақ қолын, кейін Кіші жүз қазақтары мен ноғай әскерін басқарған. Маңғыстау аймағы, Жайықтың шығыс жағалауы, Ойыл, Жем, Сағыз өзендері бойы мен Түркістан, Шу, Жетісу, Аягөз өңіріндегі т.б. шайқастарға қатысып, қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарын, Алатау қырғыздарын жоңғар, қалмақ шабуылынан қорғауда ерлігімен танылған. Архив құжаттарында Бөгенбайдың әлеуметтік-экономикалық мәселелерге де араласқаны туралы дерек келтіріледі. 1748 жылы 20 маусымда Ор қамалында А.Тевкелевпен бірге қазақтардан Жәнібек тархан, оның баласы Жауқашар, Бөгенбай батыр және тағы алты адам арасында қазақ-орыс өзара қарым-қатынасы жөнінде құжат қабылданды. Бұл құжатта Бөгенбай батыр Жәнібек тарханның сенімді адамы әрі орынбасары ретінде «бригадир Тевкелевпен бірге тең дәрежеде» болғаны көрсетіледі. Бөгенбай 1759 жылы жазда Маңғыстау аймағын түркімен басқыншыларынан тазартып, жеңіске жеткен соғыста ауыр жараланып, сарбаздары найзаға салып әкеле жатқан жолында қаза табады [103, 238-б.].

«Жанталас» романында жас та болса, бас бола білген Елшібек батыр қажырлы қайратымен, табандылығымен, қайсарлығымен Қабанбай батырдың күллі халықты, қаланы сеніп тапсыру ісінде, сол жолдағы жанталаста көрінеді. «Жұртты қақ жарып, жолбарыс мүшелі, нар кеуделі, жиырма бестер шамасындағы ақсары жігіт алға қарай ұмтылды. Бұл Шыршық өзені бойынан Түркістандағы нағашысының үйіне келіп жатқан Сіргелі руының «бала балуан» атанған Елшібек атты батыр жігіті еді.

...Елшібек батыр басқарған қала халқы нар тәуекелге бел буып қаланы қорғап бақты. Күн ауа бие сауымындай ғана мезгіл көзінің шырымын алуға

мұршасы жеткен Елшібек ат үстінен түсуге де уақыты болған жоқ. Бүкіл құдық біткеннің бәрін құм басты. Енді тұрғын жұрт пен әскер шөлден қырылуға айналды. Сонда ғана барып Елшібек батыр қаланы беруге мәжбүр болды». Осылайша бар мүмкіндігінше Елшібек батыр бел шешпей, қырағылықпен қаланы қорғайды. Оны халқы да қолдап, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарады. Ол қай жерде де «жеңілдім» деп жасымай, жеңіске ұмтылады. «Түркістанды тастап кеткен Елшібек батыр, түнде қамыс арасында тығылып жатып, күндіз жүріп, үш күн дегенде серіктерімен осы Сауран бекінісіне әзер жеткен. ...Бұл маңайға әйгілі Елшібек батырдың келгеніне олар қуанып қалды. Бір дауыстан бәрі шаһарды қорғау жұмысын Елшібекке тапсырды. Батыр бірден жауға тойтарыс беру жабдығына кірісті». Елшібек батыр халықты алдағы жайларға дайындап, тас түйін болып, өте ақылды басшы бола біледі. Басшысынан баласына дейін батыр қазақ халқы қашанда кеудесін жауға бастырмаған, намысын таптатпаған. Бабасының ақ жолын ұстанған ұлдары ел үшін жанқиярлық ерлікке барып, бастарын бәйгеге тіккен, ата жолын жалғастырған. «Жанталас» романында бұл сөзімізге мына жолдар дәлел бола алғандай.

«... Бір кезде осы бекініс үстінде тас мүсін тәрізді күзетте Орақ батыр тұрған. Содан жүз елу жыл кейін, құл мен күннен туған, жалаңтөс батырлар Қияқ пен Тұяққа кезек келген. Қазір қорған үстінде осы қос батырдың ұрпағы, алпамсадай алып денелі, құрыштай берік Науан ұста тұр.

...Күзетте тұрған Науан ұстаның қасына Елшібек батыр мен Бұқар жырау келді.

– Барсындар ма, өрендерім! – Бұқар сүйсінгендей барлық жұртты көзімен бір шолып өтті де Науанға бұрылды. – Арғы аталарың Қияқ пен Тұяқ батырлардың ерлігіне қанық едім, өз ерлігіңді көзіммен көргелі, шыбын жанымды шүберекке байлап, әдейі іздеп келдім, арысым...». Осылайша халқы да жауға қасқая қараған батырларының жанына жалау болған, қолынан келген көмегін аямай, қасынан табылған. Ерлікке шақырар, көңілін марқайтар жырларымен рухтандырған. «Ал кеше жырау, Науан ұстаның тілегі бойынша, Сауран бекінісін өткен заманда қалай қорғағанын жыр еткенде, жұрт халықтан шыққан Қияқ пен Тұяқ батырлардың қимылын құныға тыңдаған». Сөздің қасиетін ұғар халқын жырау осылайша жігерлендіреді, қайраттандырады. Бұқар жырау елі үшін көпе-көрнеу өлімге басын байлаған ер ұлдарының сол бір хикаясын майын тамыза әңгімелейді. «...Тәуекел Қияқ батырға өмір бойы борышты да еді. Сөйткен қос батыр енді хан алдында айыпты боп, кісендеулі тұр. ... Осындай ұлы жорықтың алдында Қияқ пен Тұяқ секілді халықтың сүйікті батырларын біржола құртып жіберуге Тәуекелдің де көңілі дауаламаған. ...Ханның Бұқарға аттанбауына себеп болған Қияқ пен Тұяқ батырлардың және олардың соңынан ерген жұрттың қылығы еді» [103, 136-б.].

Романды оқи отырып, елі үшін отқа да, суға түсуге даяр ұлдарының жеке басының жайын ойламай, жанынан безгенін көресің. Бар ғұмыры ат үстінде өткен, сол бір жаугершілік замандағы халық ұлдарының өз пайдасы

үшін бақай есепке бармаған халқына деген адалдығына тәнті боласың. Қияқ батыр жайындағы мына бір оқиға осыған мысал бола алғандай.

«... Орнынан сүйретіле тұрып, Тәуекел жігіттің бетіндегі шынжыр торды ашты. Қияқ батыр екен.

– Сені алып кетуге келдік, – деді ол кезеріп кеткен ернін әзер қимылдатып, – жат жерден тезірек кетуің керек...

– Басқа елге тиме, өз басыңа өзің жетесің деп едің, Қияқ батыр, айтқаның келді», - деді Тәуекел. Сосын ол да Қияқ батырдың үстіне құлап түсті. Дәл сол сәтте Қияқ батыр да ақырғы рет ышқынып, демін бір алды да, о дүниеге жүре берді. Сөйтіп бір күнде, бір мезетте туған екі батыр бір күнде, бір мезетте о дүниеге сапар шекті. ... Ал сол ханмен бірге өмір сүрген, құлдан шыққан Қияқ батыр, елі-жері үшін үнемі жорықта жүріп, елуден асқанша бұл дүниенің рахатын көре алмай кетті».

Романдағы келесі бір күрделі тұлға – Батыр Баян. «Жанталаста» Бұқардың тарихи тақырыптағы әңгіме-дүкенінен басқа кірме новеллалардың ең көріктісі Батыр Баянға қатысты. Хикаяның басты идеясы бұл жолы Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баяндай» інжу-маржан поэмасымен сабақтасады. «...Ал бұл жеткен – бар болғаны үш мың жауынгері бар Батыр Баян еді. Ол Іле бойында бұрын да қалмақпен сан айқасқан, сан жеңген, жау жағына бұрыннан белгілі батыр. Ақбоз атын қол алдында көсілдіре салып келе жатқан жігітті көргенде жоңғарлар «Батыр Баян» деп шу ете түсті» [103, 10-б.]. Жоңғарларға үрей тудырған аты алты алашқа аян батыр атына заты сай ер болған. Қазақ жерінің қай шетін жау шалса, сонда табылар ол халқының бағына туған ер. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен жерін, атамекенін сақтаған сол бір арпалыста өзінің жанкешті әрекетімен көрінер Батыр Баян романның үшінші бөлімінде екі-үш эпизод үстінде көрінсе де, жарқын бейнесі есте қаларлық. Біз Баянның көзсіз ерлігінен оның үлкен отаншылдық және намысшылдық сезімінің куәсі боламыз. Батыр Баян хикаясы ел намысын жібермеу ердің бас борышы дегізетін әруақты пафосынан нәр алады. Батыр Баян қалмаққа қашқан інісі мен ғашығына садақ тартады. Бірге туған інісі мен ғашығын қиып түсіреді. Осы ісі жүрегіне күйік болып қадалады. Қан майданнан ажал іздеп, ақыры оған кезігеді. Трагедия Батыр Баян бейнесін асқақтата түседі. Ел мүддесін бәрінен жоғары қоятын Баян ұлт тілегін жеке басының құлқынына айырбастайтын уақ кісі емес. Баян оғы – намыссыздыққа, ел мүддесін аяққа басқандыққа төзбейтін ыза-назаның оғы еді.

«Жанталас» романында жазушы батырлар бейнесін барлық жағынан сипаттап көрсете отырып, олардың мінез-құлқын, батырлық характерлерін ашуға мән берген. Романда Қияқ батыр қасынан Тұяқ батырдың да жанкештілігімен, ел тәуелсіздігі, тыныштығы жолындағы ерлік істерімен көреміз. «Есім Әбдірахманға жәрдем ретінде бес мың қазақ әскерін жіберуді ұйғарды. Ол бұл әскерді Тұяқ батырға басқартпақ болды». Осыншама әскер сеніп тапсырылған Тұяқ батыр әр кез халықтың жоқшысы бола білді, жанынан баз кешіп осы жолда өмірін өткерді.

Жер, халық тағдыры сынға түскен сол бір жанталаста ел намысын жібермеген қазақтың нар тұлғалы ұлдарының іс-әрекеті, ерлік істері романда айшықты, әсерлі суреттеледі. Сол уақыттағы беделі ханнан асып түсер, бір сөзді, ер жүректі Кенесары, Ағыбай, Сейтен, Байтабын, Наурызбай, Жанайдар батырлардың Отан, атамекен үшін жанқиярлық ерлікке барғаны жан-жақты, жазушы тілімен түсінікті жеткізілген. «Ер етігімен су кешкен, ат ауыздығымен су ішкен» заманда халқы қолпаштап, соңынан ерген батырлардың «Қаһар» романындағы көркем бейнелеріне назар аударайық.

Романдағы Кенесарыдан кейінгі басты рольді Наурызбай иеленеді. «Дәл осы кезде бұлардың жанына Наурызбай келді. Бұл жиырма екіге жаңа шыққан келбетті жігіт. Бір әке, бір шешеден туса да, бітімі Кенесарыға мүлдем ұқсамайды. Сұңғақ бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей құлаш жауырын, тіп-тік келген, ат жақты, екі бетінен қаны тамған аққұба түсті... Басында қызыл барқытпен тыстаған құндыз бөркі, үстінде құйыршықтары мен тырнақты аяқтары салбыраған қара қасқа күзен ішік. Ішігінің жағасына, жеңіне, шетіне қара қоңыр құндыз ұстаған. Беліндегі күміс белбеуіне былғары қынды селебе таққан. Наурызбай ұрысқа да осы киімімен шығатын. Білегіне дейін сыбанып түріп алған оң қолында бауыры қорғасын, бесбатпан зілдей ауыр қара найзасын тудай көтере ұстап, астындағы сарғылт қылшықты ақ боз атын ойнақтата «Абылайлап!» шапқанда, жан қарсы келе алмайтын. Және зілдей қара найзамен ешкімді қос қолдап шаншып көрген емес. Оң қолында төрт жігіттің күші бар дейтін жұрт. Наурызбай асқан найзагер, заманында бұл соғыс қаруынан өзіне парапар келетін жан кездестірмеген. Және жауға шапқанда қабағы қарс жабылып, жүзінде ерекше қаһар пайда болатын. Ал жайшылықта Наурызбайдан ақ жарқын жан жоқ. Ол мұндайда әрі әнші, әрі әзілқой. Ал қазір Наурызбайдың қалың қабағынан қынжылған рең байқалады. Көзі тереңдей, қас-қабағы кіртіе қалған», – деп жазушы суреттеген Наурызбай романда ел бірлігі, дұшпандармен ұрыс жолындағы Кенесары сұлтанның, кейінгі ханның көмекшісі, сүйеніші бола білген. «Наурызбай Кенесарының оң қолы, оң көзі – онсыз ол жарты жан емес пе?». Шығармадағы осы бір ғана сөйлемнен-ақ Наурызбайдың қадір-қасиетінің қаншалықты биік дәрежеде екенін көре аламыз [103].

«Қаһар» романында суреттелген батырлардың бірі Құттымбет (Құтпанбет) ұлы Наурызбай (1706-1781) – жоңғар басқыншыларына қарсы күресте аты шыққан атақты батырлардың бірі, белгілі қолбасы. Шыққан тегі – Ұлы жүздің Шапырашты тайпасының Асыл руынан. Мекені Алматы қаласы маңындағы Жалпақтас, Серіктас деген жерлер. Оның нар тұлғалы алып денесіне қарап халық жадында «торы ала тұлпарлы, түйе тұрпатты» батыр бейнесінде есінде қалған. Наурызбай өмірі жоңғарларға қарсы күресте өтеді. Ол атақты Аңырақай шайқасына қатысып, жиырма үш жасында қалмақ батырлары Шамалхан мен Қаскелеңді жекпе-жекте өлтіріп, батыр атанады. Қол бастап талай шайқасқа қатысқан Наурызбай батыр 1750-52 жылдары Бәсентиін Малайсары, Қыстық Малай, Шапырашты Қасқары батырлармен бірге тізе қоса қимылдап, қазақ қолының жеңісті жолын

жалғастырып, жоңғарларды Тұрпаннан асыра қуып тастайды [105, 161-162 бб.].

Романдағы көркем бейнеленген батырлардың бірі де бірегейі – Шұбыртпалы Ағыбай (1802-1885) – Кенесары Қасымовтың Ресей отаршылығына көтеріліс басшыларының бірі, қолбасшы. Жорықта жолы болғыштығы үшін «Ақжолтай батыр» атанған. «Қаһар» романында Ағыбай батыр жөнінде мол дерек келтіріледі. «Шұбыртпалы Ағыбай Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабақ қара сұр, шүңірек көз кісі. Қолдары бақандай ұзын, саусақтары анау-мынау адамды маңдайынан бір шерткенде үнсіз қатыратындай салалы, жұп-жуан. Сақал-мұрттан ада дерлік, тек иек астында селдір ғана сақалсымақ бірдеңе бар. Құрдасы Кенесарыдан бастап үзеңгілес серіктерінің бәрі оны «көсе» деп атайды. Сырт бейнесі ызбарлы, бір көрінгеннен-ақ күш иесі екені танылады. ...Белінде тізесіне тиетін қайқы қара қылыш пен қап-қара болат семсер. Тек арқасына үнемі таңулы жүретін болат қалқаны ғана бозғылт... Үсті-басы қара қоңыр, темір тор сауытты Ағыбайдың түсі орасан суық, сонау шүңет көздер қайтпас қайсарлық, таусылмас қайрат отындай жанады. Қандай жүректі жан болса да, Ағыбайды алғаш көргенінде алпамсадай ызбарлы түрінен сескенбей қалған емес. Ал әлдеқалай түнде кездескен адам, ертегінің дәуін көргендей жүрегі жарылып кете жаздайтын. Оның есінде батыр түн ұйқысынан шошытып оятар бір құбыжық секілді өмірбақи қалатын... Жастайынан жетімдік пен жоқшылықты көп көрген Ағыбай уақыт өте келе жауларын да, жақындарын да өз ерлігіне тәнті етеді. Бизанов полкіне қарсы жасаққа мыңбасы сайланған Наурызбай батырға ақылшы болуы соның дәлелі.

Шығармада тартымды да нанымды суреттелген образдардың бірі – Жоламан батыр бейнесі. ...Ана төбе үстіне жиналған қарттардың ішіндегі қапсағай денелі, қара сақалды, орта жасқа келіп қалған тұлғалы кісі дегірісіз отыр. Құбыла жаққа қадалып қалған. Оның үстінде темір торлы шолақ сауыт. Басында темір тор далбағай. Сауытының жеңі шынтағына ғана жетеді. Білегін ішіне киген көк барқыт кең балақ шалбар. Аяғында өкшесі мен балағын күмістеген кең қонышты саптама етік. Сауытын ышқырланып алған. Күміс белбеуінде жез сағалы, қынына алтын жалатқан көк семсер. Сол қолының шынтағына ілген болат қалқан: Қазір қауыпсыз бір тыныштық шақ болғандықтан шетіне зер ұстаған көк барқыт шапанын иығына жамыла салған... Осы бір сұсты адамның айбынды түрінде қазір бір үлкен қобалжу бар. Әлсіз арман көңілін ұйтқытып күңгірт жүзіне тап-тап бергендей.

Бұл – осы көптің қолбасшысы, Табын руының биі, мың жылқы айдаған сұлтан Тіленші ұлы Жоламан батыр еді. Тіленші ұлы Жоламанның қазақ халқының ХІХ ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі, халық батыры, Кіші жүз құрамындағы Табын руынан шыққандығы, Кенесары жасағымен бірігіп, отаршыл саясатқа қарсы күрес жүргізгені, «халық кегіне

суарылған ақ семсер жүзі мұқалмайынша бетімнен қайтпаспын» дейтін сөзге беріктігі туралы жазушы «Қаһар» романында шынайы суреттеген.

«Қаһар» романында жас батыр Байтабын туралы Жоламан батырдың «үлкен апасынан туған Кіші жүздің Есентемір руындағы жалғыз жиені еді. Жанындай жақсы көретін, әйтсе де ел қамын ойлаған Жоламан, қиян-қыстау қатерлі нартәуекел іске көбінесе Байтабынды жұмсайтын. Өйткені Байтабын шексіз батыр, епті, айлакер» деген дерек берілген. Сондай-ақ романда Байтабын – Ақбөкен оқиғасы да бейнелі суреттеледі. Ақбөкен де Табын руының бір момын адамының қызы. Жастайынан атқа шауып, атын бәйгеге қосқан еркек-шора қыз кейін аққудың көгілдіріндей әдемі болып өседі. Оның сұлулығын жазушы: «Ақбөкен десе ақбөкендей әдемі екен! Ат жақтылау келген ақшыл жүзінде ай сәулесі ойнап, тостағандай мөлдіреген бота көздері түпсіз тұңғиық қара судай тұна қалған. Көтеріңкі қос алмалы кеудесі сұңғақ келген, аппақ жұмыр мойнымен тұтаса көз тартады. Ақ маңдайына үкілі кәмшат бөркі, қыпша беліне мықынын оя тіккен қызыл барқыт оқа пешпен ті жарасып-ақ тұр. Әсіресе көзге түсері, белдігіне байлаған жібек жібі шешіліп кетіп, арқасынан төмен қарай жерге төгілген қою қара шашы. Мұндай да ұзын шаш болады екен-ау! Тоқпақтай болып өріліп, үзенгіден төмен ат тірсегіне дейін төңкеріле түсіп тұр... нағыз қара толқын тәрізді төгіліп жерге тиіп жатыр», - деп суреттейді. Ол өз бақыты үшін күресіп, Серғазы ханға тоқалдыққа тимес үшін ұрын келген оған қымызға күшәла қосып беріп, қашып кетеді. Жауыз хан болса, Ақбөкенді қолға түсіру үшін әкесі Жантемірді өзіне төлеңгіт етіп, ауылын көшіріп алған болатын. Ақбөкеннің сұлулығын суреттеген жазушы оның тілге шешендігін де байқатады:

– Қарағым, жол болсын, – деді Жоламан.

– Қол бастаған кемеңгер аға, – деді Ақбөкен тағы да басын иіп, – біз бір қара құзғыннан шошып ұясын тастап ұшқан әлсіз көгершін... [33, 520-527 бб.]. Жазушы Ілияс Есенберлин өзінің шығармасында адам өмірінің қилы кезеңдерін сұлу суреттей дәл бере білетін шеберлігін танытқан.

Зерттеуші С.Салқынов ««Асау–Барақ» немесе Табын тарихына кіріспе» атты еңбегінде Жоламан батырдың аталары да ел қорғаған батырлар болғандығын дәлелдейді: «Бөкенбай батыр Қарабатырұлының бел баласы Тіленші де, немересі Жоламан да қазақ халқының азаттығы жолындағы сан ғасырлық айқаста аты шыққан батырлар болған. Ал Бөкенбайдың өзі қазақ тарихында жаудан қайтпаған батыр, әрі дарынды қолбасшы, шебер мәмілегер, қараша тұрмақ хан баласына жөн сілтеп, жоба белгілеген қайраткер». Бұл Кіші жүздің табын руынан шыққан Жоламан батырдың сүйегі асыл, тегі батыр екендігін көрсетеді [141, 282-284 бб.].

«Қаһар» романында бейнеленген ержүрек ерлердің бірі Толыбайұлы Олжабай (1709-1783) – жоңғар басқыншылығына қарсы күрескен қазақтың атақты батырларының бірі. Шыққан тегі – Орта жүздің Арғын тайпасынан. Олжабайдың арғы атасы Айдабол он үш жасында би болған. Әкесі Толыбай атақты «Ақтабан шұбырындыда» босқан елді жау өтінен қорғап жүргенде оққа ұшады. Осы кезде он үшке жаңа толған Олжабай нағашысы Қаратай

батырдың қолына барып, сонда тәрбиеленеді. Оның есімі он сан Орта жүзге ұран болған. Халық жырларында «Олжабайлап» жауға шапқанның жеңбейтіні болмаған. Үрей туғызатын ұранды пайдаланып, өзгелердің де жауға «Олжабайлап» шабатын кезі болған көрінеді. Олжабай Қабанбай, Бөгенбай, Малайсары батырлармен бірге тізе қоса отырып, ата жауға қарсы талай жорыққа қатысқан. Оның ерлігінің ерекше көрінетін жері Баянауыл баурайындағы қалмақтармен болған айқасы.

Қазақ тарихында аты мәлім, тарихи тұлғасы айқындалған батырлардың бірі елі үшін жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыста аты аңызға айналған Райымбек батыр (1730-1829) – Ұлы жүздің Албан тайпасы, Алжан руынан шыққан. Райымбектің атасы Хангелді атақты батыр, ел бірлігі мен тыныштығын сақтау жолында көптеген әрекеттер жасаған қайраткер болған. Райымбек батыр он жеті жасында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте ерен ерлік көрсетіп, батыр атанады. Ол туралы жазушы: «Райымбек – тумысынан дарынды, соғыс өнеріне жас кезінен үйренген, айлакер де тәсілді батыр. Сұңғақ бойлы, ойы оралымды, өткір мінезді, қара дауыл соқса да, қабақ шытпайтын Райымбек он бесінде ат құлағында ойнаған, он алтысында орда бұзар атанған», – деп сипаттайды. 1755-1757 жылдары Абылай ханның басшылығымен жоңғар хандығын толық талқандайды [103, 426-б.].

Жоғарыда аталған батырлармен қатар романда Жәуке, Бигелді, Қошқарбай, Бұқарбай секілді ерлердің ерен істері де көрініс береді. Алайда Наурызбай, Кенесары, Иман (Амангелді Иманұлының әкесі), Жоламан, Ағыбай, Байтабындарға қарағанда көмескі. Бұл батырлардың ерлік әрекеттеріне жазушы «Қаһар» романында толық тоқталып, олардың бет-бейнелерін, мінез-құлықтарын ашып жатпайды. Тек ара-арасында ғана сөз болып отырады. Десек те, біз ол батырлардың тарихтағы орнына тоқталып кеткенді жөн санадық.

Жәуке Назарұлы (1822-1904) – Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы күрескен батыр. Орта жүз құрамындағы арғын тайпасының Төлек руынан шыққан. Жәуке жастайынан өр мінезді, намысқой, дұшпанына қатал болып өскен.

Қошқарбай Сағайұлы (1710-1758) – Жоңғар шапқыншылығы кезінде батыр атанған. Қыпшақ тайпасының Құлан руынан. Омбы архивіндегі Г.Н.Потанин мен П.П.Семенов-Тянь-Шанскийлер 1860 жылы жинаған мәліметтерде Қошқарбайдың жоңғарларды Омбы қаласы маңынан Обь өзеніне қарай ығыстырып тастағаны жайлы айтылады.

Бигелді Жошыұлы (1860-1933) – би, шешен, сынықшы. Батырлар әулетінен шыққан. Күрті, Балқаш, Бақанас, Іле өңірін жайлаған елдің әйгілі көшбасшысы.

Бұқарбай Естекбайұлы (1822-1898) – батыр, шешен. Кіші жүздің табын руынан шыққан. Әуелде ру намысын қорғап батыр атанған. Бұқарбай Кенесары көтерілісіне алғашқылардың бірі болып қатысып, 1847 жылға дейін көрнекті батырлардың қатарында аталады. Ол 1838 жылы Ақмола бекінісін алуға қатысады. 1850 жылы Бұқарбайдың жасағы Қазалы, Арал,

Қосқорған бекіністеріне шабуыл жасап, казак-орыстар мен қоқандықтарды жеңді. Өмірінің соңғы жылдарын ел ішінің тыныштығын сақтауға арнаған. Ол өзінің беделі мен ықпалын, шешендік қабілетін араздасқандарды табыстырып, дау-тартыстарды әділетті шешуге жұмсаған.

Қазақ батырлары халық қамын ойлап, ел үшін күрескендіктен, олардың есімі жалпақ қазақ еліне түгел таныс. Бұл туралы тарихшы М.Тынышпаев: «Қазақтардың кейбір руларының ата-бабалары Қырымда, Солтүстік Кавказда, Қазанда, Сібірде болған. Сондықтан Қобыланды, Ер-Көкше, Едіге, Шора, Ер-Тарғын және т.б. батырларды Қырымнан Алтайға дейін және Қазаннан Өзбекстанға дейінгі жерлерде бірдей біледі, сондай-ақ қырым татарлары, қазан татарлары, ноғайлар, башқұрттар (кейбір бөлігі), қазақтар, қарақалпақтар, өзбектердің негізгі бөлігі шамамен бірдей тайпаларда шыққан», – деп түсінік береді [142, 130-б.]. Әдебиеттегі ару – әйел – ана бейнесінің жасалуы нәзіктік пен сұлулықтың қосындысы ретінде берілетіні белгілі. Ана мен Киелілік – егіз ұғымдар. Қазақ халқының ұлттық болмысында ананы от басының қамқоршысы, елдің ұйтқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаған. Көне түркілерде Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрер киесі, қасиетті қорғаушысы деп ұққан. Ежелгі түркілер негізгі қос күшке – Көкке (оны Тәңір деп те атаған) және Жерге (Жер-Суға) сиынатын болғаны тарихтан жақсы мәлім. Сонымен бірге түріктер табынатын үшінші күш болған: «ол – үйдегі отбасы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі Ұмай», – деп жазады ғалым Н.Келімбетов [143, 30-б.]. Қазақ әйелдерінің сұлулығы мен даналығының, нәзіктігі мен батырлығының қатар жүретіні туралы жазушы ғалым Т.Жұртбай: «Ары, жаны, тәні таза әйел – ұлттың тазалығының кепілі. Анасы азбаған елдің, қызы да тозбайды», – дейді [144, 240-б.].

Зерттеуші А.Ә.Әбуталиева «Көшпенділер» трилогиясындағы кейіпкерлер бейнесін саралай келіп, әйелдер бейнесі туралы: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы екенін ескерсек, бастау көзі сонау көне фольклорда, ежелгі әдебиет үлгілерінде жатқан тарихи тақырып дәстүрі қазақ әдебиетінде 60-80-ші жылдары мол көрініс бере бастады. Тарихи романшылар Ә.Кекілбаев, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов өз шығармаларында қиын қыстау күндерде ерлермен бірге атқа қонып, елін, жерін қорғаған батыр қыздардың, бейбіт күндері бесігін тербетіп, ұрпағын өсірген аяулы аналардың бейнесін сомдаса, С.Жүнісов, З.Ақышев, Ә.Әбішевтер өздері кескіндеген бас қаһармандар ғұмыр кешкен замандағы әйелдер бейнесін сомдауға күш салды. Әйел – ана – ару бейнелері авторлық ұстанымға орай әртүрлі деңгейде кескінделді. Олар биік адамгершілік-адами қасиетімен, рухани жан әлемінің тазалығымен, шынайы махаббатына адалдығымен, ақылдылығымен, сұңғылалығымен дараланатын ... Бопай, Күнімжан, Аққозы, Жаған бике, Нұрбике, т.б. бейнелері ұлттық әдебиетіміздегі ... образдар галереясына тың, көркем бейнелердің қосылғанын айғақтаса керек», – деп пікір білдіреді [145, 23-б.].

Трилогиядағы шығыс әйелдерінің еркіндікті аңсаған арман-тілегі, мұңлы өмірі олардың өмір сүру қалпына сай нәзік те адал, қажет жерінде өршіл де өжет бола алатынын көрсетеді. Бұл ретте Қоңырқұлжаның қорлығын көрген Күмістің, адал да өжет Гауһардың, жастайынан орыс отбасында өскен Алтыншаштың, айлалы Зейнептің, батыр білекті Бопайдың бейнелері арқылы жазушы қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайын, олардың рухани жан-дүниесін кеңірек аша түседі.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы образ жасау шеберлігінің бір қыры оның әйелдер бейнесін бейнелеуде үлкен білгірлік танытқандығында деп білеміз. Өз кейіпкерлерін суреттей отырып, Ілияс Есенберлин патриархаттық қоғамда қалыптасқан әйел – отбасының ғана қазығы деген бір жақты ұғымнан асып түсіп, әйелдің ел басқарған азаматтарға көрсеткен көмегін, ел қорғаған батырларға атқа мініп ілескенін шебер суреттейді.

Жазушы қазақ тарихында батырлар бейнесін суреттеу арқылы өзінің де қаһармандығын танытты: ол халық алдындағы жазушылық, қаламгерлік парызын өтеді. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – ғасырлар қойнауына кетсе де өз мәнін жоғалтпайтын көркем туынды. Жазушы жасаған батырлар бейнесі – тарихи факті мен көркемдік сипатты бойына жинақтаған біртұтас бейнелер. Егер тарихи тұлға мінсіз, шынайы жасалса, шынайы шығады, ал бірыңғай идеализацияға ұрынса, бұл фольклорға жатады.

Трилогияда сипатталған бейнелердің көпшілігі тарихи тұлғалар болғандықтан, шығарманың құндылығы одан сайын арта түседі. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – қазақ тарихының күрделі әрі маңызды кезеңдерін суреттеуге арналғандықтан, шығармадағы тарихи тұлғалардың нанымды әрі шебер суреттелуі туындының тарихи роман жанрындағы өзіндік орнын айқындап, мәнін айшықтай түседі.

Ілияс Есенберлиннің батыл қадамы мен қарымды қаламынан шыққан танымал туындысын сөз шешенінің тарих додасына қосқан тұлпары деуге болады. Оның трилогиясында қазақ батырларының біртұтас топтамасы жасалған, батырлардың біртұтас образдарының жинағы бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездеспеген. Қазақ халқы батырларының қаһармандық бейнесін көркемдеп жасау – жазушының ерлігі. Жазушыны осы тұрғыдан келгенде нағыз патриот деп атауға болады, ол – ұлтын сүйетін ұлт жанашыры және ұлт жазушысы.

III. ТРИЛОГИЯДАҒЫ ФОЛЬКЛОР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ЖАНРЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

§1. Аңыздық, ертегілік, эпостық жанрлардың трилогиядағы танымдық-поэтикалық арналары

Халық өмірін қоғамдық арнада мейлінше толық көрсететін ауызекі поэтикалық шығармашылықтың жоғары дамуын көрсететін негізгі фольклорлық жанрлар – эпсаналар мен аңыздар, эпикалық баяндаулар, тарихи әндер мен бәйіттер фольклорлық тарихилықтың ерекше түрі болып табылады. Фольклорлық тарихилық – белгілі бір дәуірдің халықтық тарихи санасын халықтың поэтикалық шығармашылығының құралдарымен және мүмкіндіктерімен көркем бейнелеу. Фольклорлық тарихилықтың әрқилы типтері халық санасының әртүрлі жақтары мен деңгейлерін бейнелейді. Тарихи эпсаналар туралы пікірлер көп жағдайда, біріншіден, халықтық эпсаналардың жанрлық ерекшеліктерін түсінумен, екіншіден – аңыздардың, ән-эпсаналардың, ән-аңыздардың, кейде батырлық эпостардың жанрлық ерекшеліктері туралы түсініктермен анықталады. Негізінен бұл жанрлар бір жүйеге жатады, сондықтан жекелеген жанрдың ерекшелігін айқындау үшін осы жүйедегі жанрлардың жалпы қасиетін, түрлерін қарастыру керек, яғни қойылған тақырыпқа, проблемаға сәйкес эпсана жанры мен аңыз жанрының негізгі белгілерін анықтау қажет. Ертегілік емес проза жүйесіндегі ерекшеліктің бірі оның жанрлық мінездемесінің айқындалмауында.

Демек фольклордың қызметі күрделі әрі кең. Ол халықтың өткен өмірі туралы мәлімет ретінде және өткен заман ойларын қазіргі кезеңнің дүниетанымына ұластыруға көмектеседі. Сонымен қатар фольклор кейіпкерлердің мінездемесін жасауда, оны өзі өмір сүрген дәуірдің қаламымен бейнелеуге қолданылады.

Ғалымдардың пікірінше орыс ориенталистикасының шегінде туындап, қалыптасқан қазақ фольклоры туралы ғылым XIX ғасырдың ортасында нығая түсті. Мұның көрінісі Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.А.Диваев секілді қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тілін зерттеумен айналысқан ғалымдардың ғылыми еңбектерінен байқалады. Алдымен қазақ фольклорын жинаудан басталған бұл ғылым Қазан төңкерісіне дейін жиналған фольклор мұраларын өңдеп, жариялаумен айналысты.

Осындай игілікті істің негізін салғандар Ш.Уәлиханов пен В.Радлов болды. Ш.Уәлиханов өзінің «Жоңғария очерктері», «Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының аңыздары мен эпсаналары», «Қырғыз шежіресі» және т.б. еңбектерінде қазақтардың ауызша-ақындық шығармашылығын, алдымен эпостар мен аңыздарды халық тарихымен бірлікте қарастырды.

Ал фольклортанушы ғалым В.В.Радловтың 1870 жылы жарық көрген «Түркі халықтарының халық әдебиет үлгілері» атты он томдық еңбегінің үшінші томы көлемі және ғылыми мәнділігі жағынан қазақ фольклорына

арналған ең алғашқы толыққанды жинақ болып саналады. Себебі бұл жинақта қазақ ауыз әдебиетінің барлық жанрлары түгелдей дерлік толығырақ қамтылған және халық тілінің, әсіресе ауызша сөйлеу тілінің ерекшелігі толық сақталған. Осы еңбектің негізінде фольклортанушы ғалымдар С.Қасқабасов пен К.Ісләмжанұлы «Алтын сандық» жинағын дайындап, қазақ фольклорының інжу-маржандарын халқымызға жаңа басылымда жеткізді. В.В.Радлов ислам дінінен енген элементтердің басқа түркі тілдеріндегідей «өз ерекшеліктерін сақтап қала алмай, қазақ тілінің дыбыс заңдылығына бағынып, халық игілігіне жарап кеткенін, қазақ тілінің мұндай тазалығы мен төлтумалылығы, сондай-ақ оның кең таралғандығын» айтып, қазақ тіліне жоғары баға береді және бір томдық еңбекке жүк боларлықтай материал жинауға мәжбүр еткен тағы бір жай «қазақтардың басқа тайпаластарынан суырып салып айтумен, тамаша шешендігімен ерекшеленетінін» айтып өтеді [146, 17-18 бб.]

Қазақ фольклорын жинау және оны ғылыми басылымдарда жариялау ісінің фольклористиканың дамуында зор маңызы болды. Осы игілікті іспен айналысуға жарты ғасырға жуық ғұмырын арнаған Ә.А.Диваевтың еңбегі зор.

Әдебиет теориясының негізін салушы А.Байтұрсынұлы 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде ауыз әдебиетін сауықтама, сарындама деп екі салаға бөліп, оларды әрі қарай тарауға, тармаққа, бұтаққа бөліп жіктейді.

Қазақ фольклорының бай мұрасын жіктеп, ғылыми тұрғыдан саралаған шоқжұлдыздардың ішінде Х.Досмұхамедұлы 1928 жылы жазылған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты очеркінде Қазан төкерісіне дейін және одан кейін баспа бетін көрген материалдармен және Потанин, Радлов және т.б. түркітанушы ғалымдардың, Ә.Диваевтың еңбектерімен танысып, фольклорлық мұраларды сөз өнері деумен қатар, оны әдет-ғұрып, наным-сеніммен байланыста, этнографиялық мәліметтермен бірге қарастырады. Ғалым мазмұны жағынан да, сырт кейпі жағынан да «қазақ халық әдебиеті айрықша дара тұрғандығын және о бастағы таза, төл қалпын сақтағанын» және «сөздердің туралығы мен дәлдігі, айқындылығы мен әуезділігі қазақ халық әдебиетінде ғажап дамығандығын» атап көрсетеді [147, 31-б.].

Бұл туралы ғұлама ғалым М.Әуезов «көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сатысыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, қабысып жатқанын» айтады [148, 237-б.]. Ол өз пікірін: «Қазақтың ежелгі ескілігі бұл уақытта ешкімнің де есінде жоқ. Сол себепті алысқа ұзатып кеткен заман туралы қай тарихшы сөйлесе де, нобаймен, долбар сөзбен айтады. Дәлді мағлұматтың болмайтын себебі: қазақ ескілігінің жазу күйінде сақталып қалған белгісі жоқ. Сондықтан, соңғы заманда, қазақ елінің жалпы тарихынан мағлұмат жиып жүрген Еуропа жазушылары мен қазақтың өз тарихшыларын алсақ, барлығы да бұл күнге шейін: қазақ елі кім, қайдан

шықты, басынан қандай үлкен дәуірлер кешірді деген мәселелердің маңында жүр», – деп жалғастырады [149, 17-б.].

Қазақ фольклористикасын зерттеуге қомақты үлес қосқан ғалым Н.В.Смирнова «Фольклористика Казахстана» (1968), «Очерк истории казахского фольклора» (1968), «Эпос» (1968) және т.б. еңбектерінде қазақ ауыз-ақындық шығармашылығының даму тарихының жолдарын, қазақ фольклористикасының тарихын, фольклордың эпос және басқа да жанрларын, қазақтардың суырып салмалық өнерін, фольклор мен әдебиеттің өзара байланысын қарастырған.

Көрнекті қазақ ғалымы Ә.Қоңыратбаевтың қазақ фольклорының тегі мен табиғатына, тарихи негіздеріне арналған «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде: «аңыз дегеніміз – мифологиялық геройлар мен тарихи адамдар жайында айтылатын "әңгімелер"», – деп анықтама беріп, аңыздардың мифологиялық, этностық және тарихи-реалистік болып бөлінетінін, олардың белгілі бір ғана елдің шетенінде тумай, халықаралық сюжет болатынын және Орта Азия, Алтай, шығыс елдеріндегі аңыздардың басында жылнама (шежіре), сарай хроникасы түрінде туып, жазба әдебиетінің қалыптасуына негіз болғандығына, ертегі, аңыз, эпос бір-бірімен сабақтас екенін, ертегінің аңыз, аңыздың эпостық жыр түрінде айтылуы мүмкін екендігіне тоқталады: «аңыздың шежірелік, жылнамалық-эпостық формалары келе-келе тарих ғылымына жол салған», – дейді [150, 73-74 бб.].

Ал академик С.Қирабаев байсалды реалистік стильде жазылған романға жазушы оның кейіпкерлерінің характеріне, ұғым, түсінігіне, өскен ортасына лайық символикалық бейнелеуді, фольклорлық аңызды қоса пайдаланатынын айтып, бірақ бұл аңыздардың шығарма стилін бұзбайтынын, образдарды нақтылай, жетілдіре түсуге қызмет ететінін дәлелдейді [151, 80-б.].

Ал аңыздардың көркем әдебиеттегі қызметі туралы фольклортанушы-ғалым С.Қасқабасов: «Бір аңызды толық түсіну үшін кейде онда баяндалатын оқиғаны білу аз, сол аңыз пайда болған аймақты да жете білуге тура келеді, онда айтылатын басқа фольклорлық шығармалармен танысу қажет болады», - деп көрсетеді [152, 122-б.].

Зерттеуші П.Әуесбаева: «Аңыз – фольклорлық дәстүрдің жемісі болып табылатын рухани мұраның бір ғана құрамдас бөлігі, тармағы және өзіне табиғаты жағынан жақын жанрлардың өміршеңдігі белгілі бір дәрежеде халықтық тарихи прозалық туындының сақталу мүмкіндіктерін айқындайтын жалпы эпикалық фактор. Салт-дәстүр қай жерде жақсы дамып, қалыптасса, сол жерде аңыздың да қарқынды дамуына негіз болатыны қалыптасқан тұрақты заңдылық», – деп анықтама береді [153, 90-б.].

«Көшпенділер» трилогиясында көне фольклор көріністері – мифтік нанымдар, анимистік түсініктер, тотемдік ұғымдар, магиялық сенім-нанымдар да кездеседі. Соның бірі монғолдардың бекзадаларын жерлеу дәстүріне байланысты аңызда былай мазмұндалады. Өзге жұртқа қарағанда монғол халқы өздерінің бекзадаларын жерлеуде екі айрықша дәстүрі болған.

Бірі – қабірге өлген сұлтанмен бірге бекзаданың құлын салу, зираттың ішіне қазан толы ет, құмыра толы сүт қою, садақа етіп күміс, алтын білезік, сақина, алқа тәрізді қымбат заттар салу дәстүрі. Құлды салу оның қожайынына деген адалдығын тексеруден туындаса, асыл заттарды салу арқылы бекзаданың жанын қинауға келген періштелер алтынды алып, өлікке тимей кетеді деп ойлаған. Екіншісі – бекзаданың зиратын тірі жан білмеуі үшін оны жерлеуге қатысқандарды түгел өлтіріп, қабір үстінен үйірлі жылқы өткізіп, жер бетін теп-тегіс ету дәстүрі. Мұндағы ойлары кегі барлар бекзаданың өлігінен өшін алмасын және монғол халқының отқа табынатын кездегі түсінігі бойынша бекзаданың жаны о дүниеде тыныш серуен құруға тиісті деген ойдан шыққан.

Сондай-ақ романдағы көне қыпшақтардың өлген адамның жаны қонатын қуыршақ жасау дәстүрінен қалған адам тәрізді балбала тастар туралы аңыз арқылы да жазушы халықтың көне таным-түсінігін шебер көрсете білген.

Ал Шыңғыс ханның өз нөкерлерімен екі рет аңға шыққанда өмір үшін күрескен жас қыран мен кәрі аждаһаның және жас айдаһар мен кәрі қыранның кескілескен тартысына куә болып, соның нәтижесі ретінде өз баһадүрлеріне: «Мына қыранның арманы жоқ. Ол алғашқы жолы өзінің қайратты кезінде тайталасқан жауын алысып жеңді. Бұ жолы өзі өлсе де балапандарын ажалдан құтқарып өлді. Мына аждаһаның балалары өсіп өшін алғанша, анау шың басындағы ұядағы балапандар да қыран болады. Сендер де осы қырандай болыңдар. Ажал сағаты келгенше монғолдың ұлы тағына қауіп-қатер туғызатын жауларыңды құрта беріңдер», – өсиет етеді [33, 99-б.].

«Қаһар» романында келтірілетін «Абылайдың түсі» делінген аңыз – шығарманың идеясын айқындай түсуге аса қажет қызмет атқарған. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған сарынды ұғымды пайдалану романға қосалқы қуат қосқан Кенесары оқиғаларының ақырғы түсін тізіп баяндауға бармай, олардың жалпы түсінігін қаһарманның түсі ретінде айтудың өзі де үлкен көркемдік тәсіл. Бұл түсті толық баяндайтын болсақ, Абылай ханның ұлын сүндетке отырғызуға арналған алқалы жиында Абылай келелі мәселелер сөз болатындықтан, Бұқар жырауды шақыртып, осы жерде данагөй жырауға өзінің түсін баян етеді:

– Түнде түс көрдім. Табытта жатыр екенмін. Басыма ілінген Үш жүздің жалауын үш обыр жұрт жұлып әкеткелі тұр. Табытымның бір бүйірінде арыстан, екінші бүйірінде айдаһар отыр. Аяқ жағымда бір топ үрім-бұтағым. Уәлиден тараған бір ұрпағым маған Құран оқып жатыр. Қасымымнан өрбіген бір тентегім қолына қанжарын ұстап мені қорғап тұр. Ал мен өліп жатсам да, екі бүйірімде отырған арыстан мен айдаһарға кезек қарап, мыналардан қалай құтылам деп жанталасудамын. Осы түсімді жорып берші, Бұқар аға?

Бұқар тұнжырап біраз отырды. Үй іші де тына қалды. Әлден уақытта барып жырау:

– Түс жору – түлкі аулаумен тең, кейде ізіне дәл түсесің, кейде шет кетесің, сөйтсе де жорып көрейін...

– Сөйлеңіз, көмекей әулие...

– Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің. Бірақ хан атына ие болсаң да, халқыңа ие бола алмайды екенсің. Сен өлген күні үшеуі үш жаққа ыдырап кетеді екен. Табытта жатып, екі бүйіріндегі арыстан мен айдаһардан қалай қашып құтылам деп қорықсаң, өле-өлгенше екі бүйірінде тұрған екі мемлекетке жалтақтаумен өтеді екенсің... Ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтағыңның ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атағын майданда қалдырады екен.

Абылай үндемеді.

– Үндемей қалдың ғой, сұлтаным. Шешуім ұнамады ма?

– Бір ұрпағым атын қағазда, екінші ұрпағым атағын майданда қалдырады екен. Сонда мен өзім қайда қаламын?..

– Басыңа үш жалау босқа тігілді ме? Ісінді ел ұнатса үш жүздің жүрегінде қаласың!

Абылайдың қабағы жадырап сала берді. Қазақ: «еркектің ақылы қырықтан бастап толады, алпыстан бастап солады» дейді. Абылай қазір қырықтан жаңа асып барады. Түсін жорыған сыншы жырау оның түпкі сырын дұрыс болжады. Абылай – қазақ елін ұлы елдер қатарында көргісі келді, хан болса сол ұлы елге хан болуды арман етті» [33, 415-416 бб.].

Сондай-ақ «Қаһар» романында жазушы Кенесарының түсін сипаттайды. Жазушы бұл жерде Кенесарының болашаққа құрып жүрген жоспарының және тағдырының қалай болатынын түсінде көргендей етіп сипаттайды. Және түсін жорыту ретін де Кенесары ханның жанашыр екі серігі Таймаспен және Әбілғазымен кеңес құруы түрінде жеткізеді. Бұл түстің қысқаша мазмұнын баяндасақ:

– Мен кеше бір түс көрдім... Түс емес-ау, өзімнің ажалымды көрдім... Біз, қалың қазақ осы арадан босып Балқаш барып, Қамал аралында қыс өткізіп, одан Меркені алған екенбіз. Қырғыздың манаптары Сарбағыш Орман мен Жантайға: «Ағайынды екі жұрт бірігіп, Қоқан ханын жойып, жеке ел болайық», – деп хат жазыппын... Орман өзі хан болғысы келеді екен, ол «сен маған бағын, сөйтсең бірігуім мүмкін, әйтпесе өзіңді ұстап берем. Сенің басыңа Бесонтиін үш мың сом күміс ақша мен медаль бергелі тұр», - дейді. Мен не істегенімді білмеймін... әйтеуір біз олармен соғысуға бел байлаппыз... Содан қан төгіс басталыпты... Сайып келгенде біз Орман манаптың әскерімен бетпе-бет келіппіз. Екі жақ Шу өзенінің бойындағы Қара Қоныс жазығының күншығыс шеті Кекілтау етегінде кездесіппіз... Бір кезде біздің қалың қол қоршауға тсүкен екен деймін. Бір жағында патша солдаттары, екінші жағында қисық қылыш қоқандықтар, үшінші жағымызда ала қалпақ манаптар... Қоршау таяған сайын тынысым тарылып, Батырмұрат бастаған серіктеріммен иірімді Қарасу өзеніне ат қойдым... Астымдағы

атымды иірім ала жөнелді. Серіктерімнің көмегімен жар жағасына шықтым... Бұл жерде Қалиғұл жасағының қолына түсіп, Қалиғұл басымды алды... Осы жерде Кенесары өз басының қалай қырғыз манаптарының қолында қор болғанын, кейін орыс жандаралдарының қолына түскенін, кейін Эрмитажға қойылғанын, өзінің басына «Қырдың қарақшы сұлтаны Кенесары Қасымұлының басы» деп жазылғанын көргенін айтады [33, 656-657 бб.].

Сонымен қатар жазушы Шыңғыс хан әулетінің салт-дәстүрін бейнелеу үшін аңыздарды көп қолданады, солардың ішінде Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегімді өлтіру үшін қолданылған «қан төкпей өлтіру» дәстүрі, хандарды жерлеу дәстүрі, Шыңғыс ханның ел билеу туралы төрт ұлына берген жауаптары туралы, Асан Қайғының қазақ руларына таңба үлестіру жайындағы аңыздар шығармада орынды қолданылып, түсінік беріледі. Жазушының бір шеберлігі аңыз, эпсана, хикаяларды тарихи фактімен байланыстыра отырып, шығарманың өн бойында тігісін жатқызып қолдана білген.

Трилогиядағы аңыздардың қолданылуы туралы айтсақ, «Алашаханның жақсы көретін баласын тағы құлан үйірі басып өлтіріпті. Қатты ашуланған хан құлан біткенді қыруды бұйырады. Кімде-кім оларды қырып бітірсе, соған ғажайып көп сыйлық пен ең сұлу кіші қызын бермекші болады. Домбалық деген батыр ханның тілегін орындаймын деп уәде береді. Өзінің Иней, Қабан деген жүйрік аттарын мініп құландарды қуады, қайда қашса да қоймай, бейшараларды қырады. Ақырында бес-ақ құлан қалады. Олар Шу өзенінен өтіп құмға қашады. Осы құландардың Шудан өткен жерін Бесқұлан дейді. Құмға қуып шыққан батырдың аттарының жете алмай зорығып өлген жерлерін Иней, Қабан деп атапты. Ханның қызын алам деп құм арасында қаңғып өлген Домбалық батырдың моласы деп қазақтар Шудың теріскей жағындағы моланы көрсетеді, бұған «Бесқұлан» аызы куә» [103].

«Шыңғысхан өзге балаларынан тұңғышы Жошыны анағұрлым жақсы көрген. Сөйтсе де айтқанына көне қоймайтын Жошыны жоюға Ұлытау бойына әдейі арнап кісілер жіберген: Жошы аң аулап жүргенде қастары монғол әдісімен отыз жеті жасында омыртқасын үзіп өлтіреді. Бұл хабар Ұлы Ордаға жетеді. Шыңғыстың Жошыны жақсы көретінін білетін хан төңірегіндегі адамдар бұл хабарды естірте алмайды. Және оның үстіне өзі арнап кісі жібергендіктен Жошының қаза табатынына шек келтірмеген әміршінің өзі де «кімде-кім Жошының қаза тапқанын естіртсе, соның басын аламын», – деген. Бұған «Ақсақ құлан – Жошы хан» аызы куә.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» атты трилогиясында көптеген тарихи аңыз, әңгімелер романның кең ауқымына жарасымды қабысып кеткен. Фольклорлық, мифологиялық, аңыздық оқиғаларды «тірілту», оларды жазба әдебиеттің жан-жақты дамуына жарата білу – жалпы әдебиетте жиі байқалып жүрген құбылыс.

Қазақ ауыз әдебиетінде Кенесарының бабасы – Шыңғыс немесе Темучин туралы аңыз-әңгімелер көптеп кездеседі. Шыңғыс туралы аңыз, болмаса, «Шыңғыс айтыпты» деген сияқты аңыздар топтамасын тек «Қаһар»

романынан ғана емес, «Алмас қылыш», «Жанталас» романдарынан да кездестіреміз.

Шыңғыста аяушылық жоқ, залым, пұтқа табынушы, ол әлемнің төрттен бірін тітіренткен. Оның қолданған заң-тәртіптері өте қатал, тіпті кейінгі мұсылман болған кейінгі тұқымдары да ескі ережелік саясатына пайдаланған. Шыңғыс өлім төсегінде жатып, жақын туысқандарын шақырып бір байлам садақ оғын беріп, сындыр дегенде ешкім сындыра алмайды. Шешіп бір-бірлеп бергенін бәрі сындырған. Бұл не жұмбақ дегенде, егер бірліктерің болса әркім сендерге азық, керісінше болса сендер әркімнің жемі боласыңдар деген [103, 96-б.].

Міне, осы сияқты Шыңғыс туралы аңыздар кім-кімнің де есінде жүретін. «Қаһар» романындағы Қоңырқұлжа атты кейіпкердің де есіне әкесі айтқан аңыз түседі.

«Дүниеде не қызық?» деп сұрапты Шыңғысхан бір күні өзінің нөкер, нояндарынан. Бір батыры: «Дүниеде бүркіт салып, түлкі ілген қызық», екіншісі: «Ғашық болған сұлуыңды құшқан қызық», ал үшіншісі: «Алтын таққа отырып жұртқа әмірінді жүргізген қызық», – депті. Сонда Шыңғысхан: «Жоқ, білмедіңдер. Қастасқан жауыңды алдыға салып айдап, қатын, қызын бауырыңа басып құшып, мал-мүлкін талан-тараж етіп тартып алғаннан дүниеде қызық ештеңе жоқ», – деген екен [103, 545-б.].

Сондай-ақ, «Қаһар» романында «Сұңқар өлген төбе» аңызы, «Бесқұнан» туралы аңыз, оба, молалар туралы аңыздар бар.

Қазақ халқы туралы осынау оралымды ой көп айтылады, бұл жөнінде қазақтың ел билеушілері, шежірешілері, ақын-жыраулары, тарихшылары, ғалымдары, тіпті қазақ жерін зерттеуге келген жат жерліктердің өздері де осылай екеніне шүбәланбайды. Қазақ тарихын терең зерттеген белгілі тарихшы Е.Бекмаханов ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған халықтың ауызша шығармашылығы: дастан, өлең, қисса, батырлар жыры, ертегі, аңыз және т.б. арқылы тарихи ірі оқиғалардың қазақ халқының есінде сақталғанын және осы фольклорлық материалдарда қазақтардың қоғамдық және әлеуметтік құрылысы, тұрмысы мен әдет-ғұрпы және ақырында, халықтың өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғалар айқын бейнесін тапқандығын атап көрсетеді. Ғалымның бұл пікірі тарихи негізге құрылған ауыз әдебиеті үлгілерінің тарихи дерек ретіндегі қызметін көрсетеді [154, 42-б.]. Осы пікірді жалғастырушы тарихшылар А.Күзембайұлы мен Е.Әбіл: «Қазақтар түркі халықтарына жатады, олардың арасында халық саны жағынан төртінші орында, ал жерінің көлемі жағынан әлем халықтарының алғашқы ондығына кіреді. Қазақтардың арғы ата-бабалары тарихта әртүрлі этнонимдермен белгілі, олар трагедиялық және драмалық қайшылықтарға толы күрделі тарихи жолынан өтті, бостандық пен тәуелсіздік үшін жат жердік басқыншылармен күресті, өз ішіндегі қақтығыстар мен қайшылықтарды жеңді», – деп сипаттайды [154, 3-б.].

Ал профессор З.-Ғ.Бисенғали аңыздық фабуланы, сюжеттерді көркем шығармаға, әңгімеге, повеске айналдырудың, пайдаланудың оңай емес

екенін және әңгімелер айтылуында жайнап тұрған әдемі хикая қағазға көшкенде өзіндік күйін жоғалтып, өңінен айрылып, бозарып шыға келетіні жиі кездесетін жәйт екенін айтады [155, 234-б.].

Фольклор және ауыз әдебиеті үлгілерінің ұрпақ санасын қалыптастырудағы қызметі туралы философия ғылымдарының докторы, профессор Е.С.Нұрмұратов: «Қазіргі халқымыздың бойынан табылатын жақсы моральдық отансүйгіштік қасиеттердің түп негізі ғасырлар қойнауында қалыптасқан құндылықтар әлемінде. Олар әр түрлі эпостарда, фольклорда, мифтерде, айтыс өнерінде сақталып келеді. Мәселен, қазақтың қонақжайлығы, кеңпейілдігі, кішіпейілдігі, елін, Отанын сүйетіндігі, атамекенге деген құрметі өзге елдерден ерекше болып табылады. Тек сол рухани жетістіктерімізді, құндылықтарымызды қадірлей білсек қана жаңа қалыптасып келе жатқан мемлекетіміздің шаңырағын шайқалтпаймыз», – деп келтіреді [156, 36-б.].

Ілияс Есенберлиннің қазақ халқының тарихын танытуды мақсат тұтқан «Көшпенділер» трилогиясында фольклор және ауыз әдебиеті үлгілері көп кездеседі. Жазушы өзіне тән стиль шеберлігіне салып, халық мұраларын шығарманың жанды өзегіне айналдыра білген. Бұған дәлел ретінде академик Р.Бердібайдың: «Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» атты трилогиясында көптеген тарихи аңыз әңгімелер романның кең ауқымына жарасымды қабысып кеткен. Фольклорлық, мифологиялық, аңыздың оқиғаларды «тірілту», оларды жазба әдебиеттің жан-жақты дамуына жарата білу – жалпы әдебиетте жиі байқалып жүрген құбылыс. Ілияс Есенберлиннің тарихи романында әлгіндей аңыздаулар айрықша көркемдік элемент болып қосылған. Белгілі творчестволық мақсат тұрғысынан шығарма сүйегіне «сиыстырылған» ертегілік қабаттар ірі идеяларды, тың бейнелерді көрсетуге қолайлы», – деген пікіріне сүйенеміз [157, 20-64 бб.].

Ғалым Р.Нұрғалиев «Тұңғық дарын» атты мақаласында (Білім және еңбек, 1985, №1) Ілияс Есенберлиннің ежелгі аңыздарды, ауызекі әңгімелерді халықтық мифологияны көркем шығармада творчестволықпен пайдалану барысында көп жаңалықтар, соны өрістер ашқанын, сөйтіп, тарихи романның жаңа бір ұлттық, жанрлық – роман-шежіре үлгісін тудырғанын атап көрсетеді.

Ал жазушының інісі Р.Есенберлин «Мен үшін ерекше адам» деген мақаласында (Егемен Қазақстан, 2005, 26 ақпан) ағасының фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерін қалай жинағандығы жөнінде өз естелігінде былай дейді: «Атбасар қаласынан қырық шақырым жердегі Батауан көлі жанында қай кезде мұнда пайда болғандары белгісіз, өздерін қырғызбыз деп атайтын, бірақ қазаққа сіңіп кеткен қырғыздар тұратын. Солардың ішінде тамаша ән салатын, домбырада ойнайтын, көптеген дастандарды жатқа білетін Қақбай деген ақын болды. Ілияс әсіресе Қақбайды тыңдағанды жақсы көретін. Ол Атбасарға жиі келіп тұратын. Қақбай келгенде мен Ілиясқа хабар жіберетінмін. Ілияс бізге сол уақыттарда үзбей келуші еді. Бір бұрышқа жайғасып алып, Қақбайды бар ынтасымен тыңдайтын. Ілиястың Асан қайғы,

Бұқар жырау, Едіге, Қобыланды, Абылай, Кенесары, т.б. да «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» трилогияларының кейіпкерлерін алғаш рет сол Қақбайдан және басқа да ақындар мен шешендерден естігенін өз көзім көрді. «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» хикаяларын да Ілияс тұңғыш осы адамдардың аузынан естіді. Әрине, халқымыздың ұмытылмайтын, қасіретке толы әні «Елім-айды» да сол кезде ұйып тыңдаған болатын. Осы бір аттары тарихқа беймәлім қарапайым жандар бүлдіршіндей жас Ілиясқа бүкіл саналы өмірінде есінен кетпейтін қазақ фольклоры мен өз халқының тарихына деген ыстық ықылас пен шынайы қызығушылық шоғын тұтатып берді», – деп келтіреді [158].

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кеңінен қолданылған фольклорлық мотивтер және этнографиялық материалдар тарихи роман жазуда маңызды орын алады. Жазушы қазақ халқының бұрынғы дәстүрлерін, салттарын жаңғыртып, түркі, монғол халықтарының өте ертедегі тұрмыс көріністеріне тоқталады, бұл баяндау тәсілін жандандырып, романтизм рухын береді де, тарихи роман жанрын қызықты етеді. Романдағы жазушының кеңінен қолданған мифологиялық ертегілері, аңыз-әпсаналары шығарманың көркемдік, танымдық құндылығын арттыра түседі.

Сонымен қатар Ілияс Есенберлиннің әр шығармасын оқыған сайын оның шығармашылық талантынан нағыз суреткерге тән сезім, бақылау, қиял, интуиция, өмірбаян, парасат, шеберлік, шабыт ерекшеліктерін көре отырып, оның шын мәнінде өмірде қандай халде болса, өнерде де сондай күйде көрінгендігін, қоғам қайраткері болғандығын байқаймыз. Оның шығармашылық тұлғасының қалыптасуы Ұлы Отан соғысы мен ХХ ғасырдың ортасындағы қоғамдық-тарихи кезеңмен және өзінің жеке өмірбаянындағы бірқатар жағдайлармен байланысты. Жазушының шығармашылық тұлғасының өзіндік ерекшелігі, халық тұрмысы мен фольклорын терең білгендігі, тарих пен әдебиет саласындағы кең құлашты танымы оның тарихи романдарында көрініс береді.

Қазақ әдебиетіндегі есенберлинтану мәселелері ең алдымен тарихи проза дәстүрімен байланысты. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогиялары қазақ халқының бірнеше ғасырлық тарихын көркем тәсілмен шебер өрнектеген туындылары ретінде құнды. «Көшпенділер» трилогиясында жазушы қазақ елінің ХҮ-ХІХ ғасырлардағы тәуелсіздік үшін табанды күрестерін бейнелеп, сол жолдағы халықтың басынан өткен қыруар қиындықтарын, ішкі қайшылықтарын, сырт жаулармен шайқаста шынығып қалыптасқан бірлігін, дәстүрін, салт-санасын көрсеткен.

Тарихи роман жанрының табиғаты халық өмірінің әлеуметтік-экономикалық сипатын, сан қилы тұрмыс-салтын, тыныс-тіршілігін терең қамтып, қазақ қоғамының сол тұстағы алдыңғы қатарлы прогресшіл күштерінің феодалдық іріп-шіріген құрылысқа қарсы табанды күресін ажарлы бояумен айқын да бедерлі суреттеп беруі керек. Осы пікірін ғалым Ш.Елеукенов тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінде «тарихи роман

жанрының бай тәжірибесі қалыптасқан <...> Тарихи роман өткенді жаңғырта отырып, еліміздің бүгін-ертеңін қоса ойластыруға мүмкіндік ашатын тың идеяларды алға тартуда <...> Қазақ тарихи романы қоғамдық, мемлекет қайраткері бейнесін біршама жақсы көрсетуге төселді <...> жалпылай алғанда, соңғы он жылдық тәуелсіздік кезеңінде қазақ тарихи романының жаңа проблемаларға шыққаны, соған орай поэтикасы да жетіліп өркейе түскені күмәнсіз нәрсе», - деп тұжырымдайды [159, 108-110 бб.].

Жалпы қазақ әдебиетіндегі өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды. Академик С.С.Қирабаев қазақ әдебиетінің сол кезеңдегі жағдайына талдау жасай келіп, М.Әуезовтен кейін қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге танытуда үлес қосқан прозаиктер шоғырының ішінде Ілияс Есенберлиннің есімін алғашқылардың бірі ретінде көрсетеді: «Тарихи роман жанрындағы М.Әуезов дәстүрін жалғастыра отырып, қазақ романшылары осыған ұқсас әлемнің озық әдебиетінен сабақ алды. Тарих үлгісін өз дәстүріне сүйене отырып дамытты. Осы бір тұстағы тарихи роман жанрының жедел өсіп, ондағы қазақ халқының елдігін, арғы-бергі тарихын кең толғап, көркем талдауда І.Есенберлин, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев, С.Мұқанов, Ә.Әлімжанов, С.Жүнісов, Д.Әбілев, С.Сматаев, Ш.Мұртаза, З.Ақышов, Ж.Молдағалиев, Д.Досжанов, т.б. жазушылар белсенді еңбек етті. Қазақ тарихына жұрт назарын аударуда әдебиеттің жетекші роль атқарып, қоғамдық ой-пікірдің басқа салаларына ықпал етуі осы авторлар еңбегімен тікелей байланысты» [52, 153-б.]. Ілияс Есенберлиннің тарихи роман дәстүрін дамытудағы ерен еңбегі туралы сол кезеңдегі басқа зерттеушілердің еңбектерінде де айтылды.

Қазақ тарихи романында миф пен аңыздарды символдық мәнде пайдалану шығарманың көркемдік шешіміне еш нұқсан келтірмейді. Қайта тарихи романның әлеуметтік-философиялық танымын тереңірек танытып, халықтың басынан кешкен тарихи өмір жолын жан-жақты суреттеуде, шығарманың көркемдік қасиетінің барынша айшықтала түсуіне қызмет етеді. Мифтер мен аңыздарды тарихи романдарда дәуір шындығының өткені мен бүгінгісін және ертеңгі болашақ ұрпақтың санасына тәлім-тәрбиелік мораль ұсынып қана қоймай, көркемдік-эстетикалық қасиеттерді терең игеру үшін де қажет болып отыр.

Зерттеуші А.А.Мәуленовтің пікірінше: «Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» атты тарихи тақырыпқа жазылған шығармасында аңыз, миф, хикаялар жаңаша сипат алып, мазмұндық-формасын өзгертіп, романның стильдік өрнегін байытып, сюжеттерін ширықтыра түсті. Осы кезге дейін онша мән берілмей келе жатқан миф, хикая, эпсана-хикаят жанрларының көркем прозадағы көп мағыналық, көп қабаттылық қызметі айқын көріне бастады», – деп айтылады [160, 4-б.].

Шынтуайтына келгенде қазақ халқының бес ғасырлық тарихи-әдеби жылнамасын жасау арқылы Ілияс Есенберлин қазақ әдебиетінде роман-хроника жанрын дүниеге әкелді. Ол тарихи романдар жазуды жылдар бойы арман етіп, «Көшпенділер» трилогиясын жазуға жиырма жылдай ғұмырын жұмсады. Трилогияның жазылу тарихы, оған әсер еткен жағдайлар туралы жазушы былай деп жазады: «Біріншіден, бізде бұған дейін үлгі ретінде еліктейтін кітаптар болған жоқ. Екінші себебі – біздің тарихшыларымыздың ғылыми-зерттеу жұмыстары өте аз. Осы олқылықтардың орнын толтыруға тура келді. Партияның саясаты мен қоғамның өзіне де осындай ақпараттың қажеттілігін ескере отырып, тарихтың ащы шындығын бейнелеуде келісімге баруға тура келді» [59, 34-б.].

Әйгілі жазушы М.Әуезов шығармашылығын зерттеу арқылы тарихи роман жанрын қарастырған ғалым, профессор Ж.Дәдебаев: «Шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі, ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын», – екенін айта келіп, «Халық әдебиетінің түрлі туындылары, әсіресе аңыз, миф сипатындағы үлгілер бір шығармада өмір шындығын суреттеудегі амал-тәсілдердің бірі ретінде сипатталса, басқа бір шығармаларда авторлық идея мен объективтік идеяның жарыса дамып, тоғысып түйісер өзегіне айналады», – дейді. Сонымен қатар ғалым Ілияс Есенберлиннің «тарихи тақырыптарды да, бүгінгі күн тақырыбын да қатар алып, еркін меңгерген жазушы және бұл тақырыптарды автор үлкен эпикалық формада игергеніне» тоқталады [161, 12-279 бб.].

«Алмас қылыш» романында ХІҮ-ХҮ ғасырларда қазақ жерінде орын алған тарихи, саяси оқиғалар, әлеуметтік қақтығыстар, жаугершілік заманының бейнесі және қазақ хандығының құрылуы туралы жағдайлар суреттеледі. Жазушы өзінің тарихи романдарында архив деректері мен тарихи фактілер арқылы халық бейнесін, ұлт бейнесін жасай отырып, ауыз әдебиеті үлгілерін – шешендік сөздерді, мақал-мәтелдерді, аңыздарды, айтыстарды шебер қолданған. Романда қолданылған фольклор үлгілерінің молдығы мен әр алуандығы шығарманың көркемдік бояуын қалыңдатып, ұлттық белгілерін айшықтай түседі.

Трилогияда қолданылған фольклор үлгілерінің бірі – ертегі. Қазақ ауыз әдебиеті мұрасының өте күрделі саласының бірі ертегілер ғасырлар бойында ауызша таралып, өңделіп, екшеліп келген халықтық проза ретінде бұрын романның да, повестің де, хикаяның да қызметін атқарып келген.

Ертегілер – қазақ ауыз әдебиеті мұрасының өте күрделі саласының бірі. Ертегі жанры туралы зерттеуші Т.Барласұлы: «Ертегі – рухани тәрбиелік мәні аса зор, көзіміз көріп, құлағымыз ести алмайтын, тек ақылмен ажыратып, жүрекпен ғана түйсіне алатын, материалдық әлеммен бірге шегі жоқ рухани әлем болмысының біртұтас түсінікті баян етілген көрінісі», – деп анықтама береді [162, 133-б.]. Өзіндік шыншылдығы мен әлеуметтік мәні жағынан қарағанда ертегілер көрнекті көркем құбылыс болып табылады. Оның маңызды ерекшелігі мынада: ертегілерде жекелеген құбылыстар

фантастикалық бейнелермен әсірелеп көрсетілгенімен, шын мәнінде олардың мазмұны объективті болмыстың көрінісі болып табылады. Ертегілердің көркем эпостың басқа жанрларынан ерекшелігі – ертегіні қалай түрлендіріп айтса, тыңдаушы сол күйінде қабылдап, айтушының шеберлігіне тәнті болады. Ертегінің балалар тәрбиесіндегі маңызды ролі оның тыңдаушының қиялын шарықтатып, ойын оздырып, арман-мұратын биіктетіп, жақсының, әділдіктің жеңісіне тәнті болып, әділетсіздіктің жеңілісіне куә болуы арқылы жақсылық пен жамандықты айыруға үйренуінде болып табылады. Сонымен қатар ертегіні мәнерлеп, нақышына келтіріп айту, өз орнымен жеткізе білудің мәні жоғары. Бұл ертектің жеке басының шеберлігіне, тіл мәдениетіне, сөз өнеріне, тыңдаушының сезіміне эмоционалдық тұрғыда әсер ете білуіне байланысты. «Ертекті батырлықты, қаһармандықты сүйетін болса, ертегінің ішінде соғыс, майдан, ер сыны, ерлік сыны, сипаты көбірек көрсетіледі. Ертекті ойшыл, ақылгөй, дана кісі болса, оның ертегісінде басты кейіпкердің аузында адамгершілік, жақсылық, жамандық туралы неше алуан терең ойлар, шешендік нақылдар, үлгі-өсиеттер жүреді» [163, 8-б.]. Ертекті өнер адамы болса, ертегіде табиғаттың әсем көрінісі, музыкалық аспаптар, ән-күй, өнер туралы басымырақ сөз қозғалады.

Ауыз әдебиетінің көркем әдебиетке тірек болуы тек қазақ әдебиетіне ғана емес, әлемдік әдебиетке де тән құбылыс. Осы заманғы жазба прозалық, әсіресе романдар мен повестердің бірталайында тікелей ертегілік, мифологиялық оқиғалар көптеп кездеседі.

Қазақ ертегілерінде ескі түрінен басқа берірек заманда шыққан жаңалау әңгімелер де бар. Мәселен, өлең өлшеуіне түскен батырлар әңгімелерінің барлығы ертегі болып кеткен, батыр әңгімесін көп ел құмартып тыңдайтын болғандықтан, ел қиялы бергі замандардың батырларын да ертегінің қаһарманы қылып жеткізген.

Ауыз әдебиетінің жанрлары – аңыз, ертегі, әңгімелердің профессионалдық әдебиетке өз ішінен қаншама өзгеріс жасап келе жатқанын есте тұту шарт. Бұл тек қазақ әдебиетіне ғана емес, әлемдік әдебиетке де тән құбылыс. Осы заманғы жазба прозалық, әсіресе романдар мен повестердің бірталайында тікелей ертегінің, мифологиялық ситуациялардың араласып жүретінін көреміз.

Қазақ әдебиетінде де шығармаға мифтік, ертегілік оқиғаларды пайдалану жиі кездеседі. Илияс Есенберлиннің тарихи романында әлгіндей аңыздаулар айрықша көркемдік элемент болып қосылған. Белгілі творчестволық мақсат тұрғысынан шығармаға енгізілген ертегілік қабаттар ірі идеяларды, тың бейнелерді көрсетуге қолайлы.

Қазақ ертегілерінде ескі түрінен басқа, берірек заманда шыққан жаңарақ әңгімелер де бар. Мәселен, өлең өлшеуіне түскен батырлар әңгімелерінің барлығы ертегі болып кеткен, батыр әңгімесін көп ел құмартып тыңдайтын болғандықтан, ел қиялы бергі замандардың батырларын да ертегінің қаһарманы етіп жеткізген.

«Қаһар» романында кездесетін «Наурызбай – Қаншайым» қиссасынан келтірілген үзінділер, «Сұңқар өлген төбе» аңызы, тарихшылар жазып қалдырған, еш жеңілуді білмейтін, тас жүрек Кенесары туралы аңыз-ертегілер жоғарыда айтып кеткен ертегі түріндегі батырлық әңгімелердің айғағы.

«Алмас қылыш» романындағы Қотан жырлаған «Орақ толғауы», «Едіге жыры», «Қара Қыпшақ Қобыланды» қиссасы – барлығы жоғарыда айтып кеткен ертегі түріндегі батырлық әңгімелер.

Қазақ фольклорының келесі бір маңызды, көлемді түрі – батырлық жырлары. Бұл шығармаларды қазақ халқының осы кезге дейін ұлт болып қалыптасуының отансүйгіштік негіздегі тарихнамасы деп айтуға болады. «Батырлар жыры – халықтың өткен өмірінің жанды көрінісі. Оның күші – халық мүддесін қорғайтын рухында, қоғамның ілгері басуына қажет қасиеттерді адам санасына, жүрегіне сіңіре білуінде. Сондықтан да батырлар жырының әлеуметтік, мәдени, тәрбиелік маңызы орасан күшті» екенін дәлелдей түседі [164, 7-б.]. Қазақ халқының мыңдаған жылдық тарихы бар қаһармандық жырларының көркемдік, тәрбиелік бітімі сан алуан құпияға толы және ұрпақ тәрбиесіндегі жеке тұлғаның рухын шарықтатып, елдіктің маңызына ден қояды.

Романда сонымен бірге Қабанбай, Бөгенбай сынды батырлардың ерлігін, елі үшін жан аямай күрескер шеберлігін танытатын жырлар Үмбетей, Жиёмбет, Тәтіқара сынды жыраулар атынан айтылады. Бұл жыраулар заманының қал-жағдайын, мақсат-мұратын жырлаған қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алған жыраулар болып табылады. Олар жырлаған толғаулар батырлар мен сұлтандарға, хандарға, күрес алдында рух, жігер, күш берсе, енді бірде, қаһары қатты хандарды райынан қайтарып, тоқтата білген.

Осы трилогияның көркемдік қуаты жағынан ең биігі – «Қаһар» романының оқушыға ерекше әсерлі, тартымды болуының себептері бар. Ең алдымен қазақ әдебиеті мен фольклорында Кенесары – Наурызбай бастаған қозғалысты суреттеудің ұзақ тарихы бар еді. XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласын дүбірлеткен бұл қозғалыстың сыры мен сипаты мейлінше шытырман болатын. Алдында қазақ бұқарасының отаршылдық қысымдарға қарсы көтерілісі ретінде бой көрсеткен бұл оқиғаның ақыры Кенесарының монархистік мақсатына ұласып, трагедиямен біткені белгілі. Осы қозғалыс кезінің өзінде-ақ Кенесарыны дәріптейтін өлеңдер мен аңыз әңгімелер көп тараған. «Наурызбай – Қаншайым» атты жыр халық арасында көп айтылып келген. Сонымен қатар әуел бастан-ақ Кенесары – Наурызбай бастаған қозғалыстың қайшылықты, халыққа жат сипаттары да әлгіндей мадақ шығармалармен қатарласа әңгіме болып жүрген. Мұның өзі жалпы сол қозғалыстың қатпарлы, астарлы табиғатына байланысты еді. Орыс патшалығының күшіне қарсы шығарлық қуаттың жоқтығына көзі жете тұрса да, Кенесарының күресті тоқтатпай, соңына ерген елді сарсаңға, апатқа душар еткені нақ осыны дәлелдейтін. Бұл қозғалысты біреулердің

тәуелсіздік үшін қозғалыс деп, екіншілердің кертартпа әрекет деп бағалап келген себебі осыдан. Тіпті соңғы жылдарға дейін тарихшыларымыздың өзі де Кенесары – Наурызбай қозғалысын танып, түсіндіруде толық, бір ауызды пікірге келе алмаған еді. Бірақ тарихта анық орын тепкен, талай жылдарға созылған, халықтың санасында із қалдырған бұл оқиғаның мәні мен ерекшелігін ашып көрсету – ғылым алдындағы да, көркем әдебиет алдындағы да міндет болатын. Міне, осы міндетті Ілияс Есенберлиннің тамаша атқарып шығуы оның әдеби ерлігі болды.

«Қаһар» романы – қазақ әдебиеті үшін жаңалыққа толы туынды. Ел билеуші хандар, сұлтандар бейнесі, «Көшпенділерде», соның ішінде «Қаһарда» алғаш рет шындыққа сай көрсетілген. Жыраулар, шешендер, қолбасылардың да қаншама тартымды тұлғасы әдебиетімізге осы шығармалар арқылы келді.

Жазушы «Алмас қылыш» романының желісінде тарихи фактілерге негізделген оқиғаларды баяндау барысында көркем суреттеулермен, шынайы бейнелеулермен қатар әдемі өрілген ауыз әдебиеті үлгілерін шебер қолданады. Роман оқиғасы жарты ғасырдан астам уақытты қамтитындықтан, жазушының баяндауында лирикалық шегініс жасау, монолог, диалог арқылы халықтың арғы-бергі тарихын шолу, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, киім үлгілері арқылы сол кезеңнің шынайы суретін бейнелеу, мифтік ұғымдар туралы аңыздар арқылы түркілер мен монғолдардың көне наным-сенімдеріне шолу жасауы шығарманың өн бойына көркем қуатты өң беріп тұрады. Жазушының тарихи архив мұраларын көркем шындыққа айналдыруда қолданған бұл әдістері туындының құндылығын көтеріп, жазушылық шеберлігін арттыра түседі.

Сөз болып отырған романның жанрлық ерекше бітімі бар. Мол оқиға мен көп кейіпкерді шетінен толық суреттеу бір шығарма көлемінде мүмкін еместігін ескерген автор негізгі күшті баяндау мен кейіптеуге салады. Бірақ, бұл құрғақ баяндау емес, бояулы, нақышты, адам мінезі мен әрекетінің түпкі сырын паш ете алатын күрделі, қызықты ғибратты әңгіме. Қаһармандардың түр-келбеті де, сөйлеген сөзі де, ойы да, тартыс, қайшылықты күресі де осынау баяндаудың ауқымына сыйып кеткен. «Жанталас» романының бүкіл оқиғалық, сипаттамалық, талдау, көркемдеу жүгін екі ғана айтушы – автор мен шежіреші қарт Бұқар жырау әңгімесі арқалаған. Осыдан барып шығармада кейіптеп айтушы қызметі маңызды орынға шығады. Қандай көркем туындыда да кейіптеуші мен баяндаушының дәнекерлігі елеулі орынға ие. Дегенмен «Жанталаста» айтушының міндеті мүлде өзгеше. Бұл ретте жазушы ауыз әдебиетінің өміршең дәстүрлерінен үлгі алған. «Жанталаста» суреттелетін қаһармандардың бәрі дерлік аңыз, жыр арқылы халық санасынан орын алған жандар болатын. Сол фольклор туындыларында қалыптасқан эпикалық бейнелерді төмендетіп алмай, оларға реалистік нақтылық, даралық келбет дарыту оңай емес. Сөз болып отырған шығармада Баянның жауға қарсы көзсіз ерлігі, отты отаншылдығы, намысшылдығы

баяндалған. Жауға қарсы өшпенділік, таза халықтық ұғым, айнымаған намыс, ар Баян басынан табылады. Ол қалмақ қызының азғыруына ерген сүйікті інісі Ноянды атып өлтіргенде де дәл осындай биік елдік дәстүр тұрғысынан көрінеді.

Бұл секілді аңыздар мен шежірелер шығармада жеке өзіндік қызмет атқармайды. Олар қаһармандар бейнесін ашуға, сонымен бірге тарихта болған оқиғалардың шынайы суреттелуіне көп көмектеседі. Сонымен бірге баяндаушы сол тарихи аңыздардың дәнін, негізгі ұйтқысын және бағытын ашуға ұмтылады.

Бұқар жырау атынан берілген төрт дүркін аңыз-әңгімеде тарихи құбылыстардың бағасы бүгінгі түсінігімізге орайлас беріледі. Сонымен «Жанталас» романында тек XVII-XVIII ғасырлардың тарихнамасы беріліп қоймай, олардың сыры мен шынына да талдау жасалады, тарихтың көркем пішінге түскен желісі беріледі. Атап көрсетерлік бір мәселе сол – шығармада фактілер мен қиялдап айтулар бірлестікке, көркемдік шындық деңгейіне көтерілген. Кейіпкерлердің іс-әрекетінің нақтылы жүйесін емес, сол құбылыстардың мәнін ашуға көңіл бөлінген, психологиялық талдаулардан гөрі тұжырымдап, шолып, шежірелеп айту басым шыққан. «Жанталастың» жанрлық ерекшеліктерін сөз еткенде есте боларлық жайлар осы.

Тарихи дәуірдің ерекше бояуын жасау үшін трилогияда халық өмірінің атрибуттарын: олардың айналысқан ісі, қолөнері, киімі, этнографиялық детальдары, жоралғылары, ырымдары орнымен қолданылған. Халық өмірінің беймәлім және өзінен өзі сөйлеп тұрған суреті оқырман алдында сан алуан бейнесімен беріледі. Адамдар өмірінің сол кезеңдегі өмір философиясы, олардың рухани санасы және дүниетанымы халық тұрмысында және этнографиялық суреттерде көрініс тапқан. Бұл Ілияс Есенберлиннің тарихи трилогияда тарихи оқиғаның халықтық үлгісімен берілгендігінің көркемдік сипаты аңыз бен ақиқат туралы философиялық пайымдауларды айқындай түседі.

§2. Фольклордың шағын жанрларының қызметі

Көркем әдебиеттің бір тірегі сөз болса, оның құрылыс материалы фольклорлық үлгілер болып табылады. Фольклор үлгілері халықтың бай мұрасы ретінде ғасырлар бойы жинақталып келеді, бұл туралы белгілі фольклортанушы-ғалым Ә.М.Молдаханов: «Фольклорлық дәстүр халқымыздың ежелден келе жатқан рухани қазынасы. Оған ұлттық рух, мінез-құлық, дүниетаным, эстетикалық талғам, әдет-ғұрып, салт-сана, тұрмыс-тіршілік: оның жөн-жосық, жол-жоралғылары, болмыс-бітім, т.б. жатады. Фольклорлық дәстүрдің жоғарыда аталған басты белгілері қазақтың ғасырлар бойы есте жоқ ескі заманнан бері өзімен жасасып келе жатқан осы халықтың бүкіл болмыс-тіршілігінің, рухани өмірінің көркем шежіресі

болып табылатын ауыз әдебиетінде, оның сан түрлі жанрларында анық көрінеді», – деп келтіреді [165, 26-б.].

Жазушы Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарының идеялық-көркемдік ерекшеліктері арнаулы зерттеулерді керек ететін күрделі құбылыс. Бұл жерде тағы бір мәселеге көңіл аударуды жөн көрдік. Ол жазушы романдарында қазақтың ауыз әдебиеті, көркемдік дәстүрі қалыптастырған тәсілдердің орын тауып, қызғылықты түрде қалануы. Тарихтың құбылмалы сан кезеңдерін шынайы түрде көркемдеп, құбылтып айтушы бейнесі осы романдарда кең түрде көрсетілген. Біздің бай эпосымызда сан ғасырдың шындығын тұжырымдап, халықтың бүкіл рухани көркемдік жетістігін кейде шолып, кейде нақтылап баяндайтын айтушының орны бөлек. Ілияс Есенберлин романдарында да осы дәстүр өзінің жалғастығын тапқан.

Тарихтың өзге жұртқа көмескі талай беттерін дана ақындарға, Қазтуған, Қотан, Бұқар жырауларға айтқызу тәсілі де жарасымды. Ал, жыраудың сөзімен шежірені де, аңызды да, тіпті ертегіні де сөйлету шындықтың шырқын бұзбайды. Бір есептен алғанда, Ілияс Есенберлиннің романдары тарихи эпостың қызметін атқарып тұрғандай. Ал жүздеген жылдарда өшпеген эпосымыздың жақсы қасиеттерін бойына сіңіре білу қазіргі шығарма үшін де маңызды нышан деп қараса болады.

Баяндаудың тартымдылығы, қызықтылығы және бірінен бірі табиғи туындап отыратындығы аталған романдарды қазақ әдебиетінің ең жақсы, сұрыпталған өмірімен, дәстүрлерімен үндестіреді.

Өлген адамды құрметтеп күту, жылына арнап ас беру, қара тігу, сауын айту сияқты ырымдар, жол-жоралғылар да фольклорсыз, яғни сөз өнерінсіз өтпеген.

Еуропа эволюциялық мектебінің көрнекті өкілі Г.Спенсердің пайымдауынша, діннің пайда болуы тірілердің өлілер алдындағы қорқынышынан, яғни ата-баба аруағына сиынуынан туындайды.

Ас беру әр халықта бар: сарт ас берсе, палау дайындалады, ноғай ас берсе, түрлі тағамдар беріледі, қазақ ас берсе, бұл тойдан кем емес, былбыраған ет пен уыз қымыз, оған қоса – ат шаптыру, балуан күрестіру, ақындар айтысын ұйымдастыру, сөйтіп бәйге беру ұйымдастырылады.

Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында Әбілқайырдың Маңғыт әйелінен туған тұңғышы Шах-Будақтың қайтыс болғанына арнап ас беру рәсімі суреттелген. Ас беру – жерлеу емес, Дәшті Қыпшақ елінің дәстүрі бойынша үлкен той. Аста сайыстың түр-түрінен жарыстар ұйымдастырылады: ат шаптыру, күрес, түйе жарыс, қатын күрес.

Қазақ фольклорынан көретініміз – мал баққан халық оны өсірудің де әдісімен жете таныс болған, себебі мал бағу – халықтың негізгі кәсібі болған.

Бұл туралы «Алмас қылыш» романында: «Қазақ руларының ерекше, ежелгі кәсібі мал шаруашылығы. Көшсе – көлігі, сойса – соғымы. Еті мен сүтін – ас, терісі мен жүніні киім етеді. Малы неғұрлым көп болса, соғұрлым тіршілігі жақсы. Сондықтан да қазақ «мал ашуы – жан ашуы» деп келеді», – делінген [103].

Қазақ халқы көшпелі өмір сүрсе де, едәуір заман бойына зергерлік өнерін дамытып отырған. Олардың негізі – халық шеберлігі, халық даналығы. Тоқыма өнері, неше түрлі сауыт-сайман, ер-тұрман, ақ берен, наркескен, дулыға, қанжар секілді құралдар жасауды да сырттан біреу үйретпеген, өздері ел болып ұйымдасу идеялары ұсынған. Көрнекті фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов «Қазақ фольклорындағы ұлттық киімдер» туралы зерттеуінде «киімге қарап бір адамның ғана емес, бүкіл халықтың эстетикалық, этикалық, тұрмыстық ерекшеліктері жайлы түсінік алуға болатынын» атап өтеді [166, 93-б.].

Деректі мәліметтер беру үшін «Алмас қылыш» романынан бірнеше мысал келтіре кетейік:

«Басында қошқар мүйіз етіп ойған алтын тәжі, тор көз жеңіл қорасан сауыт сыртынан киген алтын зерлі, Герат шеберлері тоқыған қызғылт торқа шапаны күн сәулесіне малынып, Әбілқайыр қара орда есігін ашты. Төр алдында басына қара құндыз бөрік, үстін жағасын қара құндызбен көмкерген қара мақпал шапан киген алтын белбеулі Керей мен Жәнібек сұлтан отыр» [103, 236-б.].

«Әрқайсысында кем дегенде екі садақтан. Кейбір көрікті киінгендердің тақымдарында, бір жақ ұшы пышақтай өткір найза. Жебелерінің ұшы екі жүзді қанжардай өткір, сүйір. Ысылдап келіп қадалса, егер тәнің тастан жаралмаса, ар жағынан бір-ақ өтері хақ. Белге байланған қорамсалар, қазақ батырларынікіндей емес, талдан иіп тоқылған. Жауынгерлерінің басына киген темір, қола дулығалары анадайдан күнге шағылысып жарқ-жүрқ етеді» [103, 245-б.].

Ал «Қаһар» романында Табын Жоламан батырдың көшін суреттегенде: «Адамдарының киімдері де Арқа өңірінікінен басқаша. Бастарына кигендері кеуделеріне дейін жабатын түйе жүн далбағай, етек жағы айбалтаның жүзіндей қайқиып келген әшекейлене кестеленген оқшима қалпақ... Тымақтары да бөтен. Үстін барқытпен тыстап, етегін терімен көмкерген киіз. Шошайған төбесінің құлақ тұсынан бастап жоғары қарай алты салалы етіп оқа ұстаған. Жарғақ шалбар, түйе жүн шекпен, кең құлаш етік, ақ тандақ, арша не болмаса тобылғы түстес етіп боялған жұмсақ тонның, шолақ сәнді пешпенттердің етек, өңіріне оқалап зер салған... Ал әйелдерінің киімі Арқа тектес. Оқалы қамзол, зерлі шапан. Кәмшат бөрік, күміс тізген үкілі сәукеле. Оқамен зерлеген, күміс теңге қадаған жер сүзген мол қос етекті барқыт, бәтес көйлек. Анда-санда шетіне ши барқыт тұтқан, белі қыналған, жібін жіңішке етіп иірген шекпен қамзол, пешпент. Күміс шолпы, алтын жүзік, меруерт алқа, сом білезік, сәнді сырға – бәрі де бүкіл қазақ әйелдеріне жарасты дүние. Дегенмен, әйелдерінің де киімінде өзгешеліктер бар. Кіші жүзде кимешек орнына күнгеілік киеді. Жас келіншектер осы бір кестеленген сәнді жаулықтың кейде құлақ тұсына, төбесіне де үкі тағады. Ал қыздары Орта жүздің қыздарындай аш белін қынар күміс белбеу, үкілі тақияға әуес емес» [33, 514-б.].

Қазақ қай уақытта да келген қонаққа төрін ұсынып, қорадағы соңғы қойын сойып, қазанына салатын қонақжай халық қой. Қазақтың қонақжайлығын жазушы «Алмас қылыш» романында былай сипаттайды: «Рабиу-Сұлтан-бегім Мұхамет-Жөкінің келуіне арнай қыз-келіншек, бозбалалар жинап, ұлан-асыр той істеді. Ат шаптырылды, балуан күрестірілді. Жігіттер жамбы атып, сайысқа түсті. Шырқалған ән, тербелген алтыбақан... Айлы түндерде, бетегелі құрақты сай ішінде хан қонағы талай сұлуды құшып, күндіз сұңқар, қаршыға салып, арқаның қызыл түлкісі мен кіші-гірім лақтай қоянын алдырды» [103, 256-б.].

Қонақжайлылық құт боп дарыған халқымыздың тарту-таралғы, сый-сыяпат жасау үрдісі де өзінше бір салтанат-сәні келіскен ғұрып. Жазушы «Қаһар» романында Қасым төренің балалары Есенгелді мен Саржанның Ташкент құшбегіне әкелген бір тоғызын жазушы келістіре суреттейді: «қазақ елінің дәстүрі бойынша ер-тоқымы, жүген-құйысқаны күміс, жал-құйрығы төгілген, Арқадан келген тоғыз қара жорға, тоғыз боз жорға, әр ер басына байланған тоғыз қара құндыз, тоғыз қоңыр бұлғын әкелген» [33, 550-б.].

Ал этнографиялық детальдар фольклор жанрларына бай көркем туынды «Алмас қылыш» романында көп кездеседі. Мұнда фольклорлық жанрлардың ең көне түрлері мифтер, аңыздар, әпсана-хикаяттар, ертегілер, ғұрыптық фольклор түрлері, фольклордың адам өліміне байланысты мұң-шер жырлары (өлімді естірту, көңіл айту, жоқтау) көптеп кездеседі.

Романдағы өлімді естірту үлгісі әлем әміршісі деп есептелген Шыңғыс хан мен Ұлы Жыршының диалогы арқылы шебер өрнектелген. Қаһарымен әлемді тітіреткен атақты Шыңғыс хан сүйікті ұлы Жошыны өлтіруге кісі жібере отырып, оның өлімін естірткеннің басын аламын деп айтады. Сонда бұл хабарды естіруге ешкімнің батылы бармағанда, Ұлы Жыршы салтанатты кеште ханның сұрауымен жырын бастайды:

Теңіз башынан бұлғанды,

Кім тұндыра, а ханым?

Терек түптен жығылды

Кім тұрғызар, а ханым? – дейді. Сонда Шыңғысхан:

«Теңіз баштан бұлғанса,

Тұндырар олым Жошы дұр.

Терек түптен жығылса,

Тұрғызар олым Жошы дұр, – дейді. Сонда Ұлы Жыршы алғашқы өлеңін тағы қайталайды, бірақ бұл жолы көзінен жасы парлап ағады. Ананың жылап отырғанын көрген Шыңғысхан:

Көзің жасын төгілтер,

Көңілің шерлі болғай ма?

Жырың көңіл үркітер

Жошы өлген болғай ма? – деп сұрайды. Сонда Ұлы Жыршы түркі жырымен:

Сөйлемеске еркім жоқ,

Сен сөйледің, а ханым!

Өз жарлығың өзіңе

Жөн ойладың, а ханым! – деп Жошының өлгенін естіртеді. Сонда жаратылғалы көзінен жас шықпаған Шыңғысхан еңкілдеп жылап:

Құлын алған құландай

Құлынымнан айрылдым!

Айрылышқан аққудай

Ер ұлымнан айрылдым! – деп теріс қарап, бүк түсіп жатып алады [33, 175-б.].

Бұл естіртуде Ұлы Жыршы Жошы секілді қадірлі ұлдың өлгенін естірту үшін «теңіздің былғануы», «теректің құлауы» секілді ауқымы кең ұғымдарды пайдаланып, жыршылық шеберлігін байқатады. Ханды мазмұнды диалогқа шақыра отырып, өзінің психологиялық іс-қимылы арқылы Жошының өлгенін алдымен ханның өзіне айтқызып, жазадан құтылады.

Романға ден қойсақ, үш жүздің басын біріктіре бастаған кездің бірінде Абылай баласы Жанайдың жау қолынан қаза тапқанын естірткенде «ah» ұрып жатып алған оған Қазыбек би мен Тәтіқара жыраудың тоқтау айтқандығы былайша келтірілген:

«Сонда Қаз дауысты Қазыбек:

– Уа, Абылай, үш жүзің үш аққан өзен еді, солардың табысқан жеріндегі сен бір бәйтерек едің. Бәйтеректі дауыл ұрмас па, жапырағы оның түспес пе, бұтағы оның сынбас па? Құдай ма едің тетігін ұстаған бұл жалғанның, бұның не бір балам өлді деп жатып алғаның? – десе, Тәтіқара жырау:

үш жүздің баласы

Ақылдасып, сырласып,

Хан көтерсек деп еді

үш жүздің баласын

Бір баласындай көрмейді

Ат құйрығын үзіңдер

Аллалап атқа мініңдер

Хан талау етіп алыңдар», – деп ашулана айтады [103, 225-б.].

Келтірілген осы үзіндіде Абылай Қазыбек би мен Тәтіқара жыраудың сөзіне ден қойып, өз ісінің дұрыс еместігін түсінеді. Бұл секілді үзінділер шығарма желісінде көптеп кездеседі. Бұдан халқымыздың сөзге тоқтаған, сөз қадірін түсінген дана халық екендігін аңғарамыз.

Жазба әдебиет мұрасын көркем әдебиетке негіздеп қолдануда автор реалистік әдебиетке тән тәсілдерді пайдалана білген.

Романдағы қаралы үйдің сипаты мен жоқтау жырының классикалық үлгісі Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың қолынан мерт болған Ақжол бидің ордасында отырған әкесі Қотан жырауға тән:

«Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара

шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай...

Жырау сыбырлай зарлап, «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!» жырын айтып, ұзақ сарнайды. Біресе өзі тоқтап, кәрі қобызын аңыратты. Әлден уақытта қарт жырау «Аһ» ұрып эзер тоқтады», – деп жазушы көкірегі қайғыдан қарс айрылған жыраудың бейнесін сөзбен, іс-қимылмен, психологиялық толғаныспен шебер бейнелейді [33, 86-87 бб.].

Мұндай детальдарды «Қаһар» романында да жиі кездестіруге болады. Мысалы, қаралы ауылдың кейпін бейнеленген жазушы: «Әйтеуір түйелі жүктің жанында әбігерленген жұрт. Тек әлі жығылмаған үлкен үш ақ орданың есгінің алдында бұл үйлерде өлік бар екенінің белгісі ат құйрығына жалау байлаған сойылдар мен үй үстін айқыш-ұйқыш етіп таңған қара басқұрлар көрінеді (өлік бар үйді бұлай білдіру кей руларының ежелгі дәстүрі). Үрген ит, өрген мал көзге түспейді. Тек көшке арналған түйе мен бірен-саран ырдуан, пәуеске байқалады. Бірақ ауыл іші жыбырлаған адам» [103, 522-б.].

Сонымен қатар қаралы кедей үйінің бейнесі бейнеленген. «Бұлар ауылға кіре шеткі қараша үйден қарлыққан кәрі дауысты жоқтау естіді. Өлік бар жерде бата оқымай кетпейтін қазақтың ескі дәстүрі, Есіркеген қараша үйге қарай беттеді. Қасындағы жеңдеттері де қарсы болған жоқ, сыртта тұрып қалды. Ол үйге кіріп келгенде ең алдымен көргені шоқпыт тымақ, жыртық шекпен, жылап-сықтап отырған кілең кедей болды. Сол жақта сұлайып қыр мұрынды, мұрты жаңа тебіндей шығып келе жатқан жас жігіт жатыр. Түрі өлген адам тәрізді емес, жаңа ғана ұйықтап кеткен секілді. Басында екі бүйірін таянып, ақ шашын жайып, кәрі шандыр бетін жоса-жоса қылып тырнап тастаған шүйкедей қара кемпір:

Атаңа нәлет, хан Кене,
Басыңа түссін ойран-ай,
Суалдырдың көзімнің,
Қарашығын ойбай-ай! – деп қарлыққан дауыспен зар еңірейді.

Өліктің кеуде тұсында қарындасы ма, әлде жұбайы ма, бір келіншек отыр. Жүзі ақ шүберектей, жасқа толы тостағандай қара көзі шарасынан шығардай боп керегеге қарап қатып қалған. Есіркеген бата оқыды да шығып кетті. Бірақ әлгі сурет көз алдында тұрды да қойды» [103, 523-524 бб.].

Қазақта өлгенге ас беріп, ат шаптыру абыройлы іс саналып, жоғары деңгейде өткізіледі. Кісі қайтқаннан кейін үй тігіліп, жақын-сыйластарға хабарланады. Төре болса «хан ием», болмаса «бауырым» деп дауыс салып көріседі.

Туды байлап берген соң әйелдер шылаушын (қаралы әйелдің басындағы орамалды айтады) шарт байлап, қыздары дауыстап «жоқтау» айтады.

Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында Есенгелді мен Саржанның өлімін естіген Күнімжан басындағы үкілі сәукелесі мен күлгін торғын шәлісін жұлып алып, қара шашын жая, екі белін таянып жоқтау айтады:

Қапыда кетті қос арлан,
Жау сөзіне бос налып.
Аямады қас дұшпан,
Батырып қанға кек алып [103].

«Көшпенділер» трилогиясы осы күнге дейін көмескі жатқан тарихымыздың бұралаң, шырғалаң жолдарын айқынырақ түсінуге көмектеседі, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, оқушының өз елінің тарихы, оның белгілі қаһармандары туралы ұғымын ұлғайтады, тарихтың опық жегізген өкінішті құбылыстары мен ілгерішіл нұрлы дәстүрлері туралы аса пайдалы сабақтар береді. Бұл, сонымен қатар, ауыз әдебиетінде, шежіреде қаламгер қаламын шақырып тұрған тақырыптар мен көркемдік мүмкіндіктер мол екенін де аңғартады.

Яғни тарихи романдардың халықтық белгісін білдіретін салттық, ғұрыптық фольклор шығарманың мазмұндылығын, айшықтылығын одан әрі дамыта түседі. Бұл туралы академик Р.Бердібай өзінің зерттеуіне: «Салттық поэзияны халықтың ежелгі наным-сенім ғұрыптарымен байланыстыра зерттегенде ғана оның түп негіздері ашылмақ. Фольклор шығармаларында байырғы анимизм, тотемизм, антропоморфизм, фетишизм, магия қаншалықты, қалай қабысып жатқанын аңғармай, көне жанрлар табиғатын сенімді ашу мүмкін емес... Ауыз әдебиеті жанрларындағы салт пен ғұрыпқа қатысты ақындарды этнографиялық мәнбелер (источник) көмегімен ғана айқындауға болатыны кәміл», – дейді [167, 345-б.].

Фольклор үлгілерінің барлығы дерлік Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кездеседі, мұның арасында мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бата сөздер, шежірелер, айтыс үлгілері, жырлар, шешендік толғаулар бар.

Халықтың магиялық ұғымдарының біріне жататын бата сөздері тілек түрінде айтылып, оның сиқырлы күші болады деп есептеледі. С.Қалиев пен М.Оразаев бата сөздерге былай деп анықтама береді: «Бата сөздер – шағын ғана сөзбен халықтың ұлттық келбетінің негізгі белгілерін сипаттайтын идеялық және этикалық-моральдық талаптарын, ішкі ұмтылыстарын, ізгі тілектерін білдіре алатындай жанрлық ерекшелікке ие фольклор туындысы» [168, 154-182 бб.]. Ал «Қазақ ауыз әдебиетіндегі бата сөз жанры» атты диссертациясында зерттеуші З.Б.Үмбеталина бата сөздері туралы: «Бата сөздер – шағын ғана сөзбен халықтың ұлттық келбетінің негізгі белгілерін сипаттайтын идеялық және этикалық-моральдық талаптарын, ішкі ұмтылыстарын, ізгі тілектерін білдіре алатындай жанрлық ерекшелікке ие фольклор туындысы», – деп айтады [169, 13-б.]. Ел аузында күні бүгінге дейін маңызы зор ғұрыптардың бірі – бата сөздері. Негізінен бата беруге, бата алуға біздің түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы аса зор мән береді. Бата сөздері ырғақты ұйқасқа құрылып, тілек сөздерден тұрады. Бата сөздер кез келген жерде айтыла бермейді, бата беру рәсімі де кез келген адамға тапсырылмайды, сондықтан бата тілектер жеке адамның атынан айтылмай, көбіне көптің атынан беріледі. Бата сөздері белгілі бір жағдайға

байланысты қолданылады, мысалы, ұрпақ қалдыру, ерлік көрсетіп, жеңіспен оралу, ақ жол тілеу, т.б. Сондай-ақ бата тілектері орындалатын болғандықтан, олар магиялық сипатқа ие болып табылады. Мысалы, халықтың ауызекі шығармаларында баласыз жандар Бабай түкті шашты Өзиз, Қыдыр ата, т.б. аруақты, әулие адамдардың ақ баталарын алып, ол қабыл болып, ұлды болады. Ұлдары батыр, ер азамат болып өседі. Соғыс, жаугершілік кезінде бұл батырларды пірлері қорғап жүреді. Осыған орай, бабалар тағылымынан тектілердің тура жолын таңдауға, Отанын, елін қорғауға негізделген бата беру туралы көп айтуға болады. Батырлық жырларының қайсысын алып қарасаңыз да, бата жөнінде көп айтылады. Қазақ халқының асыл қасиеттерінің бірі – отаншылдық, туған жерге деген үлкен ілтипат, ыстық сүйіспеншілік. Дәстүрлі бата сөздерінің негізгі түйіні – өскелең ұрпақты батыр, өжет, адал, ел намысын қорғайтын намысшыл болуға үндеу болып табылады. Сайып келгенде бата беру, бата алу ерлік дәстүрдің оңды іске асуына халықтың өз батырларының аман болуына, мұрат-мақсатқа жетуіне және жеңіспен оралуына септігін тигізетін халық мұрасы. Сондықтан болар, халқымыз: «Батамен ер көгерер, жауынмен жер көгерер», – деп бекер айтпаған. Қазақ халқының ертеден келе жатқан дәстүрлерінің бірі – бата берудің рухани, танымдық маңызы зор. Бата сөздерінің жас жеткіншектің дүниеге көзқарасының дамуына, адалдық, әділеттілік, танымдық нормаларының қалыптасуына әсері мол. Бата тілектер оқушылардың ата-аналарының ақ тілегі мен өнегелі сөздерін құрметтеп, отансүйгіштік ойының дұрыс дамуына септігін тигізеді.

Халқымыздың ерекше қастерлейтін рухани мұраларының бірі – шежіре. Қазақта ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан шежіре бар. Бұл шежірелердің жарыққа шығуы қазақ халқының қалыптасқан шежірелік дәстүрімен байланысты болды. Қазақтың байырғы салт-дәстүрі бойынша әрбір қазақ азаматы өзінен бастап жеті атасына дейін білуге тиісті еді.

Шежіре негізінен атадан балаға ауызекі түрде таралады. Қазақ халқы әсіресе ер баланың өз руын, ата тегін білуін сахара халқының заңы ретінде қараған. Қазақ ру-тайпаларының шежірелері ерте заманда ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырды. Қазақ халқы екі жүзден аса рудан құралса, әр рудың өз шежіресі болған. Сондықтан да халқымыз ата тегін білмеген адамды «Жеті атасын білмеген – жетесіз» деп кемсітетін болған. Халық тарихының ажырамас бір бөлігі болып табылатын шежірелер туралы қазақтың ағартушы-демократы Ш.Уәлиханов: «Қазақ шежіресі бұрыннан келе жатқан дәстүрден ауытқымайды, олар шығу тегін таратқанда ортақ бір кіндіктен тарайтындығын қатты діттейді», – деп көрсетеді [170, 108-б.]. Мұның өзі ұрпақ тазалығын, елдің бір-бірін тануы мен бауырмалдығын нығайтуға септігін тигізеді. Шежіренің тәлім-тәрбиелік құндылығы жайлы деректемелерге сүйенсек: «Шежіре – құрғақ хронология немесе адам аттарының жалаң тізімі емес. Қазақ шежіресінің тарихи айқындамасы туыстық байланыстарды саралауға негізделген», – деп келтіреді [171, 56-б.]. Яғни ру ішінен жеті атаға дейін қыз алысуға қатаң тиым салынады. Ал

мұның өзі неке салдарынан болатын әртүрлі кеселдерден қорғануға мүмкіндік береді. Қазақ халқының шежіресі негізінен ауызекі түрде тарап отырған. Оны орақ ауыз шешендер, құйма құлақ шежірешілер немесе жыраулар жекелеген ру, тайпаның беделді батыр, билерінің ерлік дәстүрлерін өнеге ретінде өлеңмен де өрнектеген.

«Алмас қылыш» романында көптеген хикаят, шежірелер келтірілген. Жалпы трилогияда Қазақ тарихының белді-белді үш кезеңін, жеке хандық, яки тәуелсіз мемлекет дәрежесіне жетуі, Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама атты отан соғысы, Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі оқиғаларын суреттегенде нақтылы күнтізбелік деректерге, шежірелерге сүйенеді. Бұдан басқа халық эпосының тарихи шындыққа жақын беттері, ақын-жыраулар өлеңдері, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» мен Рашид ад-Диннің, Джувейннің, т.б. еңбектері «Орыс шежірелерінің толық жинағы», екі жүзден аса дерек пайдаланылған.

Енді «Алмас қылыш» романындағы шежірелерге тоқталсақ: «Қасым ханның да абыройы әбден көтеріліп болған. Оның Дешті Қыпшақтың елдік, жауынгерлік даңқын «Тарих-и Рашиди» айтқандай, Жошы ханнан кейін бүкіл Шығысқа жайған әулетті шағы» немесе «Бір мың екі жүз жиырма тоғызыншы жылғы Лаврентьев шежіресінен қыпшақ-қазақтардың монғолдардан ығып, өзі жау тепкісіне түскен Еділдегі бұлғарлар жеріне, Россияға, Польша, Литваға барғандарын көреміз» [103, 215-278 бб.].

Шежірелер легі Қазтуған мен Қотан айтысында молынан кездеседі.

Қазтуған жырау:

«Алаң да алаң, алаң бар,
Бата алмай жау алаңдар.
Сақтан шыққан Кей сақ бар,
Кейсақ-Қайсақ, Қыпсақ-Қыпшақ боп

Он екі атаға таралар, – деп Мұхаммет пайғамбар тумастан мың жыл бұрын, Ескендір Зұлқарнайынды Жиделібайсынның жеріне кіргізбей тоқтатқан Сақ елінің патшаларын фарсы жұрты кей деп атап, одан патшаның таңдаулы әскерін – кейсақ деп, одан Қыпсақ туып, Қыпсақтың Қыпшаққа айналғанын бір толғап өтті.

Қотан жырау:

Жусанды деме қараған,
Жұлдызды жарық ай деме,
Қытайдан шығып тараған,
Хундуға қарсы қол шықса,
Жорықта болған маймене,
А-лунь – Арғын руы,

Қыпшақпен қатар жаралған, – деп көне заманда Солтүстік Қытайдан батысқа қарай Хундулар аттанғанда Арғындар түркі тұқымдас елдермен бірігіп бас көтергенін, ақыры Этиль күшіне шыдай алмай, сонау Ертістен әрі Жоңғар тауына қарай көшіп, Хундулар өтіп кеткеннен кейін, Жетісуға келгенін асқақтата жыр етіп өтті.

Әрі қарай Қыпшақтың, Арғынның ерліктері мен жеңілістері жырланады.

«Қаһар» романында «Шыңғыс шежіресінен» алынған біраз қиссалар келтірілген. Мұнда Абылайдың немересі, Қасым төренің ортаншы ұлы Кенесары туралы, оның ата-бабасы, олардың ерліктері туралы жырланған.

Нысанбай ақын, ақ киізге молдас құрып отырып алып, Қасым төренің алдында Шыңғыс шежіресінің біраз жерін қисса етіп айтып берген.

Ол монғолдармен іргелес Керелең, Онан өзендерінің бойында көшіп жүрген Керей руының қалайша Шыңғысханның алғашқы жемі болғанын күңірене жыр етті...

Енді Нысанбай жырау қарағайлы кәрі домбырасын екіпендете ұрып, Шағатай мен Жошы ұрпақтары неше жүз жыл бойы осы ұшы-қиыры жоқ кең даланы билегенін мақтан етті.

Осыдан соң Нысанбай жырау әр жүздің әйгілі хандары Әбілмәмбет, Барақ, Нұралыларға қысқа-қысқа сөз тастап, үш жүздің басын қосу жолында жүрескен, кейін Абылай деген атпен хан болған Әбілмансұрға тоқталған.

Дауысы қарлығып болдыруға айналған Нысанбай тек ел жатарда ғана Абылайдың қарақалпақ әйелінен туған Уәлидің Ресейге қолшоқпар болып кеткенін, қалмақ қатынынан туған Қасым төренің әке жолын қуып, қазақтың басын қосамын деп бәйек болып жүргенін мадақтай келіп, кенет оқшау отырған Кенесарыға қарай:

Абылай жолы ауыр жол:

Батыр Кене, біліп қой,

Абылайдай берік бол,

Алам десең абырой, – деп ұзақ жырын бітірген.

Романның алғашқы бөлімі қазақ елінің есінде «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атаумен қалған ұлы қырғын жоңғар шапқыншылығын сипаттаумен басталады.

Автор сол кездегі соғыс зардаптарын тек қара сөзбен баяндап қана қоймай, халық ауыз әдебиетінің озық үлгілерінің үзінділерін де мысалға алады. Яғни сол кездегі халық басындағы хал-ахуалды «Қалқаман-Мамыр» жырындағы суреттелген бір ұрыспен теңестіріп келеді де:

«Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл,

Соғысқан қазақ, қалмақ-мұны да біл,

Қалмақтың бастауымен Сыбан Раптан

Өзі батыр, соғысқа тым айлашыл ...

...Қазақты бұл соғыста қалмақ алды, – деп «Қалқаман-Мамырда» айтылғандай қазақ елінің бестен үш бөлігі қырылғанын көрсетеді. Бұл жердегі ақын мақсаты сол сәттегі оқырман көңілін жалықтырмас үшін тек тарихи деректерге сүйеніп қоймай, сонымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін де шығарманың көркемдік құрылысын көркейте түсу үшін қолданған.

Тарихи деректердегі мәліметтер мен халық арқылы тараған жырлардағы оқиғалар көбіне көп сәйкес келе бермейді. Себебі тарих нақты деректерге сүйенсе, ауыз әдебиеті халықтың мақсат-мүддесінен туған қиялға сүйенеді. Бірақ автор келтірген романдағы оқиға желісі тарих деректерінен алшақтап кетпейді.

Ойымызды дәлелдей түсу үшін тарих деректеріне жүгінер болсақ, шығармада «кейінгі қазақ тарихшысы, жазушы, әрі ойшыл Шәкәрім қажының айтуынша, Ақтабан шұбырынды кезінде қазақ халқы, үш есенің екеуінен» айырылды. Бүгінгі заман демографтары халықтың үштен бірі қырғын тапты деп есептейді. Орталап айтсақ, жер басып жүрген екі қазақтың біреуі өліп отырды. Қалай ықшамдасақ та екі миллионнан еркін асқан ұлы халықтың тең жарымы қырылғаны» туралы айтылады [103, 97-б.].

Шежірелерде белгілі жүз, тайпа, бұдан тараған аталар таратылып айтылумен қабат, осы аталардың заманындағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, ірі-ірі тарихи оқиғалар, елдің бір жерден екінші жерге қоныс аударуы, бір ел мен екінші елдің арасындағы қарым-қатынастар, сол заманғы тарихи адамдар, хандар, батырлар, билер, шешендер, ақын-жыраулар және олардың ел есінде қаларлық істері мен сөздері жайында құнды да құнарлы деректер сақталып отырды.

Трилогияда сол кездегі халық тіршілігі, тұрмыс қалпы, көшпенді жұрттың этикасы мен эстетикасы, мінез-құлқы, өнері түгел қамтылған. Ерлігімен, адал, момындығымен, даналығымен, жыраулығымен ел есінде қалғандар да, зұлымдығымен, қорқау арамдығымен, опасыз оңбағандығымен халық қарғысын арқалағандар да кездеседі.

Бұл айтылғандардың бәрін де автор әрине фольклор мұралары арқылы жеткізе білген. Мәселен, Ақтабан шұбырынды заманындағы халықтың шерлі жүректен шыққан мұң-наласын автор былайша жеткізген:

«Сонымен Бөгенбай қолындағы аз әскермен, бір төбенің бауырында, өзінен әлдеқайда көп жауының жолын тосып жатты. Көп кешікпей-ақ алыстан талмаусырап бір қайғылы үн естілді. Жауынгерлер тына қалды. Көп дауыс қосылып бір зарлы ән айтып келеді:

Қаратаудың басынан көш келеді

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.

Ән жоқтау тәрізді. Шерлі жүректен шыққан ащы запырандай. Бүкіл халықтың қайғысы осы бір өкси айтылатын өлеңге сыйып кеткендей, адамның жүрегін тырнап әкетіп барады» [103, 236-б.].

Осы жерде тарихи романға тән тағы бір ерекшелік – мұндағы тарихи өлеңдер мен жырлардың қолданылуы болып табылады. Тарихи өлеңдер – белгілі оқиғалар негізіне құрылған көлемді жырлар. Бұл санатқа Қотан жыраудың баласы Ақжол би өлгенде айтқан жоқтауы, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» кейінгі қаралы халық жағдайын бейнелейтін «Қаратаудың басынан көш келеді», «Елім-ай» өлеңдері жатады.

Бұл ретте қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті қайраткері А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында»: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасында өлеңмен шығарылған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанымен қазақта болған оқиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттың тарихында жазылған мағлұматтар бар. халықтың өзінің есінен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарылған сөздер болса, солар тарихи жыр болады», – деп сипаттама береді [172, 117-б.].

Бұл туралы ғалым М.Әуезов: «Тарих өлеңдері ең алдымен ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан тұрады. Пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи дәуірдің жыры. Сол дәуірде арнаулы оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жыры болады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі адамдар жалпақ елге аты белгілі, жалпақ елге қадірлі сүйікті адамдар» [146, 140-б.], – деп, тарихи жырлардың тарихилық белгілерін көрсетеді. Қазақ тарихи өлеңінің жинақтаушылық сипаты бар, оның бойында тарихилық белгілерімен қатар деректік, көркемдік сипаты бар, сондықтан мұндай шығармаларды жанрлық тұрғыдан ажырату қиынға соғады.

Қазақ халқының тарихындағы қасіретті кезең «Ақтабан шұбырындының» куәсіндей осы «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңінде халық мұны, халық зары, халық басына айырылмастай болып жабысқан ауыр халді бейнелесе, бір қырынан жоқтау үлгілерінің тамаша бір түрі. Бұл жеке бір тұлғаның қадір-қасиетін дәріптеп, жамандығын жасырып, жақсылығын асыра мадақтаған жоқтау емес, елінен, жерінен, қарындас бауырынан айырылып қан жылаған халық жоқтауы. Автор бұл арада тәуелсіздік таңын аңсаған бұқара халықтың арман тілегін жоқтау арқылы аңғарта білген.

Бұл өлеңдер белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туғандықтан, тарихи өлеңдерге жатады. Тарихи өлеңдер тарихи жырлардың қалыптасуына ықпал етеді, мұның дәлелі ретінде академик С.Қасқабасовтың пікірінше: «Тарихи өлеңдер қоғам дамуының әр кезеңінде туып отырады, яғни бұл – оперативті жанр. Сондықтан тарихи өле өте ескі жанрлардың бірі» [173, 28-б.]. Тарихи өлеңдердің тарихи шындықты бейнелеуде атқаратын қызметі зор.

Романда жазушы батырлар мен билердің мінез-құлқын, ақыл-парасатын, ой-өрісін бейнелеуді жиі қолданған ұсақ жанрлардың бірі – мақал-мәтелдер болып табылады. Жазушының мақал-мәтелдерді көп қолдануы шығарманың көркемдігін, поэтикалық қуатын арттыра түседі. Мақал-мәтелдердің айтар ойына ой қосатын, тілге икемді сөздің мәйегі екенін де айта кету орынды. Мақал да, мәтел де образды халық сөзі болып табылады. Мақал – халық тәжірибесінің қысқартылған афоризмдік көрінісі, мәтел – қандай да бір өмір құбылысына баға беретін бейнелі сөз. Мәтелдерде метафора, салыстыру, гипербола, идиомалық бейнелеу көп қолданылады.

«Алмас қылыш» романында хан, хандық, билік туралы «Таста тамыр, ханда бауыр жоқ», «Хан сырын білгеннің қаны төгілсін», «Жауыз ханнан құтылғың келсе, оның жауыз баласына сені хан етем де», «Қара қазақ баласы – әкесінің баласы, хан тағының баласы – әкесінің ажалы», «Нар мойны кесілген, Бердібек хан өлген кез» деген мақал-мәтелдер кездеседі. Ал мәмілегерлік, келісімге келу, халық тұрмысы туралы мақал-мәтелдер «Аталы сөзге арсыз тоқтамас», «Көктен сұрағаны жерден табылады», «Жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады», «Кигіз жамылған су болмас», «Күз келері көктемнен мәлім», «Мал ашуы – жан ашуы» түрінде кездеседі.

Мақал-мәтелдер арқылы автор Хақназардың егіз ұлынан бірдей айрылса да, егіліп ез болмай, қайтпас қайсарлы қатты мінезін «таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ» деп бейнелесе, Тәуекел ханның жау оғына ұшып ауыр жараланған кезде жанына жақын адам таба алмай жалғыз қалған халін күшті кезінде серік болған одақтастарының енді жалғыз тастап кеткенін «жалған дос көлеңке тәрізді, күн шықса жаныңнан қалмайды, аспанда бұлт торласа қасыңда болмайды» деп бейнелейді.

Сол секілді «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Біреуге ор қазғанша, өзіңе көр қаз» деген мақал-мәтелдерді де кездестіреміз. Жазушы ол мақалдарды кейіпкер аузына салса, енді бірде өз көзқарасын білдіру үшін қолданады.

«Қаһар» романында да Ілияс Есенберлин өзінің нағыз шеберлігін танытқан. Мақалдамай сөйлейтін қазақ жоқ. Кейіпкердің қай-қайсысы да бос сөзділікке салынбайды, өзінің ойын тиянақты, тұжырымды, қысқаша жеткізеді. Романда кездесетін мақалдардың дені ерлікке, ел басқару ісіне, адамгершілікке арналған.

«Алмас қылыш» романында үлкенді сыйлауға, кішіге қамқор болуға, бірлікті сақтауға үйрететін «Асылдан асыл туады», «Әке – балаға сыншы», «Аға өлсе, ініге мұра», «Аға тұрғанда іні сөйлеу – сөкет», «Аға тұрғанда, іні алға шықпас», «Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң, көре алмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді», «Тірінің тіршілігі бар», «Он бесте отау иесі», «Құм жиылып тас болар», «Құс ұша түзеледі», «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды», «Қарға қарғаның көзін шұқымас» секілді мақал-мәтелдер кездеседі.

Тарихи шығарманың идеясы батырлық, қаһармандық, отансүйгіштік тәрбие беруге негізделетін болғандықтан, шығармада «Ет жарасы біткенмен, ер жарасы біте ме?», «Ер шекіспей бекіспейді», «Есің барда, елің тап», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Құрыш отта асылданады, халық күресте шынығады», «Ел өссе, ер өседі, ер өссе, шер өшеді», «Ажалың келсе, алтын сандық ішінде тығылып жатсаң да табады, ал ажалың жоқ болса, жаңбырдай жауған оқтан да адам тірі қалады», «Қашқан жауға қатын ер», «Қорқақ ит үреген келеді», «Сақтықта қорлық жоқ», «Берсе қолынан, бермесе жолынан» секілді нақыл сөздер жас ұланды Отанын қорғауға, елін-жерін сақтауға тәрбиелейтіні хақ.

Сонымен қатар шығармада қазақ халқының шешендігі, аталы сөзге тоқтаған тоқтамы бар екені, сөз қадірін түсінуге баулитындығы, адам мінезінің қыр-сырын түсінуге тәрбиелейтіндігі «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Әліпті таяқ деп білмеу», «Ақ дегенім – алғыс, қара дегенім – қарғыс», «Аңдамай сөйлеген, ауырмай өледі», «Аталы сөзге арсыз тоқтамас», «Қырық бір жақ, қыңыр бір жақ», «Бүйректен сирақ шығару», «Топпен кеңесіп пішкен тон келте болмас», «Ел құлағы елу», «Қалауын тапса қар жанады» деген сөздерден көрінеді.

Ал жазушының оқиға орайына қарай қолданған әрқилы мағынадағы мақал-мәтелдері, нақыл сөздері, ғибратты тіркестері шығармаға ерекше өң беріп, жарасымды орын тапқан. Бұл сөз оралымдарында адам мінезінің күрделі иірімдеріне бойлау, адам санасының тереңіне сүңгу, адам қиялының қиянына самғау байқалады: «Өлер бала бейітке жүгіреді», «Суға кетер бала дариядан шегінбейді», «Сынықтан бөтеннің бәрі жұғады», «Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айрылыпты», «Диірменде туған тышқан дүрсілден қорықпас», «Түсіп қалған мұзалимнің (көне түркі тілі: қызмет дәрежесі деген мағынада) биігі жаман», «Ортақ өгізден оңаша бұзау артық», «Сүйреп қосқан тазы түлкі алмайды», «Сырты бүтін, іші түтін», «Алтын көрсе, періште жолдан таяды», «Әлін білмеген әлек», «Адамның дүниеге өзі тойғанмен, көзі тоймайды» («Алмас қылыш» романы), «Таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ», «Жалған дос көлеңке тәрізді, күн ашықта жаныңнан қалмайды, аспанды бұл торласа, қасында болмайды», «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Ер азбай, ел азса – айдын көлдің суалғаны, ел азбай ер азса – зор бәйтеректің құлағаны» («Жанталас» романы), «Бүлік басы бұзықта», «Жазығы қатын демесең, қыздан артық салдығы», «Бір биеден ала да туады, құла да туады», «Өзен қайда құйса, тамшы да сонда құяды», «Қыран жете алмас қия жоқ, жаужүрек өте алмас мия жоқ», «бас кеспек болғанмен, тіл кеспек жоқ», «Аталы сөзге арсыз тоқтамас», «Дастарқан басында отырып қонақ аяғын алшақ көсілмес болар», «Жемін сезсе жиырылған кірпі бауырын жазады», «Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл», «Ауруын жасырған адам өледі», «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған», «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Шөлмек күнде сынбайды, бір-ақ сынады», «Қанына тартпағанның қары сынсын», «Барға мәзір, жоққа әзір», «Сабасына қарай піспегі, сақалына қарай іскегі», «Бөтен елде сұлтан болғаныңша, өз елінде ұлтан бол», «Өзім асыраған күшігім өзімді қапты», «Көп қорқытады, терең батырады», «Қашқан жауға қатын да ер», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Ер шекіспей бекіспейді», «Аюға ақыл үйреткен таяқ», «Қазаны бөлектің – қайғысы бөлек», «Қатыныңның ақылымен қоңсы қонсаң, көршің жау шығады», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң», «Балта көтерілгенше ағаш жол табады», «Заманың түлкі болса, тазы боп шал», «Екі кемеңнің құйрығын ұстаған суға кетеді», «Есің бар еліңді тап», «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді», «Әңгіме бұзау емізер», «Ортақ өгізден – оңаша

бұзау», «Бөлтірікті қанша асырасаң да тоғайын аңсайды», «Қақпанды қоя білмеген қасасын алдырар», «Сынықтан бөтеннің бәрі жұғады», «Қыран қартайып өлмейді, қайғырып өледі», «Асыл тастан, ақыл жастан», «Көрмес түйені де көрмес», «Жылы-жылы сөйлесе жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесе мұсылман діннен шығады», «Әлін білмеген әлек», «Қарға баласын аппағым деп сүйеді, кірпі баласын жұмсағым деп сүйеді», «Сақтықта қорлық жоқ» («Қаһар» романы).

Бұдан байқайтынымыз жазушы көп жағдайда өзінің тарихи тақырыбына орай билік, бірлік, ерлік, батырлық, сақтық, ержүректік туралы нақыл сөздерді қолданады. Ерлікке байланысты мақал-мәтелдер: «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған», «Ер шекіспей бекіспейді», «Сақтықта қорлық жоқ», «Қыран қартайып өлмейді, қайғырып өледі», т.б.

Ел билеуге байланысты мақалдар: «Есің барда елің тап», «Топпен кеңесіп пішкен тон келте болмас», «Ел құлағы елу», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Бөтен елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», т.б.

Сондай-ақ «Әңгіме бұзау емізер», «Дастархан басында отырып қонақ аяғын алшақ көсілмес болар», «Қарға баласын аппағым деп сүйеді, кірпі баласын жұмсағым деп сүйеді», «Әлін білмеген – әлек», «Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесе мұсылман діннен шығады», «Көп қорқытады, терең батырдабы», «Ортақ өгізден оңаша бұзау», т.б. осы сияқты әр түрлі тақырыптағы мақал-мәтелдер де кездеседі.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» демекші, ауыз әдебиетінің қазынасында мақал-мәтелдің алатын орны ерекше. Егер эпостан халықтың бастан кешкен қаһармандық оқиғаларының көркемделген ізін, сол істердің жинақталған ұғымын елестетсек, айтыста замананың көкейкесті мәселелеріне баға мен үкім берілсе, мақал-мәтел ел өмірінде орын тепкен барлық құбылыстарға тұжырымды, қысқаша қорытынды жасаған энциклопедия тәрізді.

«Алмас қылыш» романында кездесетін мақалдардың дені адамгершілікке, ерлікке, өлімге байланысты қолданылған.

Ерлікке байланысты және хандыққа, мінез-құлыққа байланысты: «Ел өссе ер өседі, ер өссе шер өшеді», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтірер», «Ет жарасы біткенмен, ер жарасы бітер ме?», «Аға тұрғанда, іні сөйлеу сөкет», «Таста тамыр, ханда бауыр жоқ», «Қашқан жауға қатын ер», «Хан сырын білгеннің қаны төгілсін», «Жауыз ханнан құтылғың келсе, оның жауыз баласына сені хан етем де», «Асылдан асыл туады», «Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бас болсаң көре алмайды» мақал-мәтелдер кездеседі. Сонымен қатар өлімге қатысты: «Суға кетер бала дариядан шегінбейді», «Өлер бала бейітке жүгіреді», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «Нар мойны кесілген, Бердібек хан өлген кез», «Ажалың келсе, алтын сандық ішінде тығылып жатсаң да табады. Ал ажалың жоқ бола, жаңбырдай жауған

оқтан да адам тірі қалады» секілді ғибрат сөздер романның тұла бойына өң беріп, ажар кіргізіп тұрады.

Мақал-мәтелдер қай шығармада болмасын кеңінен қолданылатыны сөзсіз. Бірақ, бұл шығармадағы қолданыста біздің байқағанымыз XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген ата-бабаларымыз сөйлеу барысында ойының нақты, ұтымды дәлдігін жеткізу үшін сөз мәйегін орынды қолданған, яғни тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін екі ауыз сөзбен жеткізуге тырысқан. Мақал-мәтелдерді қай қырынан қолданса да автор жетістігі кейіпкер бойындағы ақылдылық, әскери дарындылық, табандылық, айлакерлік секілді қасиеттерді таныта алғандығы. Отан қорғау, батырлық, ерлік туралы туындаған халық мақал-мәтелдері негізінен халықтың ой-тілегі, арман-мүддесі, отансүйгіштік сезімі қандай екенін байқатып отырады. Мақал-мәтелдегі туған жердің қасиетін, оның байлығын жоғары бағалап, ардақтаған халық оларды қорғау әрбір азаматтың міндеті деп санаған. Егер туған жерге ойран салуды көздеген шапқыншы жау болса, оған қарсы аттану ер жігіттің азаматтық борышы деп бағалаған. Сонымен қатар мақал-мәтелдерде ел қорғап, жауды талқандап, ерлік жасаған немесе қара қылды қақ жарған, қиядан тартып жол салған ер, батыр бейнесінен мағлұмат беруге кең көңіл бөледі. Қаһармандық жасау тек Отанын, ел-жұртын сүйген адамдардың ғана қолынан келеді. Олар қандай қиыншылықтар кездесе де үрейленбей, мұңаймай ажалға қарсы шабады деп сипаттайды. Батырдың күшін оның ақылы мен айласында деп сипаттайды. Мұнымен қатар халық ісі үшін қажымай күресіп ерлік жасаған, ел сүйіп батыр атанған адамдардың мінезіндегі жақсы қасиеттер де мақал-мәтелдерден орын алған. Яғни турашылдық, әділдік, айтқан сөзден қайтпаушылық, достыққа адал болу, қарапайымдылық, т.б. қасиеттер екендігін аңғартады.

Көркем шығармаға ауызша айтылып келген, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін табуға көмектесетін аңыз әңгімелерді кірістіріп, белгілі бір идеяларды ашуға жұмсауы да қазақ әдебиетінде Ілияс Есенберлин романдары арқылы келген елеулі жаңалықтардың бірі. Мәселен, «Қаһар» романында келтірілген «Абылайдың түсі» делінген аңыз шығарманың идеясын айқындай түсуге аса қажет қызмет атқарған. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған сарынды ұтымды пайдалану романға қосалқы көркемдік қосқан.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділері» өзінің құрылым, оқиғалық жүйесі, баяндау, суреттеу құралдарының сипаты жағынан тек қазақ әдебиетіне ғана тән аңыз-роман деп атауға болатын дәстүрді қалыптастырды. Тарихи аңыздар мен шежірелер көбінесе ауызша тараған қазақ елінің жазба әдебиетіне сол телегей теңіз көркемдік байлықтың ауысып отыруы кездейсоқтық емес, нағыз заңдылық екенін дәлелдегені Ілияс Есенберлиннің суреткерлік маңызды тағылымдарының бірі.

Олай болса, қазіргі жазба әдебиетіміздің даму бағытындағы ерекшеліктің бірі – ауыз әдебиетінің оқиғалық, көркемдік қазынасын игеріп,

жаңа заман қажетіне жаратудан танылады. Қаншама аңыздың немесе тарихи сюжеттердің прозалық, поэзиялық шығармаларға ұласуы өте елеулі құбылыс. Әсіресе тарихи романдарда мұндай қозғалыс ерекше мол байқалады.

Шешендік өнерде дүниеге көзқарас пен дүниетаным және ойлылық, тапқырлық, шапшаңдық, сөйлеу мәнері, дауыс ырғағы, күлкі реңктері рөл атқарады. Жыраулар, шешендер, қолбасылардың қаншама тартымды тұлғасы әдебиетімізге осы шығармалар арқылы келді. Шешендік сөздер ауыз әдебиетінің жауһар үлгілерінің бірі.

Трилогияда шешендік сөздердің толғай айтылған түрлері кездеседі. Соның бір жарқын үлгісі ұлы жырау Асан Қайғының Жәнібекке айтқан толғауынан көрінеді:

«Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған.
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын
Жемде кеңес қылмадық.
Жемнен де елді көшірдің
Ойыл деген ойынды
Отын тапсаң тойынды
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің» [33, 215-б.].

Қазақ «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, ұшқыр ойды қастерлеген, ғасырлар бойы сөз мұрасын қорғаштап, сөз асылын жоғалтпай келген, ардақтысы да, аяулысы да сөз болған халық.

«Алмас қылыш» романы шешендік сөзге, толғауға толы. Романдағы шешендік сөздерге келсек: «Ұлы хандық ат үстінен түспей жаулап алынды. Оны енді ат үстінде отырып басқаруға болмайды», «Досыңнан қасыңның еті тәтті. Ал қасыңнан өзіңмен алысқан жауыңның еті тәтті», «Қара қазақ баласы – әкесінің баласы. Хан тағының баласы – әкесінің ажалы. Өйткені тақ біреу, отырамын деушілер көп», «Ханға – әке де, шеше де, аға-іні де – тек алтын тақ», «Уәзіріне сырын білдіріп алған хан қақпанға түскен аңмен бірдей» [33].

«Қаһар» романында кездесетін әрбір образ жасаушы тұлға өзінше шешен. Солардың шешендік сөздеріне тоқталсақ: «Ұясынан ерте ұшқан қыран тез қартаяды», «Ел билеймін деген адамға кейде жазықсыз ажал жазықты ажалдан құнды. Адамды алу – әлсіздіктің белгісі», «Ел бастаған дана емеспін, қол бастаған батырмын. Демек, қыран жете алмас қия жоқ, жаужүрек өте алмас мия жоқ», «Алмас наркескенді қанша бөлшектесең де әр бөлшегі сол алмас қалпында қалады. Батыр елден батыр ер туады», «Кесіп алсаң қан шықпас, ел билейтін жан шықпас дейтін Қаракесек екенсіңдер ғой», «Күштінің арты диірмен тартады, тіл табу біздің жақтан болуы керек»,

«Қазақ дене болса, сен – бассың. Бастан айрылып дене күн көре алмас. Мен тек қалауын тапса қар жанады, басқа жол іздеу керек деймін» [103].

Фольклор үлгілері тарихи шығарманың бірден-бір құрылыс материалы, себебі халық тарихы, біріншіден, оның рухани мұрасымен бірге бізге жетсе, екіншіден, тарихшылардың мәліметі арқылы жалаң фактілер түрінде жетеді. Халық өз өмірінің қиындығын да, қуанышын да өлең-жырмен, шешендік сөздермен бейнелеп отырған, осы мұралары кейінгі ұрпақ санасында мәңгі жаңғырып тұрмақ оның бәрі де шынайы тарихи деректермен шендесіп жатқанының белгісі екеніне көзіміз жетеді.

§3. Айтыс пен аралас жанрлар дәстүрі

Қазақ халқында айтыс өнері – импровизаторлық үлгідегі жыр маржандарының тізбегі. Тумысынан дала романтикасына бойлап өскен халқымыз сөзге шешен, ойға жүйрік, сергек жаратылған. Айтыс өнері арқылы халықтың небір шешендері өздерін шаршы топта танытып, нағыз ділмарлары халық еркесіне айналған. Бұл ретте халық арасында кең таралған «Біржан – Сара» айтысы арқылы айтыскер ақындардың бірін-бірі іздеп жүріп те айтысқан мысалдарын білеміз.

Айтыс өнері туралы құнды пікір айтқан белгілі ғалым Р.Бердібай: «Қазақтың ауыз әдебиетіндегі мейлінше шыншыл, жан-жақты жетілген жанрлардың бірі – айтыс болатын. Айтыс үлгілерінде драманың анық элементтері бар екендігін, зерттеушілер көптен бері байқаған. Ал айтыс формасын прозада, романда қолдану жөнінде Ілияс Есенберлин тапқырлық жасағанын көреміз» [31, 105-б.]. Мұның өзі іздей білсе, ауыз әдебиетіміздің түрлі жанрларының мүмкіндіктері жазба әдебиетіміздің бейнелеу құралдарын байыта алатындықты аңғартады.

Ал айтыс өнерінің арғы тегі мен дамуын зерттеуші ғалым М.Жармұхамедұлы: «Айтыс – уәж, дәлелге құрылған екі қарсыластың ақындық сөз сайысы, өнер бәсекесі», – дей келіп, айтыс ақынды ақын деп танытатын өнер мектебі деп атайды [174, 5-б.]. Халқымыз ел есінде ерекше орын алған айтыстарды жүрегіне мәңгі ұялатып, ел аузынан тастамай жырлап жүрген.

«Алмас қылыш» романында айтыстың ерекше бір түрі туралы айтылады. Әбілқайыр хан сүйікті ұлы Маңғыт әйелінен туған тұңғышы Шах-Будақтың өлгеніне бір жыл толғанда ас бермекші. Ас беру – жерлеу емес, Дәшті Қыпшақ елінің дәстүрі бойынша үлкен той. Асқа Дәшті қыпшақ пен Мауереннахрдың игі жақсылары қатысады, сайысқа атақты батырлары түспек. Бұл астың тағы бір ерекшелігі Қыпшақтың от ауызды, орақ тісті қарға бойлы Қазтуған жырауы мен Арғынның ақсаңдақ жүйрігі, сексеннен асып кеткен Ақжол бидің әкесі Қотан жырау айтысады. Төрешіге Үйсін Майқы бидің алтыншы буыны ұлы сыншы, халық ардагері, жүзден асып кеткен Асан қайғының өзі келмекші. Осы кезеңді жазушы былай суреттейді.

«...бәрі аяқталып, бүгін астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан қайғы. Ол бұл жолы Желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді.

– Асан ата, Көкше теңіз маңы қандай жер екен? Сайын ордасын көшіруге жарар ма? – деген Әбілқайыр ханның сөзіне Асан қайғы:

– Қақ үстін жайлау етем десе ханның еркі ғой. Ал мен көрген Көкше теңіз маңы:

Тас табаны төрт елі,

Атан жүрер жер екен,

Төсегінен түңілген

Адам жүрер жер екен, – деп жауап берген.

Осы Асан Қайғы айтыс төрешісі. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйге хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсең, төреші боламын, – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

– Құп, айтқаныңыз болсын, – деген Әбілқайыр.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кім де кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса, соған беріледі. Орта бәйге өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал ақ бәйгеге Дәшті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса, сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өзінің ру ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынай алмаса, жеңілген болып саналады.

Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрапағы Қотан тайшы түспек болды.

Қазтуған тапал, тоқтыжілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам. Сондықтан да оны халық «қарға бойлы Қазтуған» деп атап кеткен. Бір тайпы елдің батыры және жырауы. Әбілқайыр тұсында қазақ, ноғай қауымдары аралас-құралас көшіп жүрген. Хандар тұтасқан өшпенділікке қарамастан, тұтас бір рудың, не бір тайпы елдің бүгін ноғай құрамында болып, ертеңіне қазақ жағына шығып кетуі әдеттегі жәйт саналған.

Әйтсе де, екі ел арасындағы жанжал кейде үлкен ұрысқа айналып, бір жағы ата мекен қонысын тастап кететін кезеңдері де болған. Осындай бір айқаста Қыпшақ жағы жеңіліп, Ноғайлы дәуірінің жырауы атанған Қазтуған:

Салп-салпыншақ анау үш өзен

Салауалы менің ордам қонған жер,

Жабағылы жас тайлақ

Жардай атан болған жер,

Жатып қалған бір тоқты

Жайылып мың қол болған жер, – деп басталатын атақты Еділмен қоштасу толғауын айтқан. Осы Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ.

Бұнымен айтысатын ақын: «Ер Тарғын» қиссасында «бұл – өз өмірінде толғау айтып тоғыз ханды түзеткен кісі» деп келетін, бүкіл қазақтың қамын ойлап өткен Сыпыра жыраудың ұрпағы Арғынның ардагері сексеннен асқан қарт Қотан.

Хан ордасының алдына кілең би, батырлар алқа-қотан отырғаннан кейін Асан Қайғы айтысты бастады. Ол алдымен өзі іштегі күйігін сыртқа шығара ел-жұртының қамын сөз етіп біраз толғау айтты. Халыққа тарап кеткен:

Таза мінсіз асыл тас,
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз,
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз

Шер толқытса шығады», – деп басталатын ұлы толғауын да осы жолы айтқан-ды. Бір бунап, бір босатқан науқастай, бойын қысқан жырын бітіріп барып «уф» деп демін алды. Содан кейін барып жыраулардың мына отырған қауымға өз руларының қайдан шыққанын, аттары неден алынғанын таныстырып өтуін бұйырды.

Қазтуған жырау безілдеген домбырасымен, ал Қотан тайшы ботасы өлген інгендей боздаған кәрі қобызымен Қыпшақ руы мен Арғын руының жетістіктерін, жеңістерін, ерліктерін елге паш етті.

...Ойға шомып кеткен Асан Қайғы енді басын көтерді:

– Бейбітшілік әрқашан халықтың көкейтесті мұраты, сен сол халық мұратын көкsep отырсың, Қотан жырау, – деді. – Бас бәйге сенікі, – енді ол Қазтуғанға қарады, – елдің елдігін, ердің ерлігін мадақтау о да бір паш өнеге, бірақ ерлік ел шабуға бағышталса езгілікке айналады. Демек, Жейхүн өзенінде тасыған жырың үшін ортан бәйгені саған ұсынар едім, от ауызды, орақ тілді Қазтуған жырау, бірақ ақылгөй Қотан қарт Қыпшақтың өзге елге еткен қиянатын бетіңе басып, тұсаған жылқыдай өрісінді кеңіттірмеді. Сол себептен әлі де айтылмаған жырың қалған іспеттес. Қыпшақ құр ғана басқа елдерді шауып қойған жоқ қой, өз елін қорғағандағы ерлігін естісек дер едім...» [33, 38-48 бб.].

Жазушы қазақ халқына белгілі жыраулар айтысы арқылы қазақ халқының іргелі Қыпшақ, Арғын руларының да ерліктерін паш етеді. Бұл жазушының тарихи шындықты жеткізудегі шығармашылық әдісі.

Ал халық мұрасын жеткізу арқылы жазушы қазақ тарихындағы от ауызды, орақ тілді, көмейі бүлкілдеген көмекей әулиелерді толық сипаттай

алған, сондықтан трилогияның мазмұны сол кезеңде өмір сүрген Асан Қайғы, Алдар көсе, Жиренше шешен төңірегінде топталған.

Асан Қайғы, негізінде, қазақ хандығын құрысқан және туған елі үшін қолайлы қоныс іздеген халық қамқоры ретінде, жер, ел және қоғам туралы болжамдар айтқан сәуегей философ бейнесінде сипатталады. Асан Қайғының аса маңызды еңбегі – желмая мініп, жеті жыл жер дүниені кезіп, ел-жұртына жақсы қоныс іздепті. Халық арасында «Асанқайғы мен Әз Жәнібек» деген аңыз бар. Сол аңыздан алынған «Қырында киік жайлаған» деп басталатын үзіндіні жазушы «Алмас қылыш» романына енгізген. Мұның мазмұны бойынша халықты Оймауыт, Жем, Ойыл секілді шұрайлы жерлерге көшіруге кеңес берген Асан абыздың айтқанына қарамай, хандығының келешегін ойлаған Жәнібек бұл жолы да өз айтқанынан қайтпай, хандықты Асан Қайғы жайсыз деп сипаттаған Шу, Сарысу бойына қондырады.

Қазақ әдебиетінде аңыз-роман, роман-хроника немесе көркемделген тарих деп атарлық жанрдың пайда болуын кездейсоқ, таң қаларлық құбылыс деп қарауға болмайды. Ауыз әдебиеті дәстүрі бүгінге дейін қатарласа өмір сүріп келе жатқан қазақ әдебиетінде мұндай «аралас» жанрлар орын тебуінде ерсілік жоқ. Себебі әдебиет зерттеушісі Ю.Н.Тыняновтың пікірінше: «Жанр – тұрақсыз, қозғалыста болатын жүйе... жанр жүйе ретінде тербеледі. Ол басқа жүйелердің әсерінен пайда болады және өзге жүйелердің ағынына түсіп, көрінбей қалады» [175, 256-257 бб.]. Қазақ ауыз әдебиеті өзінің бойына қаншама көркемдік құдірет дарытқан өзгеше құбылыс екені белгілі. Мұнда көркемдеу мен типтендірудің неше алуан кесек үлгілері, кейде бедерлі биіктері кездеседі. Қазақ жырлары мен аңыздарының бірқатары халықтық романдар тәрізді. Оларда әлеуметтік таптық сипат, адамдар ісіне дәл, нақты мінездеме беру жиі ұшырайды. Соның жарқын мысалы – сөз болып отырған роман. Оқиғаны тартымды, тығыз, әсерлі етіп баяндауда халық аңыздары мен ертегілері дәстүрінен үйренетін тұстар бар екенін М.Әуезов және т.б. ғалымдар айтқан. Мұның терең мағынасы, ұлық ойы бар. Бүгінгі қазақ прозасында ауыз әдебиетінен ауысқан белгілерді тек кемшілік белгісі деп қарамай, солардың қандай идеяға, қалай қызмет етіп тұрғанына, көркемдік кестелерге қаншалық жарастық тауып, кірігіп кеткендігіне қарай сөз еткен жөн.

Аңыз бен шежірені, тарих тізбегін үлкен тарихтық идеялар мен ірі қаһармандар мінезін мүсіндеу талабына жұмсай білуі тарих пен көркемдікті айырғысыз тұтастыққа жеткізуі, өткен кездер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарихи тәжірибені, үлгілі сабақты, өнегені алға тартуы жағынан Ілияс Есенберлиннің тарихи трилогиясы қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп

айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, танығыштық, тәрбиелік мәні зор туынды.

«Жанталас» романында тарихи оқиғаларды бағалау, саралау түсіндіру жөнінде авторлық тұрғы берік сезіледі. Халықтың тарихтағы шешуші орнын көрсетуге, ел билеушілердің мүддесі бұқара мүддесінен алшақ жататынын аңғартуға жазушы жеткілікті көңіл бөлген. Белгілі тарихи қайраткерлерге шежіренің, аңыздың берген бағасымен шегеріліп қалмай, сол бағаның дұрыс не бұрыстығын ғылыми болжамдар тұрғысынан тексеріп шығуға автор жағдай жасаған. Бұл трилогия осы күнге дейін көп ретте көмескі жатқан тарихымыздың бұралаң, шырғалаң жолдарын айқынырақ түсінуге көмектеседі, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, оқушының өз елінің тарихы, оның белгілі қаһармандары туралы ұғымын ұлғайтады, тарихтың опық жегізген өкінішті құбылыстары мен қуанышты дәстүрлері туралы аса пайдалы сабақтар береді. Бұл сонымен қатар ауыз әдебиетінде, шежіреде қаламгер қаламын шақырып тұрған тақырыптар мен көркемдік мүмкіндіктері мол екенін де аңғартады.

Жалпы алғанда, «Көшпенділер» трилогиясы жазушы Ілияс Есенберлиннің тарихи роман жанрында өзіндік тың жолға түскенін, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің сәтті көркемдік қосындысы дерлік, оқушыны отаншылдық рухқа баулитын, дерегі мен керегі көп шығарма тудырғанын әдебиетіміздің ұнамды ізденістері қатарында қарап бағалау парыз.

Қазақ халқының бай фольклорлық мұрасын өзінің тарихы туралы тарихи романдарға өзек етуі арқылы жазушы халқымыздың рухани байлығын жаңғыртты, бұл – трилогияның поэтикалық ерекшелігі. Фольклорда халықтың үш қасиеті – даналығы, ақындығы, батырлық сипаты көрініс табады. Фольклорлық жанрлар да өзге жанрлар секілді саф алтындай таза күйінде кездеспейді, олар көркем шығармада бір-бірімен өзара қабысып, жымдасып, тығыз байланыста болады.

СӨЗ СОҢЫ

Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің жанрлық дәстүрінде роман маңызды орын алады, әдебиетіміздің көркем прозасында, соның ішінде тарихи романдарда халықтың тарихи-мәдени және рухани өмірі кең көлемде сипатталған.

Жазушы Ілияс Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында тарихи фактілер мен кейіпкерлердің, дәстүрлердің көркемдігін біріктіре отырып, жинақтайды және оларды біртұтас поэтикалық көркемдік жүйеге айналдырады, сөйтіп тарихи роман жанрында жаңа биіктерге жетеді. Бұл туынды қазақ әдебиетінде өзінің орнын алып, ұлттық прозадағы тарихи романның үздік үлгісі болып саналады.

Ілияс Есенберлин тынымсыз шығармашылық ғұмырының баға жетпес таңдаулы туындысы «Көшпенділер» трилогиясын әдебиетіміздің ұлттық-көркем дәстүрлерін және тәжірибесін шығармашылықпен біріктіре отырып, күрделі композицияға негіздеген, кең көлемді сюжет құрып, поэтикалық икемді тілмен жазған.

Романның айқындаушы белгілерінің бірі ретінде жазушының қиялы мен көркемдік ойының қосындысы секілді тарихилықты айтуға болады. Тарихи романның тағы бір маңызды ерекшелігі – оның халықтың ұлттық салт-дәстүрлеріне жақындығы мен тұрмысына деген көзқарасы. Трилогияда ұлттық характерлер мен ұлттық психология суреттелген. Трилогияның эпикалық атмосферасы терең психологизммен сипатталады. Трилогиядағы романдар халық ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастап қазіргі кезеңдегі айшықты көркем шығармаларға дейінгі этностың көркем ойының арасындағы дәстүрлі байланысты сипаттайды.

«Көшпенділер» трилогиясының адам мен халық өміріндегі неғұрлым драмалық, күрделі сәттеріне негізделген тарихи-философиялық мазмұнды материалында шешілген моральдық-философиялық проблемалар жалпы сипатқа ие болды.

Қазіргі заман әдебиетінде шындықты бейнелеуде тарихи роман жанры жас ұрпақтың отаншылдық рухын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ұлттық кино өндірісінде «Көшпенділер» фильмінің түсіріліп, қазақ ұлтының сол дәуірдегі тұрмыс-салтын, отансүйгіштік рухын әлемдік деңгейге таныстыруы бұл мәселенің маңызды екенін айғақтайды.

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы тарихи деректердің сонылығымен сипатталады. Яғни қазақ даласындағы Шыңғыс хан ұрпағының екі жүз жылдық және қазақ тарихының бес жүз жылдық кезеңін қамтитынымен құнды, поэтикалық көркемдік сипаты мен ұлттық колорит жоғары бағаланады. Жалпы трилогияның көркемдік бейнесінде фольклорлық сарындар (қиял-ғажайып ертегілер, ұлттық дәстүрлер, мақал-мәтелдер, шешендік өнер, айтыс, билер шешімі т.б.) жиі кездеседі және өте тартымды беріледі.

Жазушының «Көшпенділер» трилогиясында қолданылған көнерген сөздер көп функция атқарады: біріншіден, бұл стилизация мен тілдік көркемдіктің, айшықтылықтың белгісі; екіншіден, мұндай сөздерді қолдану қосымша танымдық ақпарат береді; үшіншіден, бұл тәсіл мәтінге деген қызығушылық тудырып, оқырманды әр түрлі сөздіктер қарауға жетелейді, яғни оқырманның тілдік компетенциясын жетілдіреді.

Трилогияның мазмұндық-көркемдік құндылығы ондағы тарихи тұлғалардың психологиясын көркемдікпен сомдауда шынайы көрініс береді. Автор сол кезеңдегі болған оқиғаның куәгері және баяндаушысы сипатында көрінеді.

Сонымен қатар шығармада тарихи тұлғаларды әсірелеу көп кездеседі, кейде тарихи деректерге қисынсыз тұстары байқалады. Дегенмен трилогиядағы образдардың сомдалуы көркемдік құндылығымен сипатталады.

Тарихи трилогияның психологизм мен күрделі шежірелік сипатты негізге алған тұстарында қазақ халқының генеалогиясын көркемдікпен зерделегені көрініп тұрады.

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір құндылығы – олардың халық үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Автор тұлғалардың қатысуымен болған оқиғаны суреттеп қана қоймайды, сонымен қатар тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді көрсетеді.

Илияс Есенберлин трилогиясындағы билер мен жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар, ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған. Жазушының шеберлігі сонда, ол тарихи тұлғаның болмысын халықтың көңілінен шығатындай етіп сомдайды, яғни көркем туындының шебері екендігін көрсетеді.

«Көшпенділер» трилогиясында аңыздар мен ауыз әдебиетінің озық үлгілері негізгі детальды құрайды, яғни фольклорлық, мифологиялық сарынмен байланысып отырады. Демек фольклор үлгілері тарихи шығармаға көркемдік реңк беріп, халық өмірінің қиындығын да, қуанышын да өлең-жырмен, шешендік сөздермен бейнелеп отырған, осы мұралар ұрпақ санасында шынайы тарихи деректермен шендесіп жатқаны белгілі болды.

Тарихи шығармалардағы аса мән беретін проблемалардың бірі – тарих пен көркемдік шындықтың ара қатынасы. Автор өз шығармаларында аталған мәселеге объективті тұрғыдан баға береді, яғни тарихи тақырыпқа шығарма жазуда тарихи жазба деректерді, ауызша жеткен ел аңыздарын, фольклорлық материалдарды молынан пайдаланғандығына көзіміз жетті. Жазушы шығармада оларды пайдаланудың әр түрлі тәсілдерін қолданады. Бірде тарихи деректі негіз етіп алып, шығарма мазмұнында қарама-қайшылықтарды туындатады. Мұндайда шығарма астарындағы тарихи дерек айқын байқалмайды немесе тарихи қаңқасын ғана сақтайды. Кейбір

жағдайда тарихи деректерді нақтырақ келтіреді. Әдетте жазушының шежірелік жазба деректерді пайдалануда білімділігін байқауға болады, ол шежірелік материалдарды өңдеп, көркейткіреп қолданады және тым әсірелеуге бармайды. Автордың тарихи фактілерді объективті көрсетудің шебері екенін байқаймыз. Сол деректің кімнен немесе қандай еңбектен алынғандығына дәл сілтеме жасайды. Мұндай құбылыс Ілияс Есенберлиннің шығармасындағы құндылық бағыттарын айқындай түседі. Жазушы өз еңбегінің тарихи негізін биіктете түсу үшін осындай тәсілге мақсатты түрде барған. «Көшпенділер» трилогиясының сүбелі тұстары ондағы фольклорлық материалдардың молдығымен сипатталады. Бұл жалпы қазақ халқының тарихи ерекшелігінен туындаған қажеттілік болса керек. Өйткені қазақ халқы өзінің көне тарихын қағазға түсірген емес, оны көкірегіне түйіп, ұрпақтан ұрпаққа ауызша таратып отырған. Міне, жазушы осы детальды жақсы пайдалана білген.

Сонымен қатар фольклорлық материалдар екі түрлі формада көрінеді. Алғашында тарих жөніндегі көне жазба деректеріне қосымша материал ретінде қолданылса, ал екінші формада тарихи тұлғалардың портретін сомдауда кейіпкердің даралық бітімін жасаудың құралы ретінде пайдаланылады. Соның нәтижесінде «Көшпенділер» трилогиясында шешендік сөз жарысының, билер дауының, ақындар айтысының небір тамаша картиналары көрініс береді.

«Көшпенділер» трилогиясының «синтездік» жанры анықталып, оның роман-хроника, аңыз-роман, шежіре-роман жанрларынан тұратын, бір жанрдың аясына сыймайтын күрделі туынды екендігі дәлелденді. Жанр күрделілігіне байланысты трилогияда тарихи романға қойылатын барлық талаптар орындалған.

Қазақ тарихи романдарының жанры – үнемі ізденуші, өзінің қалыптасқан формаларын үнемі жетілдіруші жанр, себебі тарихи роман авторлары шынайылықпен үздіксіз байланыста және тынымсыз ізденісте болады.

Трилогияны құрайтын «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарының көлеміне бес жүз жылдық ел тарихы енгізілген. Мұндай ұзақ уақытты қамту үшін жазушы баяндау әдісіне көп орын берген. Айтушының роліне жырауларды, ал баяндау тәсіліне аңыздарды көп қолданған. Бұл ретте жазушының көркемдік шеберлігі оның фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерін жандандырғанымен және оларды шығармасына өзек еткенімен сиптталады.

Жазушының трилогиясы қазақтың халық болып қалыптасу жолындағы негізгі үш кезеңін суреттеуге арналған. Біріншісі – халықтың ел болып, хандық құруға дайындық кезеңі, яғни Әбілқайыр хан мен Керей, Жәнібек сұлтандардың арасындағы қақтығыстың туындауы. Бұл кезеңде жазушы Әбілқайыр ханның негізгі қателігін, яғни халық батыры Қобыландыға халық аяулысы Ақжол биді өлтіртуін тартысты суреттейді. Бұл оқиға қазақ елінің қалыптасуына алғышарт болды. Бірақ ханның бір қателігі – оның халық қадірлілерін дұрыс бағалмауында. Себебі халық Әбілқайырдан бөлініп көшіп

кеткен өз батыры Қобыландыны тағдырдың тәлкегіне қалдырмай, өз тентегін өзі түзетіп, жөнге салды, мұның нәтижесі – Қобыландының елі үшін небір жойқын соғыстарға қатысуымен сипатталады. Бірінші роман халықтың алмас қылыштай жарқылдаған жігері мұқалмайтынын көрсетеді.

Екінші романда Төле бидің тәрбиесінде болған Абылайдың Бұқар жыраудың дуалы сөздері арқылы халық бағасына ие болғандығы, сөйтіп үш жүздің ханы дәрежесіне көтерілгені туралы жазылады. Бұл кезеңде жеке хандық құрған қазақ еліне көрсетілген қысым да, жан-жақтан анталаған азулы көршілердің қызғанышты көзқарасы да, ел билеушілердің үш жүзге бөлінбекші болған таласы да мамыражай халықтың жанталасқан қалпын бейнелейді.

Үшінші роман болса, елдігін жоймау үшін, хандығын құртпау үшін өзге елдің билеушілеріне қарсы халықтың қаһарын суреттеуге арналған.

Жазушының трилогияны осындай үш кезеңге – Әбілқайыр хан, Керей мен Жәнібек сұлтан кезеңіне, Абылай хан, Әбілқайыр хан кезеңіне, Кенесары хан кезеңіне бөлуі де сәтті шыққан.

Қаламгердің тағы бір мақсаты қазақ халқының даналығын, данышпандығын көрсету еді. Сондықтан біздің диссертациялық жұмысымыздың бірінші тарауы – халқымыздың сан талайлы тарихын, ерліктерін, батырлығын суреттеуге арналса, екінші тарауы – халқымыздың ел басқарған тұлғаларының, данышпан шешендерінің, ел қорғаған батырларының бейнесін ұлықтауға арналды, ал үшінші тарауында дана халқымыздың шешендігі, тапқырлығы, бай тұрмыс-тіршілігі, этнографиялық көріністері туралы толғауға орын берілді.

Тарихи романдар – халық тарихын шынайы суреттеуде және халықтың өзін өзіне таныстыруда қызмет ететін көркем құрал. Тарихи шығармалардың көтеретін жүгі ауыр. Тарихи туындылардың көркемдік маңыздылығы – тарихты бұрмаламай суреттеп, әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, жөн-жоралғыларын барынша айқын, анық бояуымен әрі сол кезеңдегі айшықтармен айнытпай бейнелеуінде болса, тәрбиелік маңыздылығы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрін, халық шежіресін, рухани мұраларды кейінге мирас етуде, жас өскінді өз тарихы мен халқын сүюге тәрбиелеуде атқаратын қызметінде, ал танымдық маңыздылығы – көркем шығарма арқылы ел тарихының ақтандақтарын, тарих сахнасынан еріксіз өшірілген оқиғаларды, тарихи шындықтарды қалпына келтіру, оқырманға жеткізу.

Заманының заңғар жазушысы Илияс Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыңнан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай қазақ тарихындағы ел билеушілердің, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен

сәнді, нақышты, өрнекті тұскиіздей өрілді. Дана халқының бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы талайлы тарихын бедерлеу жазушының Азаматтық парызының биігі саналады.

«Кешегі Алтын Орда тұрған негізгі далада – Жаңа Қазақ Республикасын орнатып», «тасты алтын, қамысты қайың ете алған», «тікенек орнынан гүл өсіре алған», «Шыңғысхан шабуылынан бастап, алты жүз жылдан астам өзінің жері, суы, тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ атты көшпенді көкжалдардың ең соңғы ұлы көшін» қалам-қаруымен бүгінгі ұрпақтың көз алдына елестетіп, олардың қаһармандық ерлігін санасына сіңіріп, жастардың рухын көтеріп, Тәуелсіздікке ұмтылдырып, жаһандану үрдісінде жұтылып кетуден сақтауға жанын аямай тер төккен, идеологиялық күресте жігері мұқалмаған қазақтың қаһарман ұлы – Ілияс Есенберлиннің нар тұлғасы биіктей бермек.

Шын тарихты тарихшы емес, суреткер жазады. Қаһарман қаламгер Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – соның айқын айғағы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мүсірепов Ғ. Туған елге соңғы сөз // «Ғабит Мүсіреповтің көркемдік әлемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002. – 260 б.
- 2 Жемісті талант: Ілияс Есенберлиннің журнал тілшісі Ш.Сариевке берген сұхбаты // Жұлдыз. – 1975. – №1. – 209-213 бб.
- 3 Елеуқенов Ш. Ғасырмен сырласу. – Астана: «Елорда», 2004. – 482 б.
- 4 Лукач Г. Роман // Литературная энциклопедия. – М., 1935. – Т.9. – 735 с.
- 5 Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: «Санат», 1997. – 336 б.
- 6 Тамарченко А.В. Ольга Форш. Жизнь, личность, творчество. Ленинград: «Советский писатель», 1974. – 520 с.
- 7 Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: «Художественная литература», 1986. – 541 с.
- 8 Добролюбов Н.А. О русском историческом романе // Собрание сочинений: В 9-и т. – М.: ГИХЛ, 1961. – Т.11. – 530 с.
- 9 Клименко Е.И. История и теория литературы в сочинениях В.Скотта // В кн.: Клименко Е.И. Традиции и новаторство в английской литературе. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1961. – 192 с.
- 10 Шалабаев Б. История казахской прозы. Сюжет и характер. – Алма-Ата: «Жазушы», 1968. – 312 с.
- 11 Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Силь. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика): филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 46 б.
- 12 Жұмаділов Қ. Тарихи сананың тамыршысы // Халық кеңесі. – 1995. – 10 қаңтар
- 13 Дүйсенов М. «Қаһар» романы жайында // Жұлдыз. – 1969. – №9. – 155-159 бб.
- 14 Елеуқенов Ш. Рост национального самосознания и исторический роман // Дружба народов. – 1970. – №6. – С.249-255
- 15 Дүйсенов М. «Алмас қылыш» // Қазақ әдебиеті. – 1971. – 19 қараша
- 16 Серікқалиев З. Тарихи шындық бұрмаланбасын // Социалистік Қазақстан. – 1972. – 16 сәуір
- 17 Яковлев А. Против антиисторизма // Литературная газета. – 1972. – 15 ноябрь
- 18 Елеуқенов Ш. Тарих және көркем шындық // Жұлдыз. – 1973. – №11. – 193-202 бб.
- 19 Жанталас. Тарихи романның жарыққа шығуы туралы // Жұлдыз. – 1990. – №1. – 173-192 бб.
- 20 Елеуқенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 300 б.

- 21 Қаратаев М. Революция рухымен. – Алматы: «Жазушы», 1978. – 416 б.
- 22 Әдібаев Х. Көшпенділердің көркем шежіресі // Жұлдыз. – 1978. – №10. – 218-221 бб.
- 23 Алимжанов А. Ильяс Есенберлин и его трилогия «Кочевники» // В кн.: Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: «Художественная литература», 1983. – С.3-6
- 24 Маргулан А.Х. Послесловие // В кн.: Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: «Художественная литература», 1983. – С.680-683
- 25 Ломидзе Г. Единая, разноречивая // Литературное обозрение. – 1978. – №2. – С.3-8
- 26 Суровцев Ю. Люди и время. О современной исторической романистике // Новый мир. – 1984. – №7. – С.230-242
- 27 Қонаев Д.А. Қазақстан Коммунистік партиясының ХҮІ съезінде жасаған баяндамасы // Социалистік Қазақстан. – 1986. – 7 февраль
- 28 Көркемдік шындық және тарихи тұлға // Жұлдыз. – 1990. – №7. – 153-176 бб.
- 29 Владимиров В. О, пророк! // Простор. – 1994. – №8. – С.230-244
- 30 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2005. – 9-т. – 998 б.
- 31 Бердібай Р. Биік парыз (Заманмен үндес) /Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1980. – 237 б.
- 32 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). – Алматы: «Санат», 1996. – 656 с.
- 33 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер», 2004. – 760 б.
- 34 Мүсірепов Ғ. Этнографиялық әңгіме // Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы, «Жазушы», 1980. – 1-т. – 287-297 бб.
- 35 Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: «Ер-Дәулет», 1996. – 252 б.
- 36 Уразаева К.Б. Ю.Н.Тынянов – основоположник исторического романа советского периода /Учебное пособие. – Алматы, 2002. – 100 с.
- 37 Мұсаев А.М. Жанды жүйе. – Алматы: «Білім», 2001. – 277 б.
- 38 Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық: Әдеби-сын мақалалар, портреттер. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 248 б.
- 39 Елеукенова Г.Ш. Исторический роман и художественная правда // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1991. – №1
- 40 Алпысбаев Қ.Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Астана, 2000. – 47 б.
- 41 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 448 б.

- 42 Ауэзова Л.М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». – Алма-Ата, 1969. – 315 с.
- 43 Ахундов Я.И. Азербайджанский советский исторический роман: автореф. ... докт. филол. наук.:10.01.02. – Баку, 1982. – 46 с.
- 44 Комина Р.В. Пафос историзма // В кн.: Современная советская литература (Художественные тенденции и стилевое многообразие). – М.: «Высшая школа», 1984. – 232 с.
- 45 Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
- 46 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. Алматы, Ғылым, 1998
- 47 Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
- 48 Сыздықов К. Мұхтартанудың беймәлім беттері. – Алматы: «Қазақстан», 1997. – 224 б.
- 49 Базылова Б.К. Роман Мухтара Мағауина «Аласапыран». Проблемы художественного воплощения исторической действительности и концепции человека автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1988. – 25 с.
- 50 Яндиева М.Д. Становление ингушского романа и советская историческая проза 60-70 годов: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.03. – М., 1982. – 22 с.
- 51 Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: «Таным», 2003. – 360 б.
- 52 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті: қысқаша очерк /ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Білім», 1998. – 224 б.
- 53 Нұршайықов Ә. Есенберлин // Егемен Қазақстан. – 2002. – 30 қаңтар
- 54 Нұрғалиев Р. Соңғы сөз. І.Есенберлин /Кітапта: Есенберлин І. 10 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1988. – 10-т. – 243 б.
- 55 Жапанова М.Е. Конфликт и характер в произведениях Ильяса Есенберлина: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Астана, 2001. – 23 с.
- 56 Ибраева Ж.Б. Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества И.Есенберлина, А.Нурпеисова, И.Щеголихина): автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.07. – Астана, 2006. – 25 с.
- 57 Историко-революционная тема в современных литературах народов Средней Азии и Казахстана // Народы Азии и Африки. – 1974. – №6. – С.68-84
- 58 Есенберлин І. Жан сырым: Ойлар, нақыл сөздер. Естеліктер /Дайындаған А.Дүйсенбаев. – Алматы: «Ілияс Есенберлин атындағы қор», 2001. – 328 б.
- 59 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – 502 с.

- 60 Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика /Учебное пособие. – М.: «Аспект Пресс», 2001. – 334 с.
- 61 Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды. – М.: «Наука», 1980. – 360 с.
- 62 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: «Высшая школа», 1999. – 398 с.
- 63 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: «Наука», 1979. – 352 с.
- 64 Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х томах. – Таллинн, 1992-1993. – Т.1. – 328 с.
- 65 Эсалнек А.Я. Своеобразие хронотопа в романе Ф.Н.Достоевского «Бесы» // Филологические науки. – 1999. – №2. – С.75
- 66 Гей Н.К. Поэтическое время и пространство /Художественность литературы. Поэтика. Стиль. – М., 1975. – С.269
- 67 Хамзин М.Х. 60-80-ші жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 56 б.
- 68 Донченко Н.Ф. Исторический роман в современной болгарской литературе (60-70-е годы): автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 18 с.
- 69 Знаменская Н.Е. Жанровое своеобразие исторического романа США после 1945 года: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.05. – М., 1984. – 21 с.
- 70 Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: «Жалын», 1989. – 592 с.
- 71 Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – 752 с.
- 72 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер /Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.
- 73 Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979. – 356 с.
- 74 Конрад Н. Запад и Восток. – М.: «Наука», 1966. – 340 с.; Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – М.: «Наука», 1979. – 496 с.
- 75 Атымұв М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: «Ғылым», 1975. – 312 б.
- 76 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 б.
- 77 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: «Ғылым», 1998. – 394 с.
- 78 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «KÜL TEGIN», 2002. – 528 б.
- 79 Қозыбаев М. Қаламгерлер әулетінің хан Кенесі // Егемен Қазақстан. – 1993. – 29 қыркүйек
- 80 Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. – Алматы: «Дәуір», 1992. – 336 б.
- 81 Мақыпұлы С. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. – Алматы: «Арыс», 2004. – 320 б.

- 82 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: «Санат», 1997. – 98 б.
- 83 Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: «Ғылым», 1996. – 384 б.
- 84 Толмачев Б.Я. Исторический роман в современной литературе Средней Азии и Казахстана: автореф. ... докт. филол. наук.:10.01.02. – Бишкек, 1994. – 49 с.
- 85 Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік /Оқу құралы. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 281 б.
- 86 Гуляев Н.А. Теория литературы /Учебное пособие. – М.: «Высшая школа», 1985. – 271 с.
- 87 Александрова Л.П. Советский исторический роман: Типология и поэтика. – Киев, 1987. – 158 с.
- 88 Серғалиев М. Сөз сарасы. Сын мақалалар. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 198 б.
- 89 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1995. – 88 б.
- 90 Әбдуова Б.С. Тарихи романдар тілінің көріктеуіш амалдары (І.Есенберлин шығармалары бойынша): филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.02.02. – Астана, 2000. – 24 б.
- 91 Тұрғынбаев Ә.Х. Философия /Оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2001. – 328 б.
- 92 Әдебиеттану терминдер сөздігі /Құрастырған З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 93 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: «Қазмемкөркәдеббас», 1962. – 428 б.
- 94 История казахской литературы. В 3-х т. /Ред. колл.: М.Каратаев (отв. ред.) и др. – Алма-Ата: «Наука», 1971. – Т.3. – 800 с., с илл., библиогр.
- 95 Ахметов З.А. Современное развитие и традиции казахской литературы. – Алма-Ата: «Наука», 1978. – 328 с.
- 96 Нургалиев Р. Древо обновления: Традиции и современный литературный процесс /Пер. с каз. Н.Ровенского. – Алма-Ата: «Жазушы», 1989. – 368 с.
- 97 Шкловский В. Собрание сочинений в 3-х т. – М.: «Художественная литература», 1974. – Т.3. – 814 с.
- 98 Пірелиева Г.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2004. – 46 б.
- 99 Рахимжанов Т.Н. Поэтика современного казахского романа: автореф. ... докт. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1993. – 52 с.
- 100 Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. – СПб, 1903. – Т.73.
- 101 Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих) /Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: «Қазақстан», 1992. – 300 б.
- 102 Бораш Б.Т. Фольклор мен ақын-жырау поэзиясындағы хандар бейнесі /Монография. – Алматы: «Білім», 2007. – 512 б.

- 103 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы, 1998. – 581 б.
- 104 Тарақты А. Балталы, бағаналы ел аман бол (шежіре). – Алматы: «Қазақ университеті», 1993. – 224 б.
- 105 Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана: «KÜL TEGIN», 2001. – 358 б.
- 106 Салғараұлы Қ. Хандар кестесі. – Алматы: «Жалын», 1992. – 48 б.
- 107 Кэстль Дж. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапары туралы /Неміс тілінен аударған Э.Төреханов. – Алматы: «Аударма», 2002. – 144 б.
- 108 Өтениязов С. Дерек тілекке бағынбайды // Ана тілі. – 2006. – 16-22 ақпан
- 109 Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 3-т. – 400 б.; Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 4-т. – 464 б.; Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 5-т. – 416 б.
- 110 Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Бірінші кітап. – Алматы: «Шабьт», 1994. – 416 б.
- 111 Абылай хан /Құрастырған С.Дәуіт. – Алматы: «Жазушы», 1993. – 416 б.
- 112 Тарақ Ә. Алаштың айбын-ардағы: Әдеби-тарихи монография. – Алматы: «Қазақстан», 2003. – 240 б.
- 113 Аралбаев Қ.Қ. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясы: филол. ғыл. канд. ... дисс.:10.01.02. – Алматы, 1992. – 174 б.
- 114 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. «Г-Ж» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001. – 3-т. – 720 б.
- 115 Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде. – Астана: «Фолиант», 2002. – 76 б.
- 116 Демежанов Т.М. Художественная интерпретация образа Кенесары Касымова в казахской литературе: дисс. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1994. – 159 с.
- 117 Сәттібайұлы К. Жюль Верннің «Хан Кенесін» қазақ қашан оқиды? // Егемен Қазақстан. – 2001. – 24 сәуір
- 118 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы /Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 1-т. – 304 б., суретті
- 119 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-и томах. – Алма-Ата: «Казахская Советская Энциклопедия», 1985. – Т.4. – 461 с.
- 120 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Аудармалар мен қарасөздер. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 2-т. – 312 б.
- 121 Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ Совет Энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1968. – 2-т. – 500 б.
- 122 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, «Рауан», 1976. – 158 б.
- 123 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: «Қазақстан және Сана», 1991. – 79 б.

124 Мерғалиев Т., Бүркіт С., Дүйсен О. Қазақ күйлерінің тарихы. – Алматы, 2000. – 412 б.

125 Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық /Құрастырған М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 1-т. – 384 б., суретті

126 Тарақты А. Күй шежіре. – Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 488б.

127 Мұхтарова С.Қ. Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы: филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2000. – 28 б.

128 Қабдолов З. Арна. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 256 б.

129 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 608 б., суретті

130 Назарбаев Н. 1993 жылы 28 мамырда Ордабасында ХҮІІІ ғасырдағы әйгілі мемлекет қайраткерлері, қазақ халқының үш ұлы перзенті Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске түсіруге арналып өткізілген той салтанатында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 1993. – 1 маусым

131 Төрешұлұлы Н. Қазақтың жүз шешені. – Алматы: «Алтын адам» – «Әлім», 1985. – 252 б.

132 Есләмғалиев М. Алшын Әйтеке би ғұмырнамасы // Кітапта: Айтеке би /Сост. Г.Бельгер, М.Ақдаулетұлы. – Алматы: «Атамұра», 1998. – 224 с.

133 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері (Ерте дәуірден ХІХ ғасырдың аяғына дейін). – Алматы: «Қазақстан», 1967. – 388 б.

134 Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... /Құрастырып, алғысөзін жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ергөбек. – Алматы: «Ана тілі», 2004. – 344 б.

135 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: «Қазақстан», 1995. – 208 б.

136 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап: Оқу құралы. Алматы: «Қазақ университеті», 2001. – 467 б.

137 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. «А-Ә» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 1-т. – 720 б.

138 Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос: автореф. ... докт. филол. наук.:10.01.09. – Алматы: Институт литературы и искусства, 1998. – 53 с.

139 Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы: «Жалын», 1992. – 304 б.; Салғараұлы Қ. Қазақтар: Роман-эссе. – Алматы: «Өнер», 1996. – 352 б.

140 Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Екінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1996. – 416 б.

141 Салқынов С. «Асау–Барақ» немесе Табын тарихына кіріспе. – Алматы: «Аманат – ТТ», 2004. – 320 б.

142 Тынышпаев М. История казахского народа /Сост. и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. – Алматы: «Қазақ университеті», 1993. – 224 с.

- 143 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 264 б.
- 144 Жұртбай Т. Күйесің жүрек... Сүйесің. – Алматы: «Ғылым», 2001. – 408 б.
- 145 Әбутәлиева А.Ә. Қазақ тарихи романындағы әйелдер бейнесінің жасалу ерекшеліктері (1960-80 жж.): филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.01.02. – Астана, 2006. – 26 б.
- 146 Радлов В.В. Алтын сандық /Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазғандар С.Қасқабасов, К.Ісләмжанұлы. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 256 б.
- 147 Досмұхамедұлы Х. Аламан /Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176 б.
- 148 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Қазақша және орысша жазылған зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Қазмемкөркәдеббас», 1959. – 556 б.
- 149 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 240 б.
- 150 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы /Құрастырып, алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 288 б.
- 151 Уақыт және қаламгер. 12-ші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 252 б.
- 152 Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984. – 272 б.
- 153 Әуесбаева П. Аңыздарды жинау тәсілі жөнінде // Әдебиет және өнертану мәселелері /Ғылыми мақалалар жинағы. 7-ші шығарылым. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2004
- 154 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, 1994. – 416 б.
- 155 Бисенғали З.-Ғ. Белеске ме, белесте ме? // Уақыт және қаламгер. Алматы: «Жазушы», 1990. – 234 б.
- 156 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтардың қалыптасуы мен дамуы (әлеуметтік-философиялық талдау): филос. ғыл. канд. ... дисс.:09.00.02. – Алматы, 2000. – 237 б.
- 157 Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: «Мектеп», 1983. – 248 б.
- 158 Күзембайұлы А., Әбіл Е.А. История Республики Казахстан. – Астана: «Фолиант», 2000. – 400 с.
- 159 Елеуқенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы: «Алатау», 2006. – 352 б.
- 160 Мауленов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі (Ілияс Есенберлин, Әбіш Кекілбаев, Тәкен Әлімқұлов шығармашылығы): филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2001. – 24 б.
- 161 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: «Ғылым», 1991. – 208 б.

- 162 Барласұлы Т. Сөз атасы – ертегі, Құраннан сыр шертеді //Қазақ әдебиеті. – 2000. – №39
- 163 Ертегілер. Көп томдық. – Алматы, 1988. – 1-т. – 180 б.
- 164 Молдаханов Ә.М. Әуезов және фольклор /Монография. – Алматы: «Дәуір», 2005. – 248 б.
- 165 Қасқабасов С. Елзерде: Әр жылғы зерттеулер. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 504 б.
- 166 Бердібай Р. Фольклортану пәніне мән берсек // Кітапта: Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. – Т.5. – 456 б.
- 167 Қалиев С., Оразаев М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері /Оқу құралы. – Алматы: «Рауан», 1994. – 224 б.
- 168 Үмбеталина З.Б. Қазақ ауыз әдебиетіндегі бата сөз жанры: филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.01.09. – Алматы, 2001. – 29 б.
- 169 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 560 б.
- 170 Қоңыратбай Т. «Қоңырат» эпосының тарихи-эпикалық сипаты // Ұлт тағылымы. – 2000. – №3. – 55-65 бб.
- 171 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
- 172 Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: «Ғылым», 1979. – 312 б.
- 173 Батырлар жыры /Құрастырған, алғысөзін, түсініктерін жазған О.Нұрмағамбетова. – Алматы, 1986. – 264 б.
- 174 Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: «Мұраттас», 2001. – 293 б.
- 175 Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: «Наука», 1977. – 576 с.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
I. ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНДА.....	7
§1. «Көшпенділер» трилогиясы – тарихи роман жанрының жанды үлгісі.....	7
§2. Тарихи шындық – уақыт пен кеңістік аясында.....	27
§3. Тарихи шындықтың көркемдік шешімі.....	46
II. ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ.....	61
§1. Хандардың көркем тұлғасы.....	61
§2. Билер мен жыраулар бейнесінің сомдалуы.....	83
§3. Батырлар тұлғасы.....	98
III. ТРИЛОГИЯДАҒЫ ФОЛЬКЛОР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ЖАНРЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	117
§1. Аңыздық, ертегілік, эпостық жанрлардың трилогиядағы танымдық-поэтикалық арналары.....	117
§2. Фольклордың шағын жанрларының қызметі.....	131
§3. Айтыс пен аралас жанрлар дәстүрі.....	148
СӨЗ СОҢЫ.....	153
ӘДЕБИЕТТЕР.....	158
МАЗМҰНЫ.....	167

Балтымова Мира Рашидқызы

**ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ ТАРИХИ РОМАНДАРЫ:
ШЕБЕРЛІК ПЕН КӨРКЕМДІК**

Монография

Пішімі 60x84 1/16

Тығыздығы 80 гр/см². Қағаздың ақтығы 95%.

Қағазы офсеттік. РИЗО басылымы.

Көлемі 10,5 б.т. Таралымы 700 дана.

“Отан” ЖҚ баспаханасында басып шығарылды

ҚР, Алматы, Рыскулов к., 2.

e-mail: otan88@mail.ru